

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**RİCÂL TENKİDİ AÇISINDAN EL-HALÎLÎ VE EL-İRŞÂD
ADLI ESERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Büşra BEDİR

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU

SAMSUN
2022

TEZ KABUL VE ONAYI

Büşra BEDİR tarafından, Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU danışmanlığında hazırlanan “RİCÂL TENKİDİ AÇISINDAN EL-HALÎLÎ VE EL-İRŞÂD ADLI ESERİ” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 19.8.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Hüseyin AKGÜN Ondokuz Mayıs Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye (Danışman)	Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU Ondokuz Mayıs Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Dr. Öğr. Üyesi İsmail KURT Artvin Çoruh Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐ (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır ☒

İmza
... / ... / 20...
Büşra BEDİR

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : RİCÂL TENKİDİ AÇISINDAN EL-HALÎLÎ VE EL-İRŞÂD ADLI ESERİ

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 23.06.2022 Tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 17

Tek kaynak oranı : % 3 çıkmıştır.

İmza
... / ... / 20...
Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU

ÖZET

RİCÂL TENKİDİ AÇISINDAN EL-HALÎLÎ VE EL-İRŞÂD ADLI ESERİ

Büşra BEDİR

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Ağustos/2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU

H. Peygamber’den sadır olan hadislerin korunması düşüncesi Müslüman âlimleri isnad sistemini uygulamaya ve bu meyanda hadis râvi tercemelerinin verildiği ve hadislerin sıhhatinin tespiti için senedde yer alan râvilerin cerh-ta’dîl durumlarının belirlendiği eserler yazmaya sevk etmiştir. Hicri ilk asırlarda başlayan bu süreç, özellikle de üçüncü asırda temel hadis kaynaklarının oluşturulması neticesinde yüklü bir ricâl tenkidinin gerçekleştirilmesine sebep olmuştur. Ricâle dair genel nitelikli biyografik eserler, râvilerin niteliklerine göre muhtevası şekillenen çalışmalar, belirli bölge ve kitapların incelendiği eserler bu telif sürecinde ortaya konulmuştur. Bu çalışmada H. V. asırda ricâl ilmi bünyesinde bölge esaslı eserlerden *el-İrşâd*’ın müellifi Ebu Ya’la El-Halîlî’nin biyografisi özet bir şekilde sunularak eserleri tanıtılmış, *İrşâd* isimli eserin muhteva ve kaynaklarına değinilerek ricâl ilmi ve cerh-ta’dîl lafızları açısından tahlili yapılmıştır. Ayrıca *İrşâd* ile mütekkadîm-müteahhir dönemde kaleme alınan eserlerden İbn Adî’nin *el-Kâmil fî dua’fâi’rRicâ’l* ve Zehebî’nin *Mîzânü’l-i’tidâl*’i yüz ortak râvi üzerinden incelenerek mukayese edilmiştir. Böylelikle Hicri. IV. asrın V. asra, V. asrın H. VIII. asra intikalinde ricâl ilmi ve cerh-ta’dîl lafızlarının gelişim serüveni ve yenilenmesi tespit edilmiştir.

Çalışmanın amacı, Halîlî’nin *İrşâd*’ı telif ve tasnif yöntemi, muhtevası, kaynakları, râvi tanıtımında benimsediği metotların ve tenkid lafızlarının belirlenmesidir. Böylece Halîlî’nin yaşadığı dönemin ricâl tenkidi içerisindeki konumu ve cerh-ta’dîl lafızlarına dair kanaati değerlendirilmiş olacaktır.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Hicri İlk Beş Asırda Ricâl İlmi başlığı altında, isnad sisteminin uygulanmaya konulması, ricâle dair telif edilen eserler ve bu süreçte ricâl ilminin doğuş ve gelişim seyri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Halîlî’nin hayatı ve eserleri, ikinci bölümde râvi biyografilerinin nasıl ele alındığı, tenkid lafızları ve hadis ilmi açısından *İrşâd* değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise İbn Adî ve Zehebî’nin eserleri *İrşâd* ile yüz ortak râvi üzerinden incelenerek karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın sonucunda, Halîlî’nin, ricâl biyografilerini sunmada ve cerh-ta’dîl lafızlarında mütekkadîm münekkidler ve yaşadığı dönemin üslûbunu yansıttığı görülmüştür. Ancak bu ma’lum terceme ve elfazın yanı sıra onun “müttefekun aleyh, şâz, illet” gibi kavramları cumhura muhalif şekilde kullandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İsnad, Ricâl, Tenkid, Cerh-Ta’dîl, El-Halîlî, El-İrşâd

ABSTRACT

EL-HALİLÎ AND EL-İRŞÂD IN TERMS OF RÎCÂL CRITICISM

Büşra BEDİR

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Master, August/2022

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Bekir ÖZÜDOĞRU

The idea of preserving the hadiths originating from the Prophet prompted Muslim scholars to apply the isnad (attribution) system and to write works in which the translations of hadith narrators are given and the cerh-ta'dil (evaluation of hadith narrators) status of the narrators is determined for the sake of the authenticity of the hadiths. This process, which started in the first centuries of the Hijri, led to the realization of a heavy religious criticism, especially in the third century, as a result of the creation of Basic Hadith sources. General biographical works on Rijal (Hadith Narrators), studies whose content are shaped according to the characteristics of the narrators, and works in which certain regions and books are examined have been revealed in this copyright process. In this study, biography of Ebu Ya'la El-Halîlî, the author of el-Irsad, one of the regional-based works of the Hijri V. century was presented in a brief way and his works were introduced. The content and sources of al-Irsad were analyzed in terms of rijâl science (science of narration) and cerh-ta'dil words. Further more, Ibn Adi's *al-Kamil fî dua'fai'r-Ricâ'l* and Zehebî's *Mîzânü'l-i'tidâl*, which are among the works written before and after *al-Irshad*, were examined and compared over a hundred narrators. Thus, in the succeeding years of Hijri. IV. to V. century and, H. V. to VIII. century, the developmental adventure and renewal of rijâl science and cerh-ta'dil words were determined.

The aim of the study is to determine the methods adopted in the presentation of Al-Halîlî's el-Irsad, its content, sources, and the critique words. Thus, the position of al-Halîlî in the period of rijal criticism in which he lived and his opinion on the cerh-ta'dil words will be evaluated.

The study consists of an introduction and other three parts. In the introduction, under the title of Rijal Science in the First Five Centuries of Hijri, the application of the isnad system, the works that were written about Rijal, and the birth and development of Rijal in this process were emphasized. In the first part, al-Halîlî's life and works, in the second part how the narrators' biographies are analyzed and al-Irsad in terms of criticism words and hadith science will be evaluated. In the third part, the works of Ibn Adi and Zehebî are compared with al-Irsad based on over one hundred narrators.

As a result of the study, it has been seen that al-Halîlî reflects the style of the period he lived in presenting rijal biographies and in his cerh-ta'dil words. However, in addition to this well-known translation and words, it has been determined that he used concepts such as "muttafe'kun aleyh (united on), şâz (contrariety), illet (undetected at first)" in opposition to the people.

Keywords: Isnad, Ricâl, Tenkid, Cerh-Ta'dil, El-Halîlî, El-Irsad

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

İslâm düşüce temelinde hadis tashîh ve ta'dif faaliyetleri, genel olarak sened ve metin merkezli gerçekleştirilmiştir. Sened merkezli faaliyetler, hadisin sıhhatli bir şekilde rivayet edilmesi için rivayetin ana unsuru olan râvilerin güvenilirlik durumlarının incelenmesi çerçevesinde şekillenmiştir. Hicri ilk asırlarda başlayan bu faaliyetler, özellikle H. II ve III. asırlarda hadis rivayetinin sistemleşmesiyle birlikte daha fazla öneme haiz olmuştur. Şöyle ki, ilk dönemlerde bir hadis rivayet edildiğinde râviden yemin etme, şahit isteme gibi gerçekleştirilen teşebbüsler bu dönemden sonra “fitnetü'l-kübrâ” adı verilen Hz. Osman'ın şahadetiyle yerini isnad sistemine bırakmıştır. Böylece senedde bulunan her bir râvi incelenerek haklarında müspet ve menfi kanaatlerin verildiği cerh-ta'dil ve ricâl ilmi ortaya çıkmıştır. Ricâl ilmi, râvilerin kimlik bilgileri ve tenkid hükümlerini konu edinmektedir. Genel anlamda ricâl eserleri incelendiğinde, H. III. asırda hadis ilmine dair pek çok eserin telif edilmesiyle birlikte, senedlerin mukayyet hale geldiği ve ricâl edebiyatının zengin bir külliyata ve literatüre sahip olduğu görülmektedir. Ancak ricâle dair çalışmalar, İslâmî ilimlerle ilgili telif edilen edilen eserlerde olduğu gibi süreç içerisinde yazılmaya devam etmiştir. Bu çalışmalardan birisi de Halîlî'nin sika ve zayıf râvileri, bölge esaslı olarak ele aldığı *İrşâd* adlı eseridir. *İrşâd*, mütekaddim dönem ulehasının görüşlerini zikretme, râvi değerlendirmelerinde kendi yeni hükmünü ifade etme, hadis usulüne dair değinilen bilgilerle ön plana çıkmaktadır.

H. V. asır ricâl tenkid faaliyetlerini *İrşâd* özelinde incelemeyi amaçlayan bu çalışma da Halîlî'nin eserini yazarken benimsediği ilke ve yöntemler, râviler hakkında değindiği bilgiler ve cerh-ta'dil lafızları incelenmiştir. Ayrıca Halîlî, kendisinden önce ve sonraki yüzyıllarda yaşayan münekkidler ile mukayese edilerek ricâl ilmindeki konumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışma bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, amacı, metodu ve çalışmada kullanılan kaynaklar üzerinde durulmuş ve ricâl ilminin hicri ilk beş asırda gerçekleştirdiği teşekkül süreci hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Tezin birinci bölümünde Halîlî'nin hayatı ve eserleri ele alınmıştır.” *el-İrşâd* Adlı Eser” başlıklı ikinci bölümde ise, öncelikle eser tahkik/neşir, muhteva ve metot açısından tetkik edilmiştir. Bu başlık altında incelenen bir diğer konu ise Halîlî'nineserinde râvi biyografileri ve cerh-ta'dil lafızlarıdır. Buna ilaveten, bu başlık altında incelenen diğer bir konu ise Halîlî'nin hadis usulüne dair yer vermiş

olduğu “sahih ma’lul, münker, şâz ve ferd” gibi kavramların ele alındığı bölümdür. H. V. asır ricâl tenkid faaliyetlerinin izah edilmesi ve Halîlî’nin sonraki döneme katkıları bu bölümde izah edilemeye çalışılmıştır. Son bölüm ise “Halîlî’nin İbn Adî ve Zehebî ile Mukayesesi” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Halîlî’nin eseri belirlenen isimler üzerinden, eser ele alış metot ve yöntemleri, râviler hakkında yaptıkları değerlendirmeler çerçevesinde karşılaştırılmıştır. Çalışma Halîlî’nin ricâl tenkid ilmine katkıları çerçevesinde değerlendirilerek sonlandırılmıştır. Ayrıca çalışma sürecinde incelenen râvi değerlendirmeleri tablolar ve ekler üzerinden müşahhas bir şekilde okuyucunun istifadesine sunulmuştur.

Tez çalışma sürecinde yönlendirme ve değerlendirmelerinden istifade ettiğim danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU’ya öncelikle bana duymuş olduğu güven ve tezin nihayete erdirilmesindeki destekleyici tavrı için teşekkür ediyorum. Savunma sürecinde ve sonrasında katkıları ve emeklerinden dolayı değerli hocalarım Prof. Dr. Hüseyin AKGÜN ve Dr. Öğr. Üyesi İsmail KURT’a şükranlarımı sunarım. Tezin düzenlenmesi ve tertibi noktasında kıymetli katkılar sağlayan, lisans eğitiminden itibaren pek çok konuda yardım ve yönlendirmesini esirgemeyen ablam Zâhide Nur KARADENİZ’e teşekkür ederim. Bu yolda eğitim sürecim boyunca desteklerini üzerimden hiç esirgemeyen ve daima yol göstericim olan dayım Ömer SOYLU ve babama şükranlarımı sunarım. Bu süreçte maddi ve manevi desteğini esirgemeyen değerli eşime teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah’tandır.

Büşra BEDİR

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI.....	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORUBEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
TABLolar DİZİNİ	xi
1. GİRİŞ	1
1. 1. Araştırmanın Problemi ve Konusu	1
1. 2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	2
1. 3. Araştırmanın Kapsam ve Yöntemi	3
1. 4. Araştırmanın Kaynakları	4
1. 5. Hicri İlk Beş Asırda Ricâl İlmi	7
2. EL-HALÎLİN HAYATI VE ESERLERİ	18
2. 1. Yaşadığı Dönem	18
2. 2. Hayatı	20
2. 2. 1. İsim ve Doğum Tarihi	20
2. 2. 2. Ailesi	20
2. 2. 3. Vefatı	21
2. 3. İlmi Kişiliği	22
2. 3. 1. İlim Tahsili ve Rihleleri	22
2. 3. 2. Hocaları	23
2. 3. 3. Talebeleri	29
2. 3. 4. Eserleri	29
2. 3. 5. Hadis İlmiye'deki Yeri	31
3. EL-İRŞÂD ADLI ESER	33
3. 1. El-İrşâd Adlı Eserin Analizi	33
3. 2. Eserin Yazma Nüshası ve Neşir/Tahkikleri	34
3. 3. Eserin Önemi	35
3. 4. Eserin Muhtevası ve Metodu	36
3. 5. Eserin Kaynakları	40
3. 6. Ricâl Tenkidi Açısından el-İrşâd	40
3. 6. 1. Râvilerin Vefat ve İkamet Yerleri	41
3. 6. 2. Râvilere İlişkin Kimlik Bilgisi	44
3. 6. 3. Râvilere İlişkin Akraba İlişkileri	46
3. 6. 4. Râvilerin Hangi Bölgeden Olduğu İle İlgili Bilgiler	47
3. 6. 5. Râvilere Verilen Devlet Görevleri	49
3. 6. 6. Râvilere İlişkin Efendi-Mevâlî İlişkisi	50
3. 6. 7. Râvilere Ait Eser Bilgisi	51
3. 6. 8. Râvilere İlişkin Rihle Bilgisi	52
3. 6. 9. Râvilerin Öne Çıktıkları Alan ve Öne Çıkan Özellikleri	52
3. 6. 10. Râvilere İlişkin İsnad Bilgisi	54
3. 6. 11. Râvilerin Karşılaştığı Önemli Kişiler	55
3. 6. 12. Râvilerin Hoca-Talebe Bilgileri	55
3. 6. 13. Râvilere İlişkin Soy Bilgileri	56
3. 7. El-İrşâd'da Tespit Edilen Bazı Hatalar	57
3. 7. 1. Râvilerin Doğum ve Vefat Târihlerine İlişkin Müellifin Vehimleri	57
3. 7. 2. Rivayetlerin Sahîhayn'a İsnadında Hatalar	58
3. 7. 3. Halîlî'nin Buhârî ve Müslim'in Bazı Râvilerle İhticacında Hataları	59
3. 7. 4. Halîlî'nin Müslim'in Bir Râviyi İhticacında Nefyettiğine Dair Vehmi	60
3. 7. 5. Râvilerin Lakaplarına Dair Hataları	60
3. 7. 6. Râvilerin Cerhi Hakkında Vehimleri	60

3. 7. 7. Senedlerin Kablinde Vehimleri.....	61
3. 8. Halîlî'nin Cerh-Ta'dîl'de Kullandığı Tabirler	61
3. 8. 1. Ta'dîl ile İlgili Kullandığı Lafızlar.....	62
3. 8. 2. Cerh ile İlgili Kullandığı Lafızlar	76
3. 8. 3. Cerhe Dair Nadiren Kullandığı Lafızlar.....	88
3. 9. Cerh-Ta'dîline Delaleti Kat'i Olmayan Lafızlar	95
3. 10. Halîlî'nin Tenkitteki Tavrı	99
3. 11. Hadis Kavramları Açısından el-İrşâd	102
3. 11. 1. Sahîh Ma'lul	103
3. 11. 2. Münker	105
3. 11. 3. Hata	107
3. 11. 4. Garîb.....	109
3. 11. 5. Hasen.....	112
3. 11. 6. Teferrüd.....	114
3. 11. 7. Şâz	116
4. EL-HALÎLÎ'NİN İBN ADÎ VE ZEHEBÎ İLE MUKAYESESİ.....	119
4. 1. Halîlî ile İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi	119
4. 1. 1. Değerlendirme.....	128
4. 2. Halîlî ve Zehebî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi.....	128
4. 2. 1. Değerlendirme.....	135
5. SONUÇ.....	137
KAYNAKÇA	140
EKLER.....	148
ÖZ GEÇMİŞ.....	173

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bknz	:	Bakınız
B/b.	:	Bin
C/c.	:	Cilt
Ts.	:	Tarih Yok
s. a. v	:	Salallahu aleyhi ve sellem
V/v.	:	Vefat
H/h	:	Hicri
S/s.	:	Sayfa
Hız.	:	Hazreti

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 3. 1. El-Halîlî ve İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi	123
Şekil 3. 2. Râvi Değerlendirme Durumları	132

TABLÖLÄR DİZİNİ

Tablo 2. 1. Sadûk Tabirinin Kullanımı	67
Tablo 2. 2. Hâfız Lafzıyla Birlikte Zikredilen Cerhe Sebep Olacak İfadeler	69
Tablo 2. 3. Mütkın Lafzının Kullanım Örnekleri.....	74
Tablo 2. 4. El-Halîlî'nin Mûnker Lafzı İle Değerlendirdiği Râviler.....	79
Tablo 2. 5. Tekellemû fih lafzının Kullanım Örnekleri	83
Tablo 2. 6. Lâ Yuhteccu bi hadîsih ifadesinin Kullanım Örnekleri	84

1. GİRİŞ

1. 1. Araştırmanın Problemi ve Konusu

Kur'an'dan sonra İslâm teşriinin ikincil kaynağı sünnettir. Bu sebeple sünnetin selim bir şekilde aktarılması için henüz Hz. Peygamber hayatta iken gösterilen hassasiyet, O'nun vefatından sonra da artarak devam ettirilmiştir. Bu bağlamda sahâbe ve hayırlı üç nesilden biri olarak zikredilen tâbiîn tarafından Hz. Peygamber'in mirası büyük bir önem ve titizlikle korunarak sonraki nesillere aktarılmıştır. Ancak Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayan fitne, mezhepleşme ve siyasi karışıklıklar ile birlikte hadis rivayetinde yalancıların devreye girmesi ve uydurma rivayetlerin artması bazı önlemlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Hadis rivayetinde bulunan kişilere yemin ettirme, şahit isteme gibi şartlar ile başlanan bu önlemler, rivayet eden kişiye "Hadisi kimden duydun? Bu rivayetin kaynağı ne?" gibi sorularla yerini isnad sistemine bırakmıştır. Bu sistem aracılığıyla senedler tetkik edilerek, rivayetlerin sahîhi sakiminden ayrılmıştır. Neticede her bir râvi incelenmek suretiyle hadislerin kabul veya red hükmüne ulaşılmasında cerh-ta'dîl ve ricâl ilmi etkili olmuştur. Çünkü bir rivayetin sahîh bilgi ifade etmesi için öncelikle senedde bulunan râvilerin kritik edilip haklarında müspet kanaatlerin verilmesi gereklidir. İşte bu durumu dikkate alan âlimler, hadislerin isnadına yönelik araştırmalara büyük önem vererek râvilerin biyografik ve cerh-ta'dîl durumlarının yer aldığı pek çok eser ve müstakil çalışma kaleme almıştır.

Cerh-ta'dîl ve ricâl ilminin doğuşuna sebep olan bu etkenler bağlamında hadis münekkidleri râvilerin durumlarını inceleyen sadece zayıf veya güvenilir râvilerin yer aldığı yahut hem zayıf hem de güvenilir râvilerin ele alındığı eserler yazmışlardır. H. V. asır âlimlerinden Halîlî, *İrşâd* adlı eserinde hem zayıf hem de güvenilir râvileri ele almaktadır.

Halîlî'nin hayatı ve eserleri incelendiğinde onun hadis ilminde özellikle de ricâl sahasında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Onun bu temayüzü eserinde yazmış olduğu mukaddimesinde hadis usulüne dair verdiği bilgiler, râvi incelemelerinde bulunurken kadîm ulemânın görüşlerine yer vermesiyle ortaya çıkmaktadır. Ayrıca eser, kendisinden sonraki dönemlerde yaşayan âlimlere kaynaklık etmiş olması sebebiyle mühim bir konumdadır. Bu sebeple çalışmamızda ricâl ilminde önemli bir yere sahip olan Halîlî'nin *İrşâd* adlı eserini ele aldık.

Bu çalışmamızda başta Halîlî'nin hayatı, bu alandaki konumu, râvî değerlendirmeleri, kullandığı cerh-ta'dîl lafızları, müteahhir münekkidlerle mukayesesı gibi konulara değineceğiz.

1. 2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Hadis ilminde cerh-ta'dîl ve ricâl ilmine dair pek çok eser ve çalışma yapılmıştır. Klasik dönem ve günümüzde mezkûr konu müstakil ve belirli başlıklar altında incelenmiştir. Günümüz çalışmalarında ise *İrşâd* müstakil olarak ele alınmamış olmakla birlikte birçok çalışmaya konu edinilmiştir. Nitekim bu sahada Marmara Üniversitesi öğrencilerinden Elif Yavuz'un devam etmekte olan "*İbn Hibbân'ın ve Ebû Ya'la el-Halîlî'nin Şehir ve Bölge Esaslı Tabakât Kitaplarının Mukayesesı*" adlı yüksek lisans tezinde Halîlî'nin eseri, tezimizden farklı içerik ve yöntemlerle ele alınmaktadır.

İrşâd'ın müstakil olarak değerlendirilmediği ancak çalışmaya konu edinilmiş bazı eserler mevcuttur. Bu meyanda Hatice Karadeniz tarafından bir yüksek lisans tezi olarak ele alınan "*Hadis İlminde Münker Kavramı*" adlı eser önemlidir.¹ O bu çalışmasında münker kavramını mütekaddim ve müteahhir dönemde anlamlandırılması üzerinde durmuştur. Çalışmasında şâz-münker kavramı bağlamında Halîlî'den çokca istifade etmiştir.

Arap dünyasında tezimizle ilgili olarak "*Menhecû'n-Nakdi'l-hadîs-i inde'l-Hâfız en-Nâkıd Ebî Ya'la el-Halîlî*" adıyla bir çalışma basılmıştır.² Bu çalışma Halîlî'nin hayatı ve eserleri, *İrşâd* hakkında genel bilgiler içermesi noktasında tezimizle benzerlik göstermektedir. Ancak mezkûr eserde *İrşâd* ilel açısından değerlendirilmekte, cerh-ta'dîl lafızları ve râvî biyografileri kritik edilmemektedir. Bu noktada çalışma tezimizle ayrılmaktadır.

"*Ricâl Tenkidi Açısından El-Halîlî ve el-İrşâd*" başlığını taşıyan bu çalışmanın amacı hicri ilk asırlarda başlayan ricâltenkidçiliğinin H. V. asırda geldiği konumu ortaya koymaktır. Halîlî eserinde râvileri nasıl ele almıştır, cerh-ta'dîl hükümlerini nasıl ifade etmiştir? gibi sorulara cevap aramak da tezin amaçlarındandır. Tezin nihayetinde ise Halîlî ve müteahhir dönem münekkidleri mukayese edilerek benzer/farklı yönleri ve bu dönemlere etkisi ortaya konularak çalışmanın sonlandırılması amaçlanmaktadır.

¹Hatice Karadeniz, *Hadis İlminde Münker Hadis Kavramı*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova 2017.

²Sa'mi Riyad b. Şi'lal, *Menhecû'n- Nakdi'l- Hadîsi Inde'l- Hâfız En-Nâkıd Ebi Ya'la El-Halîlî*, Darü'n-Nevadir, Suriye 2017.

1. 3. Araştırmanın Kapsam ve Yöntemi

Giriş ve üç bölümden oluşan çalışma hicri ilk beş asırda cerh-ta'dîl ilmiyle ilgili kısa bir bilgilendirme ile başlamaktadır.” el-Halîlî ve Eserleri” adlı birinci bölümde öncelikle Halîlî'nin hayatı, yaşadığı dönemin idari ve ilmi açıdan değerlendirilerek tanıklık etmiş olduğu zaman dilimi hakkında bilgiler verilmiştir. Devamında ise münekkidin hayatı, ailesi, ilmi kişiliği, hoca ve talebeleri zikredilerek eserleri tanıtılmıştır.

Araştırmanın “*El-İrşâd* Adlı Eser” adlı ikinci bölümünde eserin genel özellikleri bağlamında muhteva ve metodunun nasıl olduğu, tahkik ve neşirleri, önemi ve kaynakları hakkında bilgiler verilerek tanıtılmaya çalışılmıştır. Bölümün “Ricâl Tenkidi Açısından *el-İrşâd*” adlı başlığında Halîlî'nin ricâl biyografilerinde kullandığı yöntem (kimlik bilgisi, akraba ilişkiler, devlet görevleri, eser bilgisi) tespit edilmiştir. Akabinde eser incelenerek münekkidin yanlışlığı veya hataya düştüğü noktalar tespit edilerek düzeltilmeye çalışılmıştır.

Bölümün bir diğer konusu ise râvilerin değerlendirilmesinde kullanılan cerh-ta'dîl lafızları olmuştur. Eser incelenerek tespiti yapılan bu lafızların anlamlandırılmasında bazı zorluklar yaşanmıştır. Çünkü Halîlî bu lafızların hangi anlamda kullandığına dair bir açıklamada bulunmamıştır. Bu bağlamda cerh-ta'dîl lafızlarının anlamları, münekkidlerin değerlendirmelerinde kullandıkları tabirler dikkate alınarak; klasik ve modern tenkid terimleri sözlükleri incelenerek tespit edilmiştir. Lafızların anlamları tespit edilirken önce lügat sonra terim manaları verilmeye çalışılmıştır. Böylece Halîlî'nin kullandığı cerh-ta'dîl lafızları tespit edilerek H. V. asrın ıstılahlarına katkıları ve mütekaddim dönemle benzer/farklı yönleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm Halîlî ve mütekaddim ve müteahhir dönem âlimlerinin mukayesesi üzerinedir. Halîlî ve çağdaşı olmayan İbn Adî'nin (v. 365/976) mukayesesi ile başlanan bu bölümde her iki münekkidin eserleri genel özellikleri açısından incelenmiş; münekkidlerin eserlerinde müştereken ele aldıkları râviler tespit edilerek yüzü üzerinden gerçekleştirilen değerlendirmeleri tablo üzerinden müşahhas bir halde sunulmuştur. Daha sonra mezkûr râviler arasından ittifak ve ihtilafa konu olanların tespiti yapılmış ve her bir râvi incelenerek bazı misaller üzerinden münekkidlerin yaklaşımları tespit edilmiştir. Râvilerin belirlenmesi sırasında *İrşâd* ve *el-Kâmil fî dua'fai'r-ricâl* adlı eserler karşılaştırmalı olarak taranmıştır. Tarama sırasında, her iki münekkidin haklarında fikir beyan ettiği

râviler, münekkidlerden biri tarafından fikir beyan edilip diğerinin farklı görüşlere yer verdiği kişiler incelenmiştir. Böylece muasır olmayan her iki münekkidin ortak ve farklı yönleri, râvi değerlendirmelerini nasıl ele aldıkları mütalaa edilmiştir. Bölümün bir diğer mukayesesı ise Halîlî ve Zehebî (v. 748/1347) üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde de benzer şekilde her iki münekkidin eserleri genel muhteva açısından incelenerek mukayese edilmiştir. Akabinde *İrşâd* ve *Mizânü'l-i'tidâl* adlı eserlerde zikredilen yüz râvi tespit edilerek tablo üzerinden müşahhas halde zikredilmiştir. Tespit edilen bu isimler üzerinden gerçekleştirilen incelemeler, Halîlî ve İbn Adîdeğerlendirilmesine benzer şekilde gerçekleştirilmiştir. Nihayetinde ricâl tenkidi açısından incelediğimiz H. V. asır münekkidlerinden Halîlî ve *İrşâd* adlı eserinin değerlendirildiği sonuç bölümü ile tez sonlandırılmıştır.

1. 4. Araştırmanın Kaynakları

Hadiste ricâl tenkid geleneğini H. V. asır âlimlerinden Halîlî ve *İrşâd* adlı eseri üzerinden ortaya konulması için gerçekleştirilen bu çalışmanın başlıca kaynakları hadis usulü ve cerh-ta'dîl kaynaklarıdır.

Zikretmek istediğimiz ilk eserler cerh-ta'dîl ve ricâl ilmi hakkında istifade ettiğimiz çalışmalardır. Bunlar arasında Emin Âşıkutlu'nun *Ricâlîlmine Giriş*³ ve *Hadiste Ricâl Tenkidi*,⁴ Mehmet Eren'in *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*,⁵ Halil İbrahim Turhan'ın *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*⁶ adlı eserleri en çok başvurulan kaynaklardır. Bu eserler cerh-ta'dîl ve ricâle dair yapılan incelemelerde hadistenkid zihniyetinin anlaşılması noktasında önemli çalışmalardır.

Tez çalışmasında istifade edilen diğer kaynaklar ise İbnü's- Salâh'ın (v. 643/1245) *Ulûmu'l-hadîs'i*,⁷ İbn Hacer'in (v. 852/1449) *Nüzhetü'n-nazar*'ı,⁸ Suyuti'nin (v. 911/1505) *Tedribu'r-râvî'si*⁹ olmuştur. Bu kaynaklar hadis usulüne dair yaptıkları teorik açıklamalar ve tanımlara yer vermesi sebebiyle başlıca müracaat ettiğimiz eserler olmuştur.

³Emin Âşıkutlu, *Hadis İlmine Giriş*, İFAV, İstanbul 2007.

⁴Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, İFAV, İstanbul 1999.

⁵Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2012.

⁶Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015.

⁷Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, Nurettin İtr (thk), Darü'l-Firki'l-Muasır, Beyrut 1406.

⁸Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, Nurettin İtr (nşr)\ Matbaatu's-Sabah, Dimaşk1421.

⁹Celaleddin Abdurrahman b. Bekr Es-Suyutî, *Tedribu'r-Ravî*, Daru Taybe, Riyad ts.

Çalışmanın ilk bölümünün de Halîlî'nin hayatı ele alınırken ricâl ve Târîh ilminin çok sayıda kaynağı derlenerek incelenmiştir. Bu noktada Hatib el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*,¹⁰ Râfî Abdülkerîm b. Muhammed'in (v. 623/1226) *et- Tedvîn fî ahhârî Kazvîn*,¹¹ Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*¹², *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lâm*¹³, *Tezkiretü'l-Huffâz*'ı;¹⁴ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es- Safedî'nin (v. 764/1363) *el-Vâfî bi'l-vefeyât*,¹⁵ İbnü'l- İmâd'ın (v. 1089/1679) *Şezarâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb*,¹⁶ el- Kettânî'nin (v. 1346/1927) *er-Risâletü't-Müstetrafe li-beyânü Meşhûri Kütübi's- sünneti'l-Müşerrefe*,¹⁷ adlı eserler en çok başvurulan kaynaklar olmuştur.

Cerh-ta'dîl lafızlarının açıklanması ve tanımlanmasında ise İbn Manzûr'un (v. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*,¹⁸ Mücteba Uğur'un *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*,¹⁹ Abdullah Aydın'ın *Hadis İstilahları Sözlüğü*²⁰, Ahmet Yücel'in *Hadis İlminde Tenkid Terimleri ve İlgili Çalışmalar*²¹, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*²² adlı kaynaklardan istifade edilmiştir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi de kavramların açıklanması ve râviler hakkında başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Cerh-ta'dîl ve ricâl alanında yazılmış tez ve makalelerde çalışmamızın şekillenmesinde müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır. İşaret etmek istediğimiz ilk eser İsmail Kurt'a ait olan *Hicri Dördüncü Asrın Mukayeseli İncelenmesi -İbn*

¹⁰Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatib el-Bağdadi, *Târih-u Bağdâd*, Beşşar Avvâd Ma'ruf (nşr), C. I-XVI, Daru'l Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422.

¹¹Abdulkarim b. Muhammed b. Abdulkarim abu'l Kasım er-Rafîi el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, Azizullah el-Attarî (thk), C. I-IV, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1408.

¹²Ebü Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Ebû ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Şeyh Şuayb el-Ernâût (gözetiminde muhakkik grup), C. I- XVII, Müessesetü'r-Risale, 1405.

¹³Ebü Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Ebû ez-Zehebî, *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lâm*, el-Mektebetü'l- Tefkîkiyye (nşr), C. I-XXXVII.

¹⁴Ebü Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Ebû ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419.

¹⁵Salâhaddin Halil b. Eybek b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfî bi'l- Vefeyât*, Ahmed el- Arnavût (nşr), C. I-XXIX, Dar-u İhya'î't-Turas, Beyrut 1420.

¹⁶Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezaratü'z Zeheb fî Ahbarî Men Zeheb*, Mahmûd el-Arnâvut (thk), C. II, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1406.

¹⁷Ebu Abdullâh Muhammed b. Ebî'l Feyz Ca'fer b. İdris el-Hasenî el-İdrisî el-Kettânî, *er-Risâletü'l- Müstetrafe li- beyânü meşhûr Kütüb-i's-Sünneti'l-Meşrîk*, Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zümzümiyyi (thk), C. I, Daru'l-Beşâ'ir el-İslâmiyye, 1421.

¹⁸Ebü'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. I-XIX, Dâru Sadr, Beyrut 1414.

¹⁹Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Birinci baskı, Ankara 1992.

²⁰Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul 1987.

²¹Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İFAV Yayınları, İstanbul 1998.

²²Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu Ve Gelişimi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.

Hibbân ve İbn Adî Örneğinde- adlı çalışmadır.²³ Bu eser Recep Tayyip Üniversitesi'nde bir doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışma da, Hicri dördüncü asrın iki önemli münekkidini tanıtılmakta ve eserleri ricâl ve cerh-ta'dîl lafızları açısından incelenerek mukayese edilmektedir. Ayrıca hicri ikinci asırdan hicri dördüncü asra kadar olan süreçte cerh-ta'dîl ilmî ve lafızlarının seyrini açıklanmaktadır. Değineceğimiz bir diğer çalışma ise Dicle Üniversitesi' de bir doktora tezi olarak Fikret Özçelik tarafından çalışılmış olan İbn *Ebî Hâtim er-Râzî* (v. 327/938) ve *Cerh ve Ta'dîldeki Metodu*'dur.²⁴ Bu eser de, İbn Ebu Hâtim hakkında bilgi verilmiş ve cerh-ta'dîl ifadeleri açıklanarak izah edilmiştir. Her iki çalışmada konular yalın ve analitik bir üslupla işlenmiş olması, örnekler ve yaptıkları açıklamalarla bilgilerin desteklenmesi açısından bu alanda yazılmış önemli eserlerdir. Benzer bir çalışma da Uludağ Üniversitesi'nde Şûle Coşkun Ersöz'e tarafından bir yüksek lisans tezi olarak çalışılmış olan Ukaylî'nin (v. 322/934) *Kitâbu'd-du'afâi'l-Kebîr'ive Cerh-ta'dîl Metodu* adlı eseridir.²⁵ Duafa literatürüne dair bilgiler sunan bu çalışma da Yazar, Ukaylî hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, cerh-ta'dîl ilmî ve lafızları ile ilgili bilgilendirme yaparak Ukaylî'nin bu noktadaki konumu, aldığı ilmi miras ve tenkidteki tavrı gibi konulara ele değinmiştir. Ricâl ve cerh-ta'dîl ilminin müstakil olarak ele alındığı çalışmalar olduğu gibi bazı kavramları konu edinen çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalardan bir kısmı Halîlî'nin zikretmiş olduğu şâz kavramına yer vermeleri dolayısıyla başvurduğumuz kaynaklardır. 2019 yılında Erciyes Üniversitesi'nde Ahmet Ökdem tarafından çalışılmış olan *Hadis Tenkidinde Tariklerin Karşılaştırılmasının Kuralları* bu minvalde istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.²⁶ Ökdem bu çalışma ile muhaddislerin tenkid yöntemi olarak kullanılan hadis tariklerinin mukayesesini ele almıştır. Teferrüd kavramı ana başlığında şâz, münker, garîb gibi lafızları açıklayarak bu konumdaki rivayetlerin tutumunu değerlendirmiştir. Değineceğimiz başka bir çalışma ise Mehmet Fatih Kaya tarafından kaleme alınmış olan *Hadiste Teferrüd* başlıklı yüksek lisans tezi olacaktır.²⁷ Bu çalışma da Ökdem'in eserinden farklı olarak bir hadis ıstılahı olan teferrüd kavramı müstakil olarak ele alınıp çalışılmıştır. Her iki

²³Çalışma kitap halinde basılmıştır. İlgili bilgi için bkz: İsmail Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, Cinius Yayınları, İstanbul 2020, s. 5

²⁴Fikret Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deli Metodu*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır 2017.

²⁵Şûle Coşkun Ersöz, *Ukaylî'nin Kitâbu'd-du'afâi'l-Kebîr'i ve Cerh-Ta'dîl Metodu*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2002.

²⁶Ahmet Ökdem, *Hadis Tenkidinde Tariklerin Karşılaştırılmasının Kuralları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019.

²⁷Mehmet Fatih Kaya, *Hadiste Teferrüd*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2019.

eser de yalın bir üslupla ele alınmış olup örnek rivayetler ve farklı münekkidlerin görüşleriyle desteklenmiştir.

İrşâd'ın hadis ilmindeki konumu ve ricâl sahasında yazılmış eserlerle mukayeseli olarak değerlendirilmesi için ise İbn Adî'nin *el-Kâmil fî dua'fai'r Ricâl*²⁸ ve Zehebî'nin *Mizânü'l- i'tidâl*²⁹ eserlerinden istifade edilmiştir. H. V. asır ricâl tenkid geleneğinin ortaya konulması için gerçekleştirilen bu mukayese ile EHalîlî'nin eserini telif ve tertip şekli, ricâl değerlendirmeleri; H. IV. asrın H. V. asra ve H. VIII. asra intikali tespit edilmiştir.

Nakledilen eserlerde cerh-ta'dîl ve ricâl ilmi farklı boyutlarda ele alınmıştır. Klasik eserler de ricâl ve cerh-ta'dîl bilgileri verilerek râvi tanıtılmaya ve hadis rivayetindeki durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Günümüz çalışmalarında ise ricâl ve cerh-ta'dîl ilimleri müstakil lafızlar yahut eserler üzerinden gerçekleştirilmiş çalışmalardır. Tezimizin söz konusu eserlerden ayrılan noktası *İrşâd* özelinde ricâl biyografilerinin incelenmesi, cerh-ta'dîl lafızlarının tespit edilip Halîlî'nin bu kavramları kullanımının belirlenmesi, H. II. asır tenkid faaliyetlerinin H. VIII. asra intikalinin tespit edilip ayrıştırılması ve müstakil olarak ele alınmayan bu değerli eserin tartışılmasıdır.

1. 5. Hicri İlk Beş Asırda Ricâl İlmi

İslâm'ın temel kaynağı Kur'an'ı Kerim'dir. Kur'an'da kendisine vahyedilene tebliğ ve tebyin vazifesi verildiği bildirilen Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri, İlâhi vahyin anlaşılmasında başvurulacak ilk kaynaktır. Bu nedenle hadis âlimleri, Hz. Peygamber'in Sünnet-i Seniyyesi olan hadislerinin korunmasında büyük bir çaba göstermişlerdir. Gösterilen bu gayretler neticesinde bu ümmete has olan isnad sistemi geliştirilmiş, râvi ve rivayetlerin irdelendiği cerh-ta'dîl ilmi oluşturulmuştur.³⁰ Hadiste isnad sistemi ile râviler araştırılarak rivayeti makbul ve merdud olanın durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İnsanoğlunda tabiatı gereği başka kaynaktan duyduğu bilginin doğru olup olmadığını araştırma duygusu mevcuttur. Nitekim Kur'an'ı Kerim'de işitilen bir haberin doğruluğunun araştırılmasının emredilmiş³¹ ve hakkında bilginin

²⁸Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *El-Kâmil Fî Duafâi'r-Ricâl*, Adil Ahmed Abdülmevcûd- Ali Muhammed el-Muavvid (thk), C. I-IX, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1418.

²⁹Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Ebû ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Ali Muhammed Bicâvî (thk), C. I-VII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1963.

³⁰Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları*, Emin Yayınları, Bursa 2013, s.106.

³¹El-Hucurât, 49/6

bulunmadığı konunun takip edilmemesi gerektiğinin bildirilmiş³² olması müslümanları, edinilen bilginin sahlhliğini tespit etmeye teşvik etmiştir. Bu bağlamda nasların ilk muhatabı olan sahâbîler, kendilerine ulaşan bilginin kaynağını ve doğruluğunu tespit etmeye son derece ehemmiyet vermişlerdir.³³ Hz. Peygamber'in (s. a. v) "Her kim benim adıma yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın." ³⁴ ifadesiyle O'nun adına yalan isnad eden birisi olma endişesi, ashabı hadislere karşı büyük bir özen göstermeye sevk etmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in hayatta olduğu bu dönemde, ashab arasında güven duygusunun yaygın olması ve şüpheye düşülen bir konuda bizzat ona danışılarak tevsik edilebilme imkanı, râviler üzerinde çok söz söylenmemesine sebep olmuştur.³⁵ Hz. Peygamber döneminde tenkid faaliyetleri, günümüze ulaşan eserlerde vaki olan şekliyle olmasa da, genelde hadisleri te'kid, tefsir, kalbi tatmin etme ve güven pekiştirme gibi kısıtlı bir çerçevede gerçekleştirilmiştir.³⁶ Bu dönem gerçekleştirilen tenkid faaliyetlerine örnekler aşağıda zikredilecektir.

Dımâm b. Sa'lebe, bir gün Rasulullah'a gelerek "Ey Muhammed! Elçin bize geldi ve Allah'ın seni Rasul olarak gönderdiğini, mallarımızdan zekat vermemiz ve yılda bir ay oruç tutmamız gerektiğini söylediğini haber verdi. Doğru mu söyledi?" dediğinde Hz. Peygamber, her üç konuda da "Evet doğru dedi." buyurarak hadisin râvisi sayılan elçisini ve Dımâm'ın işittiği rivayeti tevsik ederek kalbinin mutmaîn olmasını sağlamıştır.³⁷

Bir hac mevsiminde Hz. Ali, Yemen'den kurbanlık develer getirmişti. Hanımı Hz. Fatıma ise ihramdan çıkarak boyalı bir elbise giymiş ve gözlerine sürme çekmişti. Bu davranıştan dolayı kocasının kendisine kızdığını gören Hz. Fatıma, babası Hz. Peygamber'in kendisine böyle yapmasını emrettiğini söyleyince Hz. Ali,

³²El-îsra, 17/36.

³³Sahâbenin ricâl tenkidi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, Elif Yayınları, İstanbul 2015, ss. 35-39.

³⁴Buhârî, Sahih, 199; Müslim, Mukaddime, 2.; Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, s.33

³⁵Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s.35.

³⁶Sahâbe döneminde hadis nakledenlerin kasıtlı olarak yalan söylemek anlamında değerlendirilmediği, onların "kizb" gibi ağır ifadeleri hata anlamında kullandıkları görülmektedir. Örneğin Berâ b. Âzib (v. 72/691) "Fakat o devirde sahabe yalan konuşmazdı; hadisi bizden işiten işitmeyene iletirdi." ifadeleri ile bu dönem hadis rivayetinde yalancılığın olmadığını izah etmiştir. İlgili örnekler için bkz: Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrahmân b. Hallâd er-Râmihürmüzî el-Fârisî, *El-Muhaddisü'l-Fâsil Beyne'r-Râvî Ve'l-Vâî*, Mâhmud Accâc Hatîb (thk.), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1405, s.235.; Sahabe döneminde yanlışla, unutmaya ya da konuyla ilgili rivayetin ulaşamaması sebebiyle tenkid yapıldığı görülmüştür. İlgili örnekler için bkz: Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Katîb el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdadî İbn Sa'd, *Et-Tabakâtu'l-Kübra*, Muhammed Abdulkadir Ata (thk.), C. III, s. 292. Ayrıca sahâbe tarafından yapılan ricâl tenkitleri ve tenkit lafızları için bkz: Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi*, ss. 40-47.

³⁷Müslim, İman, 3; Tirmizî, Zekat, 2.; Buhârî, İlim, 6.

konuyu tahkik etmek için Rasulullah'a gitti ve durumu anlattı. Hz. Peygamber, "evet, Fatıma doğru söyledi. Öyle yapmasını ben istedim." buyurdu. Böylece kızını ta'dil etmiş oldu.³⁸

Tenkid faaliyetlerinin ilk örnekleri sayılabilecek başka karineler de vardır.³⁹ Ancak burada iki örnekle yetinilmesi uygun görülmüştür.

Hz. Peygamber hayatta iken söylediklerinin anlaşılması ve orada bulunmayanlara ulaştırılmasını istediği için ashabına "Burada bulunanlar sözlerimi bulunmayanlara nakletsinler." ⁴⁰ demiştir. Bunun bilincinde olan sahâbe de Hz. Peygamber'in sözlerini korumayı ve onları başkalarına nakletmeyi kendisine görev edinmiştir. Rasulullah'ın söz, fiil ve takrirlerinde henüz hayatta iken son derece titiz davranan ve ehemmiyet veren ashab, O'nun vefatından sonra da sözlerini nakletmeye ve insanlara doğru hadis rivayet etmeye özen göstermiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadisleri nakletmeye devam eden ashab içerisinde ihtiyatlı davranan ve insanları da bu hususta dikkatli olmaları için uyaranlar olmuştur. Nitekim dört halifeden biri olan Hz. Ebubekir, Kur'an'ı ve sünneti çok iyi bilmesine rağmen, hataya düşme korkusuyla hadis rivayetinde çekingen davranmış ve gerektiğinde rivayette bulunan râviden şahit getirmesini⁴¹ istemiştir. Aynı şekilde Hz. Ömer de çok sayıda hadis rivayet edenleri ancak Hz. Peygamber'den duydukları hadisleri nakletmeleri gerektiğini söyleyerek uyarmıştır.⁴² Seleflerinin izini takip eden Hz. Ali ise "Hz. Peygamber'e yalan isnad etmektense, gökten düşmeyi tercih ederim." diyerek titizliğini ifade etmiş ve bu konuda ihtiyatlı davranarak, râviden rivayetine dair yemin etmesini⁴³ istemiştir. Bu

³⁸Müslim, Hac, 19.; Ayrıca bkz: Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 30.

³⁹Şentürk, hadis rivayet ağının târihi köklerini İslâm öncesi Arap kültürüne kadar götürülebileceğini ifade etmektedir. İlgili görüşler için bkz: Recep Şentürk, *Toplumsal Hâfıza Hadis Rivayet ağı (610-1505)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 58.

⁴⁰Buhârî, İlim, 9.; Bünyamin Erul, "Vedâ Hutbesi", *TDV Ansiklopedisi*, C. XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 591-593. (Erişim 18 Mayıs 2022).

⁴¹Tirmizî, Ferâiz, 10.

⁴²Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temimî el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, Mahmud İbrahim Zeyd (thk), C.I, Dâru'l-Va'y, Halep 1326, ss. 37-38.; Ayrıca bkz: Ali Karakaş, "Hz. Ömer'in Hadis Rivayeti Açısından Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/63, 2019, s. 1233.

⁴³Râmhürmüzî, *El-Muhaddisü'l-Fâsıl*, s. 518.; Ayrıca İbn Hibbân râviler hakkında ilk değerlendirme yapan kişilerin Hz. Ömer ve Hz. Ali olduğunu zikretmektedir. İlgili bilgi için bkz: İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. I, ss. 36-38.; İbn Ebî Hâtim ise etbâü't-tâbiîn dönemine kadar olan zaman zarfında râvi değerlendirmelerine yer vermiş olsa da ricâl tenkidi yapan âlimlerin zikrine bu dönemden başlamaktadır. İlgili bilgi için bkz: Ebû Muahmmmed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, Mustafa Abdulkadir Atâ (thk), C.I, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, s.10; Ayrıca bkz: Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, ss. 33-34.;

örneklerden de anlaşılacağı üzere ashab, hadis rivayetinde gereken ihtimâm ve hassasiyeti göstermiştir.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra "fitne" olarak nitelendirilen Hız. Osman'ın şehit edilmesi, Haricî isyanları, Muaviye'nin vefatı gibi olaylar neticesinde iç karışıklıkların ve ihtilafların meydana geldiği görülmüştür. Bu olaylardan sonra müslümanların fırkalara ayrılmaya başlayarak her grubun kendi düşüncesini meşrulaştırmak istemesi ve hadis uydurmaya başlaması, beraberinde hadis rivayet edenlere hadislerini kimden aldıkları sorusunu yöneltmeye sevk etmiştir. Neticede âlimler, sahîh hadisleri sakimlerden ayırmaya ve bu doğrultuda isnad sistemini uygulamaya yönelmiştir.⁴⁴ Bu konu ile ilgili İbn Sîrîn (v. 110/728), "Önceleri kimse isnadı sormuyordu. Ne zaman ki fitne vaki oldu ve şöyle denilmeye başlandı: 'Bize aldığınız bu haberin râvilerini söyleyin.' Şayet râvileriniz sünnet ehlinden ise hadisleri alırız. Eğer râvileriniz bidat ehlinden ise onların rivayetlerini terkederiz."⁴⁵ sözlerini zikrederek isnadın başlangıcı ile ilgili bir zaman tayininde bulunmuştur. Aynı şekilde İbn Abbas'ta bu hususla alakalı şu sözleri dile getirmiştir: "Bir zamanlar, birinin Rasulullah şöyle buyurdu dediğini iştiğimizde, göz-kulak kesilirdik. Fakat insanlar, iyi kötü ayrımı yapmaksızın bir yol tutmaya başladığında, biz de yalnızca bildiğimiz hadisleri almaya başladık."⁴⁶ Bu rivayetlerden hareketle, tenkid faaliyetlerinin fitne olarak adlandırılan dönemden sonra ivedilikle devam ettiğini söyleyebiliriz.

Seleflerinin izini takip eden tâbiîn, hadislerin sonraki nesillere aktarımında büyük çabalar sarf ederek, hadislerin öğrenilmesi ve öğretilmesi nazarında büyük titizlik göstermiştir. Sahâbe ile birebir iletişim içerisinde bulunan tâbiîn neslinde, bilerek Hız. Peygamber'e yalan isnad etmenin az rastlandığı, daha çok hata ve yanlışların olduğu görülmüştür.⁴⁷ Tâbiîn dönemi râvileri, genel olarak zabt

⁴⁴ Abdulfettâh Ebû Gudde, *Lemehât min târîhi's-sünneti ve ulûmi'l-hadîs*, Mektebetü'l-matbû'ati'l-İslâmiyye, Beyrut 1429, s.94.; Abdülvahap Özsoy, *Hicri I. Yüzyılda Hadis Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 45.; Veysel Özdemir, *İsnâd Menşei Ve Doğuşu*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2020, ss. 88-140.; Hadis uydurma faaliyetlerinin başlangıç zamanı hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Bu konu hakkındaki farklı görüşler için bkz: Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, ss. 30-31.; Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu Ve Gelişimi*, ss. 42-47.; Uğur Öztürk, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015, s. 17.; Şentürk, *Toplumsal Hâfıza*, s. 58.

⁴⁵ Bedreddin Zerkeşi, *En-Nüket Alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, Zeynülabidîn b. Muhammed (nşr), C. I, Edvâu's-Selef, Riyad 1419, s.494.; Müslim, *Mukaddime*, 15.; Ayrıca bkz: Arif Ulu, "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması Ya Da Fitnenin Tarihi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1, 2012, ss. 119-166.

⁴⁶ Müslim, *Mukaddime*, 14.; Ayrıca bkz: Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, ss. 46-47.

⁴⁷ Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 52.

noksanlığı, mezhebî ve siyasi taassup, ahlakî zafiyet ve rivayete ekleme ve çıkarma yapma bağlamında tenkid edilmiştir.

H. Peygamber ve fitne öncesi dönemde râvi tenkidi, tevsik ve itmi'nana yönelik iken; tâbiîn döneminde siyasi düşünce ve mezhepleşme olgusu ve bunların beraberinde hadis uydurma faaliyetlerinin giderek yaygınlaşması tenkid faaliyetlerinin bu çerçevede yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle bu dönem ricâl ve cerh-ta'dîl ilmi açısından önemli bir zaman dilimi olarak kabul edilmiştir. Nitekim beşeri zaafiyet ve mezhep- siyasi görüş sebebiyle tenkid edilen birçok râvi bu dönemde yaşamıştır. Bu bağlamda tenkid edilenler arasında Hâris b. El-A'ver (v. 65/684), Muhtâr es-Sekafî (v. 67/686), Âsım b. Damra (v. 74/693), Ma'bed el-Cuhânî (v. 80/699), İkrime (v. 105/723) gibi isimler bulunmaktadır.⁴⁸

Tâbiîn döneminde hadis ve isnad araştırmalarının arttığı ve râvilerin zabt ve adâlet cihetiyle araştırılmaya başlandığı görülmüştür.⁴⁹ Bu bağlamda Câbir el-Cu'fî (v. 127/745), Amr b. Ubeyd (v. 144/761) ve Mukatîl b. Süleyman (v. 150/767) gibi isimler zabt ve adâlet cihetiyle tenkid edilen râvilerdendir.⁵⁰ Ayrıca bu dönemde bazı isimler hadis tenkidinde kendilerinden söz ettirmiştir. Bunlar arasında Şa'bi (v. 103/712),⁵¹ İbn Sîrîn,⁵² İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/742)⁵³ bu dönemin tenkid faaliyetlerini ortaya koymasından dolayı mühim kişilerdir.⁵⁴ Bununla beraber yaklaşık olarak H. II. asrın ilk yarısına denk eden bu dönemden önceki âlimlerin ve tenkid edilen râvi sayısının sonraki dönemlere nisbetle daha az olduğu görülmüştür.⁵⁵ Ayrıca bu dönem gerçekleştirilen tenkid ve cerh-ta'dîl faaliyetlerinin önemli bir özelliği ise hoca- talebe ilişkisi üzerinden gerçekleştirilmiş olmasıdır.⁵⁶ H. II. asır râvileri adâlet ve zabt itibarıyla değerlendirilmiş olmakla birlikte, zabt bakımından durumlarını belirten ıstılahlar yerine çokça muhalefet etme, rivayetlerde hatanın çok olması ve telkin kabul etmesi gibi bazı prensipler ortaya konulmuştur. Bu durumda

⁴⁸Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Ebû ez-Zehbî, *Zikru Men Yu'temedu Kavluhû Fi'l-Cerh Ve't-Ta'dil*, Abdülfettah Ebu Gudde (nşr), Daru'l-Beşâ'ir el-İslâmiyye, Beyrut 2007, s. 160.

⁴⁹Tâbiîn dönemine detaylı bilgi için bkz: Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İFAV, İstanbul 2015, ss. 33-50.; Tâbiîn dönemi kullanıla cerh-ta'dil lafızları için bkz: Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi*, ss. 95-102.

⁵⁰Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 53.

⁵¹Râmezhürmüzi, *El-Muhaddisü'l-Fâsil*, s. 208.

⁵²İbn Maîn'e göre tâbiîn âlimleri arasında ricâl tenkidinde bulunan ilk kişi İbn Sîrîn'dir. Bkz: Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahman Recep el-Bağdâdî el-Hanbelî İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, Nüreddîn İtr (thk), C. I, Dimeşk 1398, s.52.; Öztürk, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 22.

⁵³Zehbî, *Zikru Men Yu'temedu Kavluhû Fi'l-Cerh Ve't-Ta'dil*, s. 173.

⁵⁴Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, s. 38.

⁵⁵Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 54.

⁵⁶Mustafa Taş, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, s. 94.

bu dönem de râvilerin zabt itibariyle değerlendirilmesi gereken prensipler konulduğu halde, bu yönüyle onların durumlarını belirten ıstıhlara yer verilmemiştir.⁵⁷

H. II. asır hadislerin korunması ve muhafazasına yönelik âlimlerin aldığı tek önlem tenkid faaliyetleri değildir. Âlimler, hadisleri tedvin etmekle de korumaya almışlar ve sonraki nesillere sıhhatli bir şekilde ulaşmasını sağlamışlardır. Ömer b. Abdülaziz (v. 101/720) halifeliği döneminde, hadis uyduranların çoğalması, âlimlerin vefat etmesi ile birlikte hadislerin yok olacağı düşüncesi, dönemin Medine valisi Ebu Bekir b. Muhammed b. Hazm'a rivayetlerin yazılması emrini vermesiyle hicri I. Asırda şifahi olarak başlayan faaliyetler, hicri II. asırda hadislerin yazıya geçirelerek tedvin edilmesiyle son bulmuştur.⁵⁸ Böylelikle resmi tedvin faaliyetlerinin bu dönemde gerçekleştirilmeye başlandığını söyleyebiliriz.⁵⁹ Ömer b. Abdülaziz'in liderliğinde başlayan tenkid faaliyetleri, İbn Şihâb ez-Zühri'nin başkanlığında gerçekleştirilmiş ve toplanan rivayetler kayda alınarak hilafet egemenliğinde olan tüm İslâm beldelerine gönderilmiştir.⁶⁰ Ez-Zühri, bu görevi layıkıyla yerine getirerek hadis ilmine büyük katkı sağlamıştır. Tedvin görevindeki bu başarı neticesinde hadisleri ilk tedvin eden kişi olarak tanınmıştır.⁶¹

Hadislerin tedvin edilmesi, ricâl tenkidi açısından da önemlidir. Çünkü farklı tariklerin toplanmasıyla farklı ricâl bilgileri de bir araya getirilmiş oldu. Böylelikle hadisler farklı kaynaklardan toplanırken farklı tariklerin isimleri ortaya çıkarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Tedvin ve tenkid faaliyetlerinin kesiştiği bir noktada gerçekleştirilme amaçlarıdır. Her iki ilim de Hz. Peygamber'in sözlerinin kaybolup gitmemesi, sahîhinin sakiminden ayırmak ve rivayetler üzerindeki şaibeleri gidermek maksadıyla gerçekleştirilmiştir.

Tâbiundan sonra gelen etbâu't-tâbiîn döneminde İslâm coğrafyasının genişlemesi, fikri ve mezhebî görüş ayrılıklarının artması ve hadis uydurmacılığının yaygınlaştığı görülmüştür. Bu sebeple münekkidler râvi değerlendirmeleri üzerindedaha kapsamlı bir şekilde incelemede bulunmaya başlamışlardır.⁶² Bu

⁵⁷Tâbiîn döneminde kullanılan diğer lafızlar incelendiğinde sika, sadûk gibi kavramların yaygınlaşmaya başladığı da görülmektedir. bkz: İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, C.II, s. 29.; Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu Ve Gelişimi*, s. 105.

⁵⁸Öztürk, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 23-24.

⁵⁹Yücel, *Hadis Târîhi*, ss. 44-45.; <https://islâmansiklopedisi.org.tr/tedvin> (26.08.2021)

⁶⁰[https://islâmansiklopedisi.org.tr/tedvin\(26.08.2021\);](https://islâmansiklopedisi.org.tr/tedvin(26.08.2021);) <https://islâmansiklopedisi.org.tr/zuhri> (26.08.2021)

⁶¹Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 398. ; Tedvin faaliyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul ts., ss. 101-103.

⁶²Muhammed Tahir Cevâbî, *el-Cerh ve't-Ta'dil beyne'l- müteşeddîdîn ve'l-mütesâhilîn*, ed-Dâru'l-Arabiyyeti'l-kitâb, 1997, ss. 109-133.

dönemderâviler adâlet ve zabt açısından sıkı bir şekilde araştırılmıştır. Ayrıca sahâbe ve tâbiîn dönemine göre râvitenkidlerinde kullanılan ıstılahlar daha da yaygınlaşarak tedvin edilmeye başlanmış verâvi değerlendirme kriterleri geliştirilmiştir.⁶³

Tebeu't-tâbiîn döneminde muhaddisler, sadece yaşadıkları bölgelerin âlimleri ile yetinmemişlerdir. Başka beldelere yapılan yolculuklarla farklı âlimlerinin görüşleri öğrenilmiştir. bunun neticesinde de münekkidler hadis müktesebâtlarını genişletmiş ve bu rihleler esnasında bizzat müşahade edilen râvi bilgileri eklenerek cerh-ta'dîl ilmi önemli ölçüde geliştirilmiştir. H. II. asır ile H. III. asrın ilk yıllarına tekabül eden bu dönemde ricâl ilmi açısından bazı isimlerin ön plana çıktıkları görülmektedir. Bu bağlamda Şu'be b. El-Haccâc (v. 160/776),⁶⁴ Mâlik b. Enes (v. 179/795),⁶⁵ Yahyâ b. El-Kattân (v. 198/813),⁶⁶ Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/813),⁶⁷ Ali b. El-Medînî (v. 234/848) gibi meşhur münekkidler zikredebiliriz. ⁶⁸Bu muhaddis ve münekkidler râvileri kişisel özellikleri, inançları, hoca- talebe ilişkileri gibi birçok konudan inceleyerek değerlendirmişlerdir.

Hadis ilminin büyük bir atılım ve gelişim gösterdiği ve âlimler tarafından “altın çağ” olarak nitelenen H. III. asır, hadis târîhine yön veren büyük şahsiyetlerin yaşadığı ve önemli olayların yaşandığı bir zaman kuşağı olmuştur. Hadis külliyyatının en ehemmiyetlileri olarak kabul gören “*Kütüb-ü Sitte*” bu asırda yazılmıştır.⁶⁹

⁶³Zehebî, *Zikru Men Yu'temedu Kavluhû Fi'l-Cerh Ve't-Ta'dil*, s. 184.

⁶⁴Şu'be b. El-Haccâc'ın cerh-ta'dildeki yeri, kullandığı tenkit lazımları ve diğer bilgiler için bkz: Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi*, ss. 127-168.

⁶⁵Mâlik b. Enes'in cerh-ta'dildeki yeri ve diğer bilgiler için bkz: Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi*, ss. 204-242.

⁶⁶Yahya b. El-Kattân hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi*, ss. 331-389.

⁶⁷Abdurrahman b. Mehdî hakkında detaylı bilgi için bkz. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi*, ss. 391-447.

⁶⁸Etbâü't-tâbiîn dönemi münekkidlerinin tespitinde âlimler farklı görüşleri vardır. Örneğin İbnü'l-Medînî bu dönem münekkidleri: “Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, Yahyâ el-Kattân ve İbn Mehdî” dir. İlgili bilgi için bkz: İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, C. I, s. 52.; Tirmizî ise bu isimlere ek olarak Süfyân es-Sevrî, İbnü'l-Mübârek, Vekî' b. Cerrâh (v. 197/812) gibi isimleri de bu dönem münekkidleri arasında zikretmektedir. İlgili bilgi için bkz: Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevrâ et-Tirmizî, *Es-Sünen*, C.V, İstanbul 1413, s. 738.; Sâlih b. Muahmmmed ise ricâl hakkında konuşulmasına cevaz verenlerin ilkinin Şu'be olduğunu, sonra onu takiben Yahyâ b. Said ve Yahyâ b. Maîn'in geldiğini zikretmektedir. Bkz: Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed eş-Şafî el-Mısırî, *el-Mükni' fî ulumu'l-hadis*, C. II, Abdullah b. Yusuf el-Cedi' (thk.), Dâr-u Fevâz, Suudi 1413, ss. 657-658.; Kâtib Çelebi ise cerh-ta'dil ilmine dair bir tanımlama yaptıktan sonra, râvilerin cerh-ta'dil açısından bir değerlendirilmesinin Hz. Peygamber döneminde başladığını, ayrıca bu dönemden sonra sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönemlerde devam ettiğini dile getirmiştir. Ayrıca o, Yahyâ b. Saîd, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî gibi isimlerin bu alanda sözler söylediklerini, sonraki dönemlerde İclî ve İbn Ebî Hâtim gibi isimlerin cerh-ta'dil alanında eser telif ettiklerini zikretmektedir. Bkz: Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an esmâi'l-kitâb ve'l-fünûn*, C. I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1941, s. 582.

⁶⁹Ömer Özpinar, “Hadis İlminin Gelişim Dönemi”, *Hadis El Kitabı*, Türkan Zişan (ed), Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 89; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 51.

H. III. asırda muhaddislerin hadis ve isnad anlayışlarında bazı değişimler yaşanmıştır. Bu dönem temel hadis kaynaklarının oluşturulması ile artık senedler mukayyet hale getirelerek kitaplar üzerinden verilmeye başlanmıştır.⁷⁰ Böylece sonraki yıllarda oluşturulan eserler, H. III. yüzyılda kaleme alınan eserleri referans almıştır. Ayrıca H. III. asırda isnad değerlendirmelerinde H. II. göre bazı farklılıklar bulunmuştur. Çünkü H. II. asırda mürsel hadislere önem verilirken H. III. asırda muttasıl hadislere ehemmiyet verilmiştir.⁷¹

Bu dönemlerde meydana gelen gelişmelere ek olarak İslâm tarihinde bir dönümnoktası niteliğinde olan “mihne” hadisesi de bu yüzyıllarda yaşanmıştır. Hicri üçüncü asırda Abbâsî halifeliği döneminde Me'mun tarafından savunulan ve hadis ilmi ve hadisçiler açısından pek olumlu sonuçlar doğurmayacak olan bu hadise “Kur'an'ın yaratılmış olduğu” düşüncesidir.⁷² Bu düşünceye en önemli muhalefet hadisçiler tarafından gelmiş ve bu meselenin dini bir yönü olmadığı, Kur'an ve hadislerde böyle bir şey yer almadığı ifade edilerek reddedilmiştir. Kavârîrî (v. 235/849), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Muhammed b. Nuh (?) gibi hadis âlimleri bu düşüncüyü reddeddikleri için zincire vurularak zindana atılmıştır.⁷³ Önemli olaylar ve tartışmaların yaşandığı bu dönemde hadis usulüusulüne dair ilk çalışmalar da başlamıştır. İlk hadis usulü eseri olarak kabul edilen “*er-Risale*” İmâm Şâfiî (v. 204/820) tarafından bu dönemde kaleme alınmıştır. Müslim (v. 261/875) *Sahîh* 'ine, daha önce benzeri görülmemeyen bir mukkadîme yazarak usule dair konulara değinmiştir. İmâm Şâfiî tarafından ilk defa “mürsel hadis” tartışılmış ve kendisinden sonraki kaynaklarda yer almaya başlamıştır. Tirmizî (v. 279/892) *Kitâbü'l İlâl* gibi eserler yazarak hadis usulünün temel konularına değinmiştir.⁷⁴

III. asırda meydana gelen usul çalışmalarına binaen ricâl sahasında da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Nitekim ilk dönemlerden itibaren başlayan râvilerin kimlik bilgileri, cerh- ta'dîl durumlarını ve rivayeti kabul edilecek ve edilmeyecek olanları tespit etmeyi amaçlayan ricâltenkid faaliyeti, bu asra gelindiğinde daha da sistemleşerek yeni bir boyut kazanmıştır. Hadis sahasında gerçekleştirilecek faaliyetlerin temeli olan isnad sistemi, râvilerin güvenilirlik ve rivayete ehil olup olmadıklarını tespit etmekteydi. Ricâl ilminin önemli isimlerinden kabul edilen Ali b.

⁷⁰Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkîdlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 5.

⁷¹Kuzudîşli, *Hadis Târîhi*, s. 135.

⁷²Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'l-ümmem ve'l-mulûk*, Dâru'l-Kütüni'l-İmiyye, Beyrut 1433, C. V, s. 186.; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XI, s. 237.

⁷³Celeleddin Abdurrahman b. Bekr es-Suyutî, *Târîhu'l-hulafâ*, Daru İbn Hazm, Beyrut 1424, s.266.

⁷⁴Özpınar, "Hadis Usûlüne Dair Çalışmalar", ss.109-111.

El-Medîni, ricâl bilgisinin hadis ilmi açısından önemini şöyle dile getirmektedir: “Hadislerin manalarının anlaşılması ilmin yarısıdır. Diğer yarısı da ricâlin bilinmesidir.” Hicri III. asırda kendisinden söz ettiren âlimlerden birisi de Yahyâ b. Saîd el-Kattân’dır. Cerh-ta’dîl sahasında kendisinden söz ettiren el-Kattân sonrasında bu sahada uzman âlim ve müstakil eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. İbn Sa’d (v. 230/845) gibi tabakât türünün isimlerinden birçok kişi “tabakat, tarih, ilel, ma’rifetü’r-ricâl” gibi adlarla ricâle dair bilgiler içeren eserler kaleme almıştır. Yahyâ b. Maîn’in (v. 233/848) *Târîh*’i, Ali b. El-Medîni’nin *İlelü’l-hadis*’i, Ahmed b. Hanbel’in *el-İlel ve Ma’rifetü’r- Ricâl*’i ve Buhârî’nin (v. 256/870) *et-Târîh*’i bu türün örneklerdir.⁷⁵

Râvileri çeşitli yönleri ile tanıtan ilk eserler de ilk nüvelerini üçüncü asırda vermiştir. Ahmed b. Hanbel’in (v. 241/855) *El-Esmâ ve’l- Künâ*, Müslim b. Haccâc’ın *Kitabü’l-Künâ ve’l-Esmâ*, Nesâî’nin (v. 303/915) *ed-Du’a’fa ve’l Metrûkin* adlı eserleri bu şekilde kaleme alınan yazılardır.⁷⁶ Mamafih, hadislerin sıhhat değerlendirmesi ve bunun bir parçası olan râvilerin değerlendirilmesi, bu yüzyılda gerçekleştirilmeye başlanarak eserlerde yer almıştır.

Mamafih, buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalar bize, sahâbe ve sonraki nesillerin Rasulullah’ın emanetini korumak için sergiledikleri çaba ve aldıkları önlemleri göstermektedir. Hadis ulemâsının almış oldukları ve kaynaklarda “isnad” olarak isimlendirilen bu önlem, cerh-ta’dîl ilminin gelişmesine sebep olmuştur. Hz. Peygamber’den nakilde bulunan kimselerin kimlik bilgileri, hoca ve talebeleri, ahlaki ve bedeni özellikleri, rivayetlerinin makbul ve merdud olduğu gibi vasıflara işaret eden bu ilim, hicri ikinci asıra kadar şifahi olarak nakledilmiş, bu devirden sonra râvilerin bilgilerinin yer aldığı biyografik eserler kaleme alınarak teşekkül dönemine girmiştir.⁷⁷

Hadis tarihinin yegane eserlerinin yazıldığı ve külliyyatının oluştuğu “hadisin altın çağı” olarak kabul edilen asra müteakiben hicri dördüncü ve beşinci asırlar da ayrı bir ehemmiyete sahiptir. IV. Ve V. asırlarda İslâmi ilimler sistemleşerek usul alanında gelişme göstermiş, mezhepler kökleşerek belirli coğrafyalara yerleşmiş, İslâm felsefesi ve tasavvuf gibi ilimler farklı bir veche kazanmıştır. Yine bu dönemlerde hakimiyette olan Abbâsî halifeliği güç kaybetmeye başlamış, Mutezili düşünce de giderek gözden düşmeye başlamıştır. Siyasi hayatta yaşanan bu

⁷⁵Özpinar, "Hadis Usûlüne Dair Meselelerin Ele Alınması", ss. 119-120.

⁷⁶Özpinar, "Hadis Usûlüne Dair Meselelerin Ele Alınması" s. 120.

⁷⁷İbn Adî, *el-Kâmil*, C. I, s. 157.

çalkantılara rağmen bu yüzyıllarda ilmi hayat canlanmaya devam etmiştir. mütekkaddim dönemlerde yazılan eserleri tamamlayan çalışmalar ve usul sahasında müstakil çalışmalar bu zaman diliminde kaleme alınmıştır. müstedrek ve müstehrac türü eserler, dördüncü ve beşinci asırda yazılan rivayet kaynaklarının önemlilerinden kabul edilmiştir. Bu asır, hadis ilminde yeni bir sürecin başladığı dönemdir. Çünkü hadis rivayetinin keyfiyeti dördüncü asra gelindiğinde farklı bir şekle bürünmüştür. Bu dönemde temel hadis kaynakları oluşmuş ve tekil hadis rivayetlerinin yerini kitap rivayetleri almıştır. Bu durum neticesinde senedler mukayyed hale gelmiş ve râviler hakkında ana kaynaklar büyük oranda tamamlanmıştır. Bu gelişmelerden sonra cerh-ta'dîl faaliyetleri genellikle var olan malzeme üzerine yapılacak tedkikler etrafında süregelmiştir.⁷⁸ IV. asırda temel hadis kaynaklarının oluşması neticesiyle muasır olunabilecek râvi sayısında azalma ve geçmiş münekkitlere ait büyük bir cerh-ta'dîl birikiminin tevarüs edildiği görülmektedir.⁷⁹ Ayrıca bu dönemde münekkidlerin râvi hakkında herhangi bir hüküm verirken mütekkaddim münekkidlerin görüşleri ve râvilerin rivayetleri üzerinden gerçekleştirilen incelemeler sonucunda değerlendirme yaptıkları görülmektedir. Bu dönem cerh-ta'dîl lafızları ve ıstılahları açısından da farklılıkların yaşandığı bir dönemdir. Zira münekkidler mütekkaddim dönem lafızlarını kullanmakla birlikte müfesser ve teknik lafızlar da kullanmışlardır.⁸⁰

Hadis ricâli ve cerh-ta'dîl lafızlarında uygulanan bu çalışmalarla birlikte bu dönemde bazı isimler ön plana çıkmıştır. İbn Hibbân ve İbn Adî yaptıkları çalışmalarla bu dönemin önemli münekkidlerinden kabul edilmiştir.

H. V. asırda ricâl ve cerh-ta'dîl ilmi ise, hadis usulüne dair pek çok kaynağın yazılı hale getirilmiş olması, ricâle dair kaynakların derlenmiş olması ve H. III. asır itibariyle artık senedlerin mukayyet hale gelmesiyle “ilmi isnad” ın oluşması bu dönem tenkid faaliyetlerinin var olan malzeme üzerinden gerçekleştirildiğini göstermektedir. Yani bu dönem tenkid faaliyetleri mütekkaddim dönem münekkidlerinin değerlendirmeleri ve râvilerin rivayetleri üzerinden gerçekleştirilmektedir. Râvi biyografileri ve cerh-ta'dîl lafızları, bu asır da mütekkaddim dönemle benzerlik göstererek teknik ıstılahlar ve yeni lafızların geliştirildiği bir dönem olmuştur. Ayrıca hicri birinci asırdan hicri beşinci asrın ikinci yarısına kadar olan dönemde hadislerde isnad zikredilmesi zorunlu görülüyorken, bu

⁷⁸Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 8.

⁷⁹Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 22.

⁸⁰Bu dönem tenkit lafızları için bkz: Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 254.

dönemden sonra senedsiz hadis nakletme geleneği başlatılmıştır. Zira bu asırdan sonra isnadı zikretmek yerine hadis ve isnadın bulunduğu kaynağa nispet önem kazanmıştır.⁸¹

Bu dönemde belirli bölgelerin ricâline dair yazılan eserlerin sayısal çokluğu sebebiyle tüm İslâm aleminin bütün bölgelerini içeren ricâl kitaplarının telifinde azalma görülmüştür. Bu nedenle H. V. asırdan sonra bir bölgeye tahsis edilmiş şehir Târîhi eserleri yazılmıştır.⁸² Bu dönemim önemli eserleri arasında Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf es-Sehmî (v. 427/1035) *Târîhu Cürcân'ı*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd'ı* mühim çalışmalardan kabul edilmiştir.⁸³ Belirli bölgelerin ricâlini eses almayıp, İslâm aleminin geneline yönelik olarak ricâl kitabı telif eden çalışmalarda ele alınmıştır. Bu bağlamda Halîlî'nin *İrşâd* adlı eseri, bölge eksenli ele alınarak ricâl biyografileri ve cerh- ta'dîl lafızları ile ilgili olarak bu asrın tenkid özelliklerinin ortaya konulması için mühim çalışmalardan kabul edilmiştir.

Nitekim özet olarak söylemek gerekirse, ricâl tenkidi, sahâbe ve tâbiînün büyüklerinin hayatta olduğu hicri ilk asırda şifahi olarak başlamış, hicri ikinci asırda sahâbe ve tâbiînün büyüklerinin vefatı, hadis uydurmacılığının başlaması, fitne olayı, râvilerin araştırılması yani isnad sorma faaliyetlerinin başlamasına sebep olmuş ve hicri üçüncü asırda, diğer İslâmi ilimler gibi ricâl ilmi de teşekkül ederek bir ilim haline gelmiştir.

Ricâle dair kaleme alınan eserler, II. asrın son devreleri ve III. asrın başlarında müsned, cami ve sünen türü eserlerle birlikte yazılmaya başlanmıştır.⁸⁴ Bu dönemlerde, *et-Târîh* adıyla bilinen sika ve zayıf râvileri birlikte içeren çok sayıda eser telif edilmiştir. Leys b. Sa'd (v. 175/791) ve Abdullah b. Mübârek (v. 181/797)'in *et-Târîh* adlı eserleri ricâle dair bilinen bu konudaki ilk eserlerdendir.⁸⁵ Hicri IV. ve V. asırlara geldiğimizde, orjinal eserler yazılmakla birlikte mütekaddim dönemdeki eserlerin benzeri ve tekrarı niteliğinde olan eserler de telif edilmiştir. X. asra kadar yazılmaya devam edilen ricâl kitapları, bu asırdan günümüze kadar önemli ölçüde zayıflamış ve gereken önemi görmemiştir. Tenkid faaliyetlerinin doğuşu ve gelişmesi hakkında verdiğimiz bu bilgilerle yetinerek, Ebu Ya'la el-Halîlî'nin hayatı ve eserlerini inceleyeceğimiz tezimizin bir diğer bölümüne geçeceğiz.

⁸¹Ali Budak, *Tahrir Literatürü Ve Hadis Tenkidindeki Tavrı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 45.

⁸²Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 56.

⁸³Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, ss. 665-667.

⁸⁴Zehebî, *Zikru Men Yu'temedu Kavluhü Fi'l-Cerh Ve't-Ta'dil*, s. 184.

⁸⁵Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 656.

2. EL-HALÎLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Bir bireyin gelişimini etkileyen birçok faktör vardır. İçinde bulunduğu aile,yetiştiği çevre, yaşamış olduğu mekânın sosyal ve idarî şartları ve bu şartlara bağlı olarak sunulan eğitim fırsatları ve toplumun ilim anlayışı gibi bireyin şahsiyetini, ilmi anlayışı ve düşünce yapısını şekillendiren faktörler bulunmaktadır. Bu sebeple bir âlimi yahut eserini anlayabilmek için yaşamış olduğu dönemin şartlarını bilmek gerekir. Bu amaçla Halîlî ve *İrşâd* adlı eserine dair yapılacak bu çalışmada bu faktörler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

2. 1. Yaşadığı Dönem

Halîlî (367/446), yoğun bir şekilde siyasi ve fikrî tartışmaların yaşandığı hicri dördüncü asrın son hicri beşinci asrın ilk yarısında yaşamıştır. Bu asırlar siyasi açıdan Abbasî Hanedanlığı ve emirliklerin hâkimiyetinde olduğu bir dönemdir.⁸⁶ Halîlî'nin yaşadığı yıllar arasında iktidarda olan Abbasî halifelerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ebû Bekir Abdulkerîm "et-Tâ'i Billâh" bin Fadıl Mutî (v. 392/1001)
2. Ebû'l-'Abbâs "el-Kâdir Billâh" Ahmed bin İshâk bin el-Muktedir (v. 422/1031)
3. Ebu Cafer Kaim bin Emrullah Abdullah bin Ahmed el-Kâdir-Billâh el-Abbâsî (v. 468/1075)

Abbasîler, kuruluş devrinin ilk dönemlerinde siyasî açıdan olduğu gibi İslâm kültür ve medeniyetinde dini, sosyal ve tabîî ilimler açısından temayüz etmiştir. Ancak hicri dördüncü asırda merkezi açıdan zayıflamış ve bağımsız devletler oluşmaya başlayarak halifeye olan bağlılık sembol hale gelmiştir. İbnü'l-Esîr, bu dönemde Abbasîlerin durumuna “Çevre halkı galip geldi ve Abbasî hâkimiyeti kalktı. Artık halifeye Bağdad ve orada yaptığı işlerden başkası kalmadı. Bu olaylar neticesinde halifeliğin bir hükmü kalmadı.”⁸⁷ sözleri ile dikkat çekmekte ve siyasi açıdan zayıflamaların başladığını ifade etmektedir.

Bu dönemde siyasi anlamda İslâm coğrafyasının tek hâkiminin Abbasî devleti olmadığı görülmektedir. Yönetimde Büveyhi ve Selçuklu gibi farklı unsurların etkin

⁸⁶Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, ss. 49-56.(Erişim 06 Nisan 2022).

⁸⁷Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdulvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. VII, Ömer Abdusselâm Tedmurî (thk), Beyrut 1417, s. 53.

olduğu, toplumun havas ve avam olarak iki tabakadan oluştuğu, ayrıca muhtelif kavim ve mezheplere mensup kişilerin bir arada yaşadıkları görülmektedir.⁸⁸

Siyasi hayata hâkim olan karışıklık ve zayıflıklara rağmen İslâm kültürü bu asırda büyük bir önem kazanmıştır. Bağdat, önemli ilim merkezlerinin kabul edilmiş ve hicri üçüncü asırda Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn; dördüncü asırda Ebû Bekir el-Îcrî (?) ve Ebu'l Hasan ed-Dârekutnî (v. 385/995) gibi âlimler burada neşet etmiştir. Aynı zamanda genel kütüphaneler, mescitler, fikhî mezheplere taksim edilen medreseler de bu dönemlerde yaygınlaşmıştır.⁸⁹

Halîlî'nin doğduğu ve neşet ettiği Kazvin şehri ise Rey'in önemli şehirlerinden kabul edilir.⁹⁰ Halife Osman b. Affân zamanında fethedilmiştir. Halife Harun Reşîd (v. 193/809) zamanında mescitler, medreseler kurulmuş, farklı bölgelerden talebelerin yöneldiği bir merkez haline gelmiştir. Er-Râfî (v. 623/1226), Kazvin şehrinin fazileti hakkında büyük çaplı bir kitap kaleme alarak bölgenin önemine dikkat çekmiştir.⁹¹

Kısacası Halîlî'nin yaşadığı bu dönemde siyasi iktidarsızlık ve merkezi yönetimde zayıflama olmasına rağmen İslâmî ve tabîî ilimlerin geliştiği, birçok ilim adamının yetiştiği ve eserlerin yazıldığı görülmüştür. Sosyo-kültürel açıdan ise hicri dördüncü asır Rey şehri için önemli ticaret faaliyetlerinin yürütüldüğü bir konum haline gelmiştir. Ayrıca bu dönemde Rey'de Hanefî ve Şafî mezhebi hâkim olmuş, halkın büyük çoğunluğu bu mezheplerden birine mensup olmuştur.⁹²

Rey şehri, diğer güzide şehirlerimiz gibi sünnete büyük hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim şehir ilk fethedildiğinden beri birçok âlimin yöneldiği bir mekân olmuştur. Hicri ikinci asırdan Halîlî'nin dönemine kadar Haccâc b. Ertât (v. 145/762), A'meş (v. 148/765), İbn Ebû Hâtim gibi önemli âlimler burada neşet etmiş ve hadis ilmine büyük katkı sağlamışlardır.⁹³

⁸⁸Yıldız, "Abbâsîler", C. I, s. 46.

⁸⁹Halîlî, *Kitabü'l-Îrşâd*, (muhakkikin girişi), ss. 8-11.

⁹⁰el-Kettânî, *er-Risaletü'l- Müstetrefe*, C. I, s. 133.

⁹¹Halîlî, *Kitabü'l-Îrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 13.; <https://islâmansiklopedisi.org.tr/kazvin> (01.07.2021)

⁹²Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2008, ss.40-41. (Erişim 06 Nisan 2022).

⁹³Yıldız, "Abbâsîler", C. I, s. 46.

2. 2. Hayatı

2. 2. 1. İsim ve Doğum Tarihi

Halîlî olarak bilinen müellifimizin tam adı, el-Halil b. Abdullah b. Ahmed b. İbrahim b. El-Halil b. Ca'fer b. Muhammed el-Halîlî Ebu Ya'la el-Kazvîni'dir.⁹⁴ Müellif, doğduğu şehre nispetle el-Kazvîni, büyük dedesi El-Halîl b. Ca'fer'e (?) nispetle de el-Halîlî olarak bilinmektedir.⁹⁵ Halîlî'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber H. 367 yılında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Halîlî'nin doğum tarihine dair yapılan tahminler Zehebî'nin "seksenli yılların çocuklarındandır." ⁹⁶ şeklindeki sözleri ve Halîlî'nin İbn Mâk'ın (v. 376/987) tercemesinde "Henüz küçükken ona yetiştim. Bana iki varaka okudu. Bunları ondan işiten ilk kişi bendim." ⁹⁷ ifadesinden yola çıkarak yapılmaktadır. İbn Mâk ve Halîlî arasında vuku bulan bu olay gerçekleştiğinde Halîlî'nin beş yaşından küçük olmadığı ve onun İbn Mâk'ın vefat tarihinden beş sene öncesinde hayatta olduğu düşünülmektedir.⁹⁸

2. 2. 2. Ailesi

Halîlî, İran'ın Kazvin şehrinde doğmuştur. Aile bireyleri hakkında oğlu Ebû Zeyd b. Vâkıd b. Halîl (v. 479/1086)'in kendisinden rivayette bulunan kişilerden olması dışında bir bilgi bulunmamaktadır.⁹⁹ Aynı zamanda evliliği, kaç yaşında kiminle evlendiği, kaç çocuğu olduğu konularında bir bilgi yer almamaktadır.

Kaynaklarda Halîlî'nin ilme düşkün bir ailede yetiştiği zikredilmektedir. Babası Abdullah b. Ahmed b. İbrahim el-Halîlî'nin (v. 378/989) hadis rivayetinde bulunduğu ifade edilmekle beraber, Halîlî eserinde tercemesine yer vermemiş ancak babasından çokça rivayet nakletmiştir.¹⁰⁰ Kardeşi İsmail b. Abdullah b. Ahmed el-Halîlî'nin(?) hafız olduğu ve Hâkim en-Nisâbü'rî'nin ona icazet verdiği bilgilerine

⁹⁴Muhammed b. Abdulganî b. Ebî Bekr b. Şücâ el-Bağdadî İbn Nukta, *İkmal'ül-İkmâl*, Abdulkayyum Abdurrib en-Nebî (thk), C. II, Camiat-ü Ümmü'l-Kur'a, Mekke 1410, s. 140.; el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s.501.; Safedî, *el-Vafl bi'l-vefeyât*, C. III, s. 247.; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, C. II, s. 289.; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s.214.; Ayrıca bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 17.; Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 17.

⁹⁵el-Kettânî, *er-Risaletü'l- Müstetrefe*, ss. 130-131.; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs Bi Şerhi Elfıyyeti'l-Hadis Li'l-İrâkî*, C. I, Mektebetü's-Sünne, Mısır 1424, s. 246.; Ayrıca bkz: Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 52.

⁹⁶Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 667.

⁹⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 322.

⁹⁸Şi'lal, *Menhecü'n-Nakdi'l-Hadis*, s. 53; Bkz:Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 17.

⁹⁹el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s. 502.; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 214

¹⁰⁰el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. III, s. 216.; Şi'lal, *Menhecü'n-Nakdi'l-Hadis*, s.56.

yer verilmektedir.¹⁰¹ Amcası Muhammed b. İbrahim (v. 347/958) Kazvin'in meşhur İmâmimâmlarındandır. O, Hemezân, Bağdad, Şam gibi şehirlere giderek burada birçok şeyhten istifade etmiştir.¹⁰² Bir diğer amcası İbrahim b. Ahmed b. İbrahim el-Halîlî'nin (v. 368/979) feraiz âlimi olduğu ve babasından nakilde bulunduğu zikredilmektedir.¹⁰³ Dedesi Muhammed b. Ali b. Ömer'in (?) rivayette bulunduğu kimseler zikredilmekte ve rivayet örneğine yer verilmektedir.¹⁰⁴ Bu ifadeler doğrultusunda Halîlî'nin baba, amca, dede gibi aile bireylerinin ilme meraklı olduğunu, özellikle de hadis ilmine yöneldiklerini ifade etmek doğru olacaktır.

Halîlî'nin aile köklerinin Rey şehrine dayandığı ifade edilmektedir. Halîlî, babasının dedesi Ebû İshâk b. İbrahim b. Halîl'in (?) tercemesine eserinde yer vermekte ve burada onun Rey şehrinde doğduğunu zikretmektedir.¹⁰⁵ Ayrıca dedelerinin H. 235 yılında bu şehre geldiği ve ikamet ettiği bilgilerini de eklemektedir.¹⁰⁶ Bu veriler yukarıda ifade edilen görüşü desteklemektedir.

Halîlî'nin çevresinde bulunan kişilerin ilme düşkünlüğü, onu henüz küçük yaşlarda ilim meclislerine katılmaya ve bu yöne ilgi duymaya sevk etmiştir. Aynı zamanda Kazvin şehrinde cereyan eden ilmi hareketliliğin de onun tahsil hayatına yön vermesinde büyük payesi vardır. Özellikle de yaşadığı aile ortamı, baba, dede ve amcalarının yönlendirmeleri onun büyük bir konuma sahip olmasına vesile olmuştur.¹⁰⁷

2. 2. 3. Vefatı

Halîlî, H. 446 yılında Kazvin şehrinde vefat etmiştir. Zehebî, Halîlî'nin vefatı hakkında şu sözleri sarfetmektedir: "Ebu Ya'la el-Halîlî Kazvin şehrinde H. 446 yılının sonlarında vefat etmiştir. O seksenlerin çocuklarındandır." ¹⁰⁸

¹⁰¹ el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s.296.

¹⁰² el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. I, s. 169.

¹⁰³ el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s. 97.

¹⁰⁴ el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. IV, s. 191.

¹⁰⁵ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 341. ; Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 18.

¹⁰⁶ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 341.; el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s. 111.; Şi'lal, *Menhecü'n-Nakdi'l- Hadis*, s. 55.; Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 20.

¹⁰⁷ Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 20.

¹⁰⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 667.

2. 3. İlmî Kişiliği

2. 3. 1. İlim Tahsili ve Rihleleri

Halîlî'nin ilim tahsili hakkında edindiğimiz kaynak eserlerde çok geniş ve detaylı bir bilgi bulunmamakta ancak kısa bilgiler verilmektedir. Onun yaşamış olduğu dönem çerçevesinde bir değerlendirme yapıldığında H. IV. asrın bazı siyasi ve idarî ihtilaflara rağmen ilmî anlamda geniş bir yelpazeye açıldığı görülmektedir. Zira bu dönem öncesinde hadis ve diğer ilimlere dair büyük bir külliyyat ve literatür oluşturulmuştu. Bu da H. IV. asrın ilmi açıdan büyük bir ilmi mirasla dolu olduğunu göstermektedir.

Çocukların ilk eğitimlerinin verildiği yer ailelerdir. Bu durum Halîlî için de geçerli olmuştur. Halîlî baba, amca ve dede gibi yakınlarının teşvikiyle ilim öğrenmeye küçük yaşlarda başlamıştır.¹⁰⁹ Ailesinin de etkisiyle İslâmî ilimlere özellikle de hadis ilmine yoğunlaşan Halîlî, hadis ricâli ve ilel konularında geniş bilgiye sahip sika bir hadis hâfızıdır.¹¹⁰ Nitekim er-Râfî el-Kazvinî, onun hadis tariklerini ezberleyen, ricâl bilgini olduğunu söyler.¹¹¹ Aynı şekilde Zehebî, onun hadis imâmlarından birisi ve hadiste uzman olduğunu belirtirken, Safedî onun ilel ve ricâl bilgini olduğunu ve âlî isnad sahibi olduğunu ifade etmektedir.¹¹² Anlaşıldığına göre Halîlî, tanınan ve güvenilen, ricâl ve ilel alanından temayüz eden bir hadis âlimidir. Onun bu yönü eserlerinde de bariz şekilde görünmektedir. *İrşâd*'ı yazarak hem ricâl alanına vukufiyetini hem de ilel alanına hâkimiyetini göstermektedir.

Hadis isnadında râviler, en sahîh ve en âlî isnadlara ulaşmak için büyük gayret göstermişlerdir. Hadis elde etmek için yapılan bu yolculuklar sahâbe devrinde başlanmıştır.¹¹³ Nitekim Hz. Peygamber henüz hayatta iken bazı konularda bilgi almak yahut işittikleri bir rivayeti bizzat söyleyenden dinlemek için civar kabilelerden kişiler gelerek hadisleri öğrenir ve gittikleri bölgede bulunanlara aktarırdı. İşte bahsettiğimiz bu yolculuklar neticesinde rihleler başlamıştır. Ancak rihlelerin tam manası ile rivayet almak ve rivayeti teyit maksadıyla gerçekleştirilmesi

¹⁰⁹Kemal Sandıkçı, “Halîlî, Ebu Ya'lâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XV, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss. 330-331. <https://islamsansiklopedisi.org.tr/Halilî-ebu-yala> (03.07.2021)

¹¹⁰es-Safedî, *el-Vafl bi'l- Vefeyât*, C. XIII, s. 247.

¹¹¹el-Kazvinî, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II s. 501.

¹¹²Zehebî, *el-İber*, C. II, s. 289.; es-Safedî, *el-Vafl bi'l- Vefeyât*, C. XIII, s. 247.; Ebû Muhammed Afîfüddin Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-Yakzân fî Ma'rîfeti havâdisi'z-zamân*, C. III, Muhammed el-Muntasır b. Muhammed (thk), Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1421, ss. 49-50.

¹¹³Mustafa Karataş, *Hadis Rivayet Târîhi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2014, s. 189.

tâbiîn döneminde olmuştur.¹¹⁴ Mesela eş-Şa'bî, işitmiş olduğu üç rivayeti teyit amacıyla “Belki Hz. Peygamber’i gören veya onun sohbetinde bulunan birine rastlarım.” diyerek Mekke’ye gitmiştir. İslâm ilim geleneğinde ilim öğrenmek için yapılan bu seyahatler “*er-Rihle fi Talebi’l- İlim*” adıyla anılmış ve bu adla telif edilen eserler yazılmıştır.¹¹⁵

Halîlî, ilim serüveninde beldesindeki hocalarından istifade etmiş ve küçük yaşlarda ilim yolculuğuna başlamıştır. Bağdat, Nîşâbûr, Kûfe, Cürcân ve İsfahan gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde öğrenimini sürdürmüştür.¹¹⁶ Nîşâburlu âlim ve muhaddis el-Hâkim en-Nisâbûrî (v. 405/1014) ile bu seyahatlerinde görüştüğü ve kendisine eşlik edip ille hakkında sorular sorduğu ifade edilmektedir. Nitekim Halîlî de eserinde el-Hâkim’in tercemesine yer vermiş ve övgüyle bahsetmiştir.¹¹⁷

2. 3. 2. Hocaları

Bir kişinin hangi hocalardan ders aldığı, rivayette bulunduğu önemli bir konudur. Çünkü talebenin aktardığı bilgilerin güvenilirliğinin tespiti açısından bilinmesi gereken bir konudur. Bu açıdan bu başlık altında Halîlî’nin kaynak eserlerde geçen hocaları hakkında kısa bilgiler verilecektir.

Halîlî’nin hocaları hakkında tercemesini içeren kaynaklar kısıtlı sayılar ile yetinmiştir. Ancak Halîlî’nin rihleleri ve dönemin şartları düşünüldüğünde onun birçok şeyhten istifade ettiği görülmektedir. Ayrıca Halîlî’nin hocaları ile verilen bilgiler sadece tercemesini içeren kaynaklarla sınırlı olmamakla beraber, eserinde aktardığı rivayet zincirleri de bunu desteklemektedir.¹¹⁸ Burada bu sözlerle yetinerek Halîlî’nin hocalarını “Kazvin Şehrinde Bulunan Hocaları, Rihleleri Esnasında Kendisinden İstifade Ettiği Hocaları ve İcazetle Rivayette Bulunduğu Hocaları” şeklinde üç grupta ele alacağız.

¹¹⁴İbrahim Hatiboğlu, “rihle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2018, ss.106-108. <https://islamsiklopedisi.org.tr/rihle--hadis> (05.07.2021)

¹¹⁵Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, ss.321-322. ; Örneğin: Hatîb el-Bağdadî’nin “*er-Rihle fi Talebi’l-Hadis*” isimli bir eseri vardır.

¹¹⁶Kemal Sandıkçı, “Halîlî, Ebu Ya’lâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, TDV Yayınları, ss. 330-331., <https://islamsiklopedisi.org.tr/Halili-ebu-yala> (05.07.2021)

¹¹⁷Halîlî, *el-İrşâd*, 774 nolu tercemede Hakim en-Nisâbûrî’yi övgüyle zikretmektedir.; Ayrıca bkz: Halîlî, *Kitabü’l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 20.

¹¹⁸Halîlî, *Kitabü’l-İrşâd*, (Muhakkikin girişi) s. 24.

2. 3. 2. 1. Kazvin Şehrinde Bulunan Hocaları

Çalışmanın bu kısmında Yazar'ın Kazvin şehrinde kendilerinden istifade ettiği şeyhlerinin ismi zikredilecektir. Bu şeyhler içerisinde Kazvinli olmayıp faklı beldelerden bu bölgeye gelen kişilerde ele alınacaktır.¹¹⁹

Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Sâlih b. Hammâd el-Kazvînî(v. 381/991): Demir satıcısı olarak tanınan el-Kazvînî H. 283 yılında doğmuştur. Halîlî, onun tercemesine eserinde yer vererek kıraat ilminde temayüz ettiğine değinmiştir. Ayrıca doğum- vefat bilgisi, rivayette bulunanlar gibi konulardan değerlendirmiştir. Ancak tenkid nazarında ta'dil veya cerhine yönelik bir ifade kullanmamıştır.¹²⁰ Halîlî, el-Kazvînî ile bir hoca- talebe ilişkisine değinmezken Zehebî, Halîlî'nin ondan hadis dinlediğini ve rivayet ettiğini zikretmektedir.¹²¹

Muhammed b. Süleyman b. Yezîd Ebu Süleyman el-Fâmî (v. 386/996): H. 297 yılında doğan el-Fâmî, Muhammed b. Cum'a b. Züheyr, Hasan b. Hamk er-Reyyâş, İbn Ebi Hatim gibi âlimlerden hadis işitmiştir. Halîlî eserinde onun tercemesine yer vermiş ve ondan çok hadis dinlediklerini ifade etmiştir.¹²² Zehebî de *Siyer-u Alemu'n-Nubela* ve *Tarihu'l-İslâm* ve *Vefeyatu'l- Meşahir* ve'l *A'lam'da* Halîlî'nin kendisinden işitenler arasında bulunduğunu belirtmiştir.¹²³

Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdurrezzâk b. Muhammed b. Ali b. Hasrûmâh eş-Şâhid (v. 392/1002): Kazvinli olduğu zikredilen Ebû Muhammed'in Halîlî sika olduğunu zikretmektedir.¹²⁴ Ancak aralarında bir hoca-talebe ilişkisinden yahutta rivayette bulunup bulunmadığından söz edilmemektedir. er-Râfiî, *et-Tedvin* adlı eserinde ondan rivayette bulunanlar arasında Halîlî'nin olduğu bilgisine yer vermektedir.¹²⁵

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdula'la b. El-Kasım b. Endülüsî el-Kazvînî (v. 393/1003): el-Vereşî olarak bilinen bu âlim Kur'an ilminde

¹¹⁹Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 57.

¹²⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 325.; Ayrıca bkz: el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. III, s. 330.

¹²¹Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 214.; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-kibâr ala't-Tabâkatî* ve'l-a'sâr, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417, s. 190.; bkz: Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 58

¹²²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 319.; Ayrıca bkz: Ebu'l Adl Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa ibn Kutluboğa, *es-Sikat mimmen lem yeka fîl kütübi sitte*, Şadi b. Muhammed b. Sâlim Ali Numan (thk), C.VIII, Merkezi'n-Numan lil buhusi ve'd-diraseti'i-İslâmiyye ve tahkiku't-turasi ve't-Tercemeti San'a, Yemen 1432, s. 324.; el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. I, ss. 298-299.; Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 58

¹²³Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.; Zehebî, *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lam*, C. XXX, s. 97.

¹²⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 307.

¹²⁵el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s. 413.; Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 58.

önde kişilerden kabul edilmiştir. Mısır, Irak, Şam gibi birçok İslâm beldesine yolculuk yaptığı kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak ona Halîlî'nin hocaları arasında Sâmi Riyâd b. Şi'lâl yer vermiş olsa da kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.¹²⁶ Ancak er-Râfî *et-Tedvin* adlı eserinde Halîlî'nin onun Kazvin'e geliş tarihini Meşîhâ'da belirttiğini ifade etmektedir.¹²⁷

Ebû Ya'la Hamza b. Muhammed b. Hamza b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. Zeyd b. Ali b. El-Hüseyn b. Ali b. Ebi Talib (v. 401/1011): Çokça hadis yazdığı bilinen bu âlim fakih ve ediptir. Mekke, Bağdat ve Dimeşk gibi çeşitli İslâm beldelerine seyahat etmiştir. Muhammed b. Ca'fer el-Enbârî gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. H. 401 yılında vefat etmiştir.¹²⁸ Kaynaklarda yapmış olduğumuz araştırma neticesinde Halîlî'nin ondan hadis rivayet ettiğine değinildiği mülahaza edilmektedir.¹²⁹ Şi'lâl de eserinde "Halîlî'nin Kazvîn'de Bulunan Hocaları" şeklinde açtığı başlık altında onu zikretmektedir.¹³⁰

2. 3. 2. 2. Rihleleri Esnasında İstifade Ettiği Şeyhleri

2. 3. 2. 2. 1. Nîşâbur'da Bulunan Hocaları

Ebu'l-Hüseyn Ahmed B. Muhammed en-Nîsâbûrî (v. 395/1005): Halîlî'nin tedrisatından geçtiği Hâkim'de bu âlimden hadis rivayet etmiştir. İmâm,abîd ve zâhid olarak vasıflandırılan Ebu'l-Hüseyn H. 395 yılında vefat etmiştir.¹³¹ Zehebî, Halîlî'nin tercemesini ele aldığı bölümde hoca-talebe ilişkisi bağlamında Ebu'l-Hüseyn'i de zikretmektedir.¹³²

Hâkim en-Nîsâbûrî (v. 405/1014): Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî'dir. H. 321 yılında dünyaya gelen Hâkim önemli hadis âlimlerindendir. İlim de bir derya-i deniz olarak tarif edilen Hâkim'in tercemesine Halîlî'de eserinde yer vermekte ve onun hadis ilminde temayüzüne dikkat çekmektedir.¹³³ Hâkim'in birçok hocadan istifade ettiği gibi birçok talebeye de katkıda bulunduğu ifade edilmektedir. Onun Bağdat ve Rey gibi

¹²⁶Şi'lâl, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 59.

¹²⁷el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. I, s. 184.

¹²⁸Şi'lâl, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 59.

¹²⁹el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, 478.

¹³⁰Şi'lâl, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 59.

¹³¹Zehebî, *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lâm*, C. XXX, s. 97.; Şi'lâl, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 60

¹³²Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.; Ayrıca bkz: Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s.214.

¹³³Halîlî, *el-İrşâd*, ss. 395-396.; Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi) s.25.; <https://islamsansiklopedisi.org.tr/hakim-en-nisaburi> (06.07.2021); Şi'lâl, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 61.

imla meclislerinde hadis okuttuğu bilinen meşhur talebeleri arasında Ebû Zer el-Herevî, Halîlî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî gibi âlimler bulunmaktadır. Hâkim'in döneminde güçlü bir hadis hafızı olarak tanındığı ve onun hadis bilgisinden ve rivayetlerinden faydalanmak isteyenlerin kendisine geldiğini ve ona sorulan sorulara doyurucu cevaplar verdiğini talebesi Halîlî zikretmektedir.¹³⁴ Kaynaklarda Hâkim'in 405 yılında vefat ettiğine dair fikir birliği vardır. Ancak Halîlî onun 403 yılında vefat ettiğini belirtmekte, âlimler ise onun bu ifadesinin bir zühul olarak kabul etmiştir.¹³⁵

2. 3. 2. 2. 2. Rey'de Bulunan Hocaları

Ebu'l Hüseyin Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Yakub el-Mervezî: (v. 390) Genellikle Rey şehrinde ikamet ettiği belirtilen el-Mervezî'nin tercemesine Halîlî eserinde yer vermiştir. O, el-Mervezî hakkında baba-oğul ilişkisine ve kendisinin sika bir kimse olduğu bilgisine değinmiştir. Ayrıca onun Abdurrahman b. Ebi Hatim ve Ahmed b. Halid el-Cezverî'den hadis rivayette bulunduğu ve kendisinin el-Mervezî'den çokça hadis yazdığını "ketebtü anhu" ve "eksertu anhu" gibi lafızlarla ifade etmiştir.¹³⁶ Halîlî'nin el-Mervezî'den hadis rivayet ettiği bilgisi diğer kaynaklarda da benzer ifaillerle geçmektedir.¹³⁷

2. 3. 2. 2. 3. Bağdat'ta Bulunan Hocaları

Ebu Hafs Ömer b. İbrahim b. Kesîr el-Bağdadî el-Mukrî: (v. 390/1000) El-Kettânî olarak tanınan bu âlim H. 300 yılında doğmuştur. Dönemin Ebu Said el-Adevî, El-Begavî, Ebi Hamid el-Hadramî İbn Said, İsmail el-Verrak, Ebi Abbas b. Ukde gibi âlimlerinden hadis rivayet ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹³⁸ Hoca-talebe ilişkisi bağlamında bazı kaynaklarda Halîlî'nin adı zikredilmezken Zehebî'nin onun tercemesini ele aldığı başlık içerisinde Halîlî'nin rivayette bulunduğu kişiler arasında el-Kettanî'ye yer verdiği görülmektedir.¹³⁹

Muhammed b. Abdurrahman b. El-Abbas b. Zekeriyya el-Bağdadî ez-Zehebî Ebû Tâhir el-Muhallîs: (v. 393/1003): H. 305 yılında doğan Ebû Tâhir, ilk

¹³⁴<https://islâmansiklopedisi.org.tr/hakim-en-nisaburi> (06.07.2021)

¹³⁵Halîlî, *el-İrşâd*, 395.; <https://islâmansiklopedisi.org.tr/hakim-en-nisaburi> (06.07.2021; Bkz:el-Bağdadî, *Târih-u Bağdâd*, C. V. ss. 473-474.

¹³⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 315.; Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 62.

¹³⁷el-Kazvîni, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. III, s. 396.; Zehebî, *Târihu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lâm*, C. XXVII, s. 201.; Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 26.

¹³⁸Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l- Umem ve'l-mulûk*, Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ (thk), C. XV, Beyrut 1412, s. 21.; el-Bağdadî, *Târih-u Bağdâd*, C. XIII, s. 138.

¹³⁹Zehebî, *Siyer-u Alemu'n-nubela ve Târihu'l İslâm*, C. XVII, s. 666; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s.214.; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z Zeheb fî Ahbari Men Zeheb*, C. V,s. 199.; Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 28.; Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 64.

semasına H. 312 yılında katılmıştır. Ebu Kasım el-Begavî, İbn Ebi Davud, Yahyâ b. Saîd, Ahmed b. Süleyman et-Tu'sî, Muhammed b. Harun el-Hadramî, Muhammed b. Yusuf el-Kadî, Muhammed b. İbrahim b. Nirûz, Ahmed b. Abdullah b. Yusuf es-Sicistanî, İbrahim b. Hammad, Abdulvahid b. El-Muhtedî, Ahmed b. İshâk b. Behlül, İsmail b. Abbas gibi dönemin önemli âlimlerinden ders almıştır. Sika ve salih gibi hakkında ta'diline delalet eden lafızlar zikredilen Ebû Tâhir'in tercemesini içeren kaynaklarda Halîlî ile bir hoca-talebe bağı yahut rivayette bulunma gibi bir ilişkisinden bahsedilmezken,¹⁴⁰ Zehebî Halîlî'nin tercemesini ele aldığı bölüm de hocaları arasında onun adına yer vermektedir.¹⁴¹

2. 3. 2. 3. İcazet Aldığı Hocaları

Irak Şeyhi Ebu Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân b. Şahîn el-Bağdadî: (v. 385/996) İbn Şâhin nisbesiyle tanınmıştır. Baba ve dedesinin vasıtasıyla küçük yaşlarda hadis meclislerine katılmış, İbn Ebû Dâvûd, İbn Saîd el-Hâşimi gibi âlimlerden hadis dinlemiştir.¹⁴² Vaiz lakabıyla da bilinen İbn Şahîn'den İbnü'l-Muhtedî Billâh, Ebu Ya'la el-Halîlî, Ebü'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî gibi âlimler hadis ve kıraat konularında istifade etmişlerdir.¹⁴³

Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (v. 385/995): İmâm, hâfız olarak vasıflandırılan Dârekutnî h. 306 yılında dünyaya gelmiştir. babası bir muhaddis olduğu için henüz küçük yaşlarda iken ilim meclislerine katılmış ve Ebi Kasım b. El-Begavî, Yahya b. Muhammed b. Said, Ebi Bekir b. Ebi Davud, Yusuf b. Yakub en-Nîşâburi, Muhammed b. İbrahim b. Hafs gibi dönemin önemli muhaddislerinin tedrisatından geçmiştir.¹⁴⁴ Kendisinden rivayet edenler ise, El-Hakim, Ebu Abdullah, Abdulgani b. Said, el-Hâfız el-Halîlî, Ahmed b. Hasan et-Tayyân, Ebu Abdurrahman es-Sülemi, Ebu Mesud ed-Dîmeşki gibi âlimlerdir.¹⁴⁵

¹⁴⁰el-Bağdadi, *Târih-u Bağdâd*, C. III, s. 558.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l- Umem ve'l-mulûk*, C. XV, s. 41.;Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVI, ss. 478-480.

¹⁴¹Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.;Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 214.;Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 64. ;Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 24.

¹⁴²el-Bağdadi, *Târih-u Bağdâd*, C. XIII, s. 133.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l- Umem ve'l-mulûk*, C. XV, s. 315.;Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVI, ss. 431-432.

¹⁴³Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, 66.; Ali Osman Koçkuzu, "İbn Şâhin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 367-369.(Erişim 09 Nisan 2022).

¹⁴⁴el-Bağdadi, *Târih-u Bağdâd*, C. XIII, s. 487.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l- Umem ve'l-mulûk*, C. XIV, s. 379.; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVI, s. 450.; Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 67.

¹⁴⁵Zehebî, *Târihu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lâm*, C. XXVII, s. 71.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l- Umem ve'l-mulûk*, C. XIV, s. 378.; Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s.26.; Sandıkçı, "Halîlî, Ebû Ya'lâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XV, s.330.

Halilî'nin neşet etmesinde büyük katkıları olan hocalarının bir kısmını yukarıda zikrettik. Çalışmanın bu kısmında ise bu gruplar içerisinde değerlendirilmeyen ancak diğer kaynaklarda adı geçen hocaları ele alınacaktır.

-Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. İshâk b. Yezid b. Keysan el-Kazvini (v. 383/993): Rey şehrinde İbn Ebi Hatim, Muhammed b. İsa el-Veskandi, Ebu'l Abbas eş-Şehham gibi âlimlerden; Hemezân'da Ahmed b. Muhammed b. Evs el-Mukri'den; Mekke'de Ebu Said b. El-Arabi, Muhammed b. Er-Rabiğ b. Süleyman el-Ci'zi'den; Kufe'de İbn Ukde'den ders almıştır.¹⁴⁶ er-Râfi el-Kazvîni *et-Tedvin* adlı eserinde Halilî'nin İbn Keysân'dan *Meşeyah* adlı eserinde rivayette bulunduğunu zikretmiştir.¹⁴⁷

-Kasım b. Alkame Ebu Said eş-Şurutiyyî el-Ebherî (v. 388/998): Halilî eserinde onun tercemesine yer vermekte ancak aralarında bir hoca-talebe bağı yahut rivayette bulunma gibi bilgilere değinmemiştir. El-Ebherî'nin rivayetlerinin kıymetli olduğu ve onun fıkıhta mühim bir konumda olduğunu zikretmiştir, Aralarında bir hoca-talebe ilişkisi bulunduğu ise Zehebî, Halilî'nin tercemesini ele aldığı bölümde değinmektedir.¹⁴⁸

-Ebu Kasım Abdulaziz b. Ahmed b. Muhammed b. Abdulaziz b. Mâk el-Müzekki: Halilî, eserinde onun tercemesine yer vermekte ve aralarında gerçekleşen olayı zikretmektedir. O, "Küçük yaşlarımda iken ona yetiştim. Bana iki varaka okudu. Onları ondan dinleyen ilk kişi bendim." ¹⁴⁹ sözleri ile İbn Mâk ile karşılaştığını ve ondan bir şeyler dinlediğini zikretmektedir.

-İbn La'l (v. 398/1008): Hicri 308 yılında doğan müellifin tam adı, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. El-Ferc b. La'l el-Hemezânî'dir. Şâfiî fıkında önde gelen imâmlardandır. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında Kasım b. Ebi Sâlih, Abdurrahman el-Celab, İsmail es-Saffar, Ebu Said el-Arabi, Ebu Nasr Muhammed b. Hamdeviye el-Mervezi, Hafs b. Ömer el-Erdebili, Ubeydullah b. Ömer b. Şüzeb ve öğrencisi el-Halîlî zikredilir.¹⁵⁰ H. 398 yılında vefat etmiştir.

¹⁴⁶Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.; Halilî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 27.

¹⁴⁷el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. I, s. 220.

¹⁴⁸Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.; Halilî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 25.

¹⁴⁹Halilî, *el-İrşâd*, s. 322.

¹⁵⁰Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.; Abdullah es-Safedî, *el-Vafî bi'l-Vefeyât'ta* Halilî'den rivayet edenler arasında kendisini zikreder, şeyhi olduğundan bahsetmez. İlgili bilgi için bkz: Abdullah es-Safedî, *el-Vafî bi'l-Vefeyât*, C. XIII, s. 247. Aynı şekilde İbn Nüket el-Bağdadî, *İkma'l'ül-İkma'l'de* Halilî'den rivayet edenler arasında olduğundan bahseder,

Halîlî dedesi Muhammed b. Ali b. Ömer, Ali b. Ömer el-Kassar (?), Muhammed b. El-Hasan b. El-Feth es-Saffâr (?), Muhammed b. Ahmed b. Meymun el-Katib (?), Ebu Abdullah el-Hâkim (?), Ali b. Yezid b. Ahmed b. Sâlih el-Kazvini el-Mukrî (?), Muhammed b. İshâk el-Keysân (?)¹⁵¹ gibi âlimlerin ders halkalarına katılmıştır. Ayrıca hadis hâfızı İbnü'l-Mukrî el-İsfehânî (v. 381/991) ve Gıtrifi (v. 377/987) gibi âlimlerden icazet almıştır.¹⁵²

2. 3. 3. Talebeleri

Halîlî, birçok âlimden istifa edip hadis rivayet ettiği gibi kendisinden de rivayette bulunan âlimler olmuştur. Zehebî'nin onun talebelerini şöyle sıralamaktadır: Şeyhi Ebu Bekir b. La'l, oğlu Ebu Zeyd Vakıd b. Halil ve İsmail b. Mâk (v. 503/1110) ve diğerleri.¹⁵³

2. 3. 4. Eserleri

İlim ehlinin çoğu Halîlî'nin eserleriyle iştigal olmuş ve ondan istifade etmiştir. Halîlî'nin birden fazla eseri olduğu ileri sürülmektedir.¹⁵⁴ Ancak müellifin, musennafatının çoğu günümüze ulaşamamıştır. Müellifin günümüze ulaşan eseri bizim de bahse konu alacağımız *İrşâd* adlı kitabıdır.

Ulaşabildiğimiz eserlerinin isimlerine aşağıda yer verilecektir:

Tarih-u Kazvîn: Kazvin ricâli hakkında yazılmış muhtasar bir kitaptır. Eserin matbu nüshasına ulaşamamakla birlikte Halîlî'nin bu isimle eserinin olduğu ulemanın çalışmalarında ona yaptıkları atıftan anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ Ayrıca er-Râfî eserinde Halîlî'nin bu adla bir eseri bulunduğunu zikretme ve eserle ilgili şu

hocası olduğunu zikretmez. İlgili bilgi için bkz: İbn Nüket el-Bağdadî, *İkma'l'ül-İkma'l*, C.II, s.140.; Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 29.;

¹⁵¹Zehebî, *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lâm*, C. XXX, s. 97.; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.

¹⁵²Zehebî, *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lâm*, C.XXX, s.97.; S. Kemal Sandıkçı, "Halîlî, Ebû Ya'lâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XV, TDV Yayınları, ss. 330-331. (Erişim 16 Ocak 2022).

¹⁵³Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, ss. 666- 667. ;Zehebî, *Târîhu'l- İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l- A'lâm*, C.III, s. 214.; es-Safedî, *el-Vafî bi'l- Vefeyât*, C. XIII, s.247.; Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, ss. 68-69.

¹⁵⁴Er-Râfî, Halîlî'nin tercemesinde "meşhur imâmdır. Çok sayıda cem, rivayet ve telifi vardır." sözlerine yer vererek onun eserlerine dikkat çekmiştir. Bkz. el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s. 501.

¹⁵⁵Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. V, Dârü Sâdır, Beyrut 1995, s. 79., C.VI, s. 154.; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, C. VII, s.306.; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. I, s. 300.

sözlerine yer vermektedir: “Kazvin tarihiyle ilgili yazılan eserler içerisinde Halîlî’nin muhtasarının benzerini görmedim.”¹⁵⁶

Fezâ’il-u Kazvîn: Kazvin şehrinin faziletleri ve özellikleri ilgili hadisler bir araya getirilmiştir. Eserin matbu nüshasına günümüzde ulaşamamakta ancak eser hakkında bilgiler veren bazı klasik çalışmalar bulunmaktadır. er- Râfiî, Fezâilü Kazvîn ile ilgili bazı çalışmalar olduğunu ve bu kişiler arasında Halîlî’nin de yer aldığını zikretmektedir.¹⁵⁷ Ayrıca Halîlî’nin tercemesini ele aldığı bölüm de onun *İrşâd, Târ’ihu Kazvîn, Fezâ’ilü Kazvîn ve Mu’cemu Şüyuh* gibi eserlerinin olduğunu zikretmekte, içeriklerine değinmemektedir.¹⁵⁸

Tabakâtu’s Sahâbet-i: Kaynaklarda Halîlî’nin böyle bir eseri olduğu bilgisine rastlanmamaktadır. Halîlî’nin bu adlı bir eserinin olduğu bilgisine bizzat onun sözlerinden yola çıkılarak ulaşılmaktadır. Zira o, *İrşâd*’ın mukaddimesinde, sahâbe tabakasına ait bir eser yazacağını zikretmektedir.¹⁵⁹

Mu’cemu Meşâyih: Eserin Halîlî’ye aidiyeti noktasında yukarıda er-Râfiî’nin sözlerine yer vermiştik. Halîlî’nin bu eserinde karşılaştığı ya da icazet aldığı veya karşılaşmadığı farklı bölge ve kıtalardaki âlimlerin hadislerine yer verdiği zikredilmektedir. Ancak çalışmanın matbu nüshasına rastlanılmamaktadır.¹⁶⁰

Meşâyihu İbn Seleme el-Kettânî: Eserin içeriği ile ilgili bir değerlendirme ve matbu nüshası bulunmamaktadır. Ancak Halîlî’nin böyle bir eseri olduğu âlimlerin eserlerinde yapmış oldukları atıflardan sabittir.¹⁶¹

Cüz’ün fî Turuki’l A’ma ellezî sekete fî’l bi’ri: İbn Hacer, Halîlî’nin kuyuya düşen a’mâ kimse ile ilgili hadisin tariklerini bir araya getirdiği bir cüz yazdığını zikretmektedir.¹⁶² Ancak eserin matbu nüshası günümüzde bulunmamaktadır.

Fevâ’idü’ş-Şettâ: Esere dair bir bilgi kaynaklarda bulunmamakla birlikte, çalışmanın matbu nüshası Râmpûr’da bulunmaktadır. (Brockelmann, GAL Suppl., I, 618)¹⁶³

¹⁵⁶el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C.II, s. 501.; el-Kettânî, *er-Risâle*, C. I, s. 133.

¹⁵⁷el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. I, s. 4; C.II, s. 498.; Ayrıca bkz: Şi’lal, *Menhecü’n-Nakdi’l- Hadis*, ss. 75-76.

¹⁵⁸el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s. 501.

¹⁵⁹Halîlî, *el-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 29.

¹⁶⁰el-Kazvini, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s.501.; Sandıkçı, “Halîlî, Ebû Ya’lâ”, C. XV, s. 331.

¹⁶¹Zehabî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, C.XIII, s.190.; C. XIV, s. 88.; Sandıkçı, “Halîlî, Ebû Ya’lâ”, C. XV, s. 331.

¹⁶²Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Telhîsü’l-habîr*, C. I, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419, s. 327.; Sandıkçı, “Halîlî, Ebû Ya’lâ”, C. XV, s. 331

Fevâi'dü Ebî Ya'la el-Halîlî: Eser, Halîlî'nin garîb isnadları ve ta'lik hadislerini, ricâl, hikem ve şiire dair sözlerini içermektedir. Matbu olarak basılan nüshanın ilk baskısı H. 1422 yılında Dâru Mâcid Asîrâ yayınlarından Ebû Musa'b Tala't b. Fuad el-Hulvânî tahkikiyle basılmıştır.

el-İrşâd fî Ma'rifet-i Ulemâi'l Hadîs: Üzerinde çalıştığımız bu eser, 1109 râvi tercemesi ve cerh-ta'dil lafızlarını içermekte, usule dair bilgiler sunmaktadır. Kitap hakkında detaylı bilgilere (nüshaları, muhtevası gibi) ilerleyen bölümde detaylı bir şekilde yer verilecektir.

2. 3. 5. Hadis İlmidaki Yeri

Müellifin hayatına dair bilgi edindiğimiz kaynaklar da Halîlî'nin büyük bir hadis hâfızı, hadis ricâli, ilelü'l hadis gibi alanlarda önemli bir payeye sahip olduğundan bahsedilmektedir. Onu daha yakından tanımak için âlimlerin onun hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz.

İbn Mâkûlâ (v. 475/1082), “Hâfız, celil, hıfzından birçok hadis rivayet ederdi.... Bana icazetle yazdı.” gibi ifadelerle Halîlî'nin hadis dalında değerini dile getirmiştir.¹⁶⁴

Es-Sîlefî (v. 576/1180), *İrşâd* adlı eserde yazmış olduğu Mukaddimesinde Halîlî ile ilgili şu sözleri sarfeder: “Zamanının hâfızlarındandır. Hıfz ve itkân noktasında âlimler hemfikirdirler.”¹⁶⁵

Er-Râfî, “Meşhur imâm, cem, rivayet ve çok sayıda telifi vardır. Halîlî hadis tarikinde hâfız ve ricâl bilginidir.”¹⁶⁶

Zehebî, onun hakkında şöyle söylemektedir: “Halîlî, sika, hâfız, ilelü'l hadis ve ricâl bilgini, âlî isnad sahibidir. Onun kitabına bakan kimse onun yüceliğini görür.”¹⁶⁷

İbn Nasîrüddin (v. 842/1438) de: “Kadı Ebu Ya'la, musanniflerden, hâfız, imâm ve el-İrşâd fî Marifeti'l Muhaddisin adlı kitabın müellifidir.” ; İbnü'l İmâd el-Hanbelî de: “hadis imâmlarından birisidir. .” şeklinde bahseder.¹⁶⁸

¹⁶³Sandıkçı, “Halîlî, Ebû Ya'lâ”, C. XV, s. 331.; Diğer kaynak eserlerde *el-Fevâ'id* şeklinde bahsedilen kitabın burada zikretmiş olduğumuz çalışma ile aynı eser olduğunu düşünmekteyiz: Bkz: İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, C. I, s. 338.; Halîlî, *el-İrşâd*, (muhakkikin girişi)s. 13.

¹⁶⁴el-Bağdadî, *İkmal'ül-İkma'l*, C. II, s. 140.

¹⁶⁵Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 21.

¹⁶⁶el-Kazvîni, *Et-Tedvin Fî Ahbarî Kazvîn*, C. II, s. 501.

¹⁶⁷Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 214.

Halîlî, küçük yaşlarda ailesinin yönlendirmeleriyle ve ilerleyen süreçte tedrisatında bulunduğu hocalarının katkılarıyla hadis alanında, özellikle ricâl ve ilel dalında çok büyük bir payeye sahip olmuştur. Nitekim bu minvalde kaleme almış olduğu *İrşâd* adlı eseri de, kendisinin ricâl alanındaki otoritesini ortaya koymaktadır.

İlim ehlinin onun hıfz ve itkân noktasındaki başarısına dair sözlerine rağmen onu sözlerinin bir kısmında, rivayetlerinde ya da içtihatlarında eleştiren âlimler de yok değildir. Onun hatalarının vaki olduğunu ve *İrşâd*'da çok vehminin olduğunu belirten muhaddisler vardır ve bunları sadece bu ilimde geniş bir bilgiye sahip olanlar anlayabilir. Nitekim Zehebî, “*Tezkiretü'l-Huffâz*” da onun kitabından övgüyle bahsettikten sonra vehimleri hakkında şöyle söyler: “Sayısız vehimleri vardır.”, “Sanki ezberinden yazıyormuş gibi.” Aynı şekilde Zehebî farklı bir eserinde “Halîlî, sika, hâfız, ricâl ve ilel bilginidir, şanı yücedir. Ancak onun *İrşâd*'da hataları vardır.” diyerek eleştirmektedir.¹⁶⁹ Eserde bulunan bu vehimlere daha sonra değinilecektir.

Halîlî, sadece ilmi kişiliği ile değil, aynı zamanda cömertliği, haram ve şüpheli şeylerden kaçınmakla ve kadılık görevini üstlendiği dönem süresince halka karşı bulunduğu iyi muamelerle de örnek bir şahsiyet olmuştur. Nitekim, kişinin şahsiyetinin oluşmasında aile, yaşadığı ortam ve hocalarının etkisi büyüktür. Halîlî'nin hayatına baktığımızda gerek ailesi gerek dizleri dibinde bulunduğu hocaları açısından bu konuda şanslı olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁶⁸İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z Zeheb fi Ahbari Men Zeheb*, C. II, s.449.

¹⁶⁹Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XIV, s.666.

3. EL-İRŞÂD ADLI ESER

3. 1. El-İrşâd Adlı Eserin Analizi

Halîlî'nin günümüze ulaşan en önemli eseri *İrşâd*, ricâl alanında kaleme alınan eserlerden birisidir. Söz konusu eseri, muhteva, metod ve özellik itibariyle tanıtmak, istifadeyi kolaylaştırmak ve hicri dördüncü yüzyılın sonu beşinci yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış olan bu kitabın kıymetini ortaya koymak açısından mühim olacaktır.

Tam adı *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs* olarak kabul edilen bu eserin isimlendirilmesinde kaynaklarda farklı görüşler belirtilmektedir. Söz konusu eser adı kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:¹⁷⁰

1. Yâkût el-Hamevî (v. 626/1229), *El-İrşâd fîtabakâtü'l bilâd*,¹⁷¹
2. İbn Nukta (v. 629/1231), *El-İrşâd fî ma'rifeti'r ricâl*¹⁷²
3. İbn Hallikân (v. 681/1282), *el-İrşâd fî ma'rifet-i ulemâi'l hadîs*¹⁷³
4. Zehebî, *el-İrşâd fî ma'rifeti'l muhaddîsîn*¹⁷⁴
5. Er-Revda'nî(?), *el-İrşâd fî ma'rifet-i ahvâli'r- rivât*
6. Kettanî, *el-İrşâd fî ma'rifet-i ulemâi'l bilâd*¹⁷⁵

Görüldüğü üzere farklı adlarla zikredilen bu eserin kabul gören adı, Hâfız Alî b. El-Mufadddal el-Makdisî'nin (v. 611/1214) eserinde geçmekte olup, diğer isimlendirmelerin çoğu eserin konusuyla ilgilidir.¹⁷⁶

¹⁷⁰Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (Muhakkikin girişi), s. 63.

¹⁷¹Ebü Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdadî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, İhsân Abbâs (thk), C. IV, Dâru'l-Garbi'l-İslâm, Beyrut 1414, s. 1642.

¹⁷²Muhammed b. Abdulganî b. Ebî Bekr b. Şücâ el-Bağdadî İbn Nukta, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, Kemâl Yûsuf el-Hût (thk), Beyrut 1408, s. 262.

¹⁷³Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyatü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân*, İhsân Abbâs (thk), C. VI, Dâru Sadr, Beyrut 1900, s. 142.

¹⁷⁴Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 214.; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z Zeheb fî Ahbari Men Zeheb*, C. V, s. 199.; es-Safedî, *el-Vafî bi'l-Vefeyât*, C. XIII, s. 247.

¹⁷⁵el-Kettânî, *er-Risâle*, C. I, s. 130.

¹⁷⁶Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 63.

3. 2. Eserin Yazma Nüshası ve Neşir/Tahkikleri

Halîlî'nin bazı hadis râvilerinin tercemelerini, rivayetlerini ve cerhta'dıldurumlarını içeren mezkûr eserinin, dört cüzü bulunmakla birlikte Hollanda Leiden Kütüphanesi'nde 2451 rakamı altında sekizinci vedokuzuncu cüzleri, 2452 nolu rakam altında ise beşinci cüzü yer almaktadır. Eserin bir diğer altıncı cüzü ise Königlich Bibliothek'te bulunmaktadır.¹⁷⁷

İrşâd'ın Halîlî'ye aidiyeti konusunda âlimlerin ittifakı vardır. Bu da eserin bölüm başlarında Halîlî'ye kadar ulaşan senedlerin nakli ile sabit hale getirilmiştir. Ancak eserin Halîlî tarafından yazılmış bir nüshası bulunmamakla birlikte bu eserden Ebû Tâhir es-Silefî'nin talebelerine okutmak için yaptığı seçmeler günümüze ulaşmıştır. Bu da Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* adlı eserinde asıl nüshanın büyük hacimli olmasına dair yer verdiği ifadelerinden anlaşılmıştır.¹⁷⁸ Silefî'nin ihtisar ettiği bu eseri daha sonraları Kâsım b. Kutluboğa tarafından alfabetik olarak düzenlendiği dile getirilmekle beraber günümüze ulaşmış olup ulaşmadığına dair kesin bir bilgi bulunamamıştır. Ayrıca *İrşâd*'ın Mısır ve Suriye râvilerini içeren kısa bir bölümü Asiyâ Gülibân Ali tahkikiyle yayımlanmıştır.¹⁷⁹

İrşâd farklı kişiler tarafından iki defa tahkiki yapılarak basılmıştır. Eserin birinci baskısı, Velid Mütevalla Muhammed tarafından tahkik edilerek 544 sayfatek cilt olarak, 2010/1431 Târîhinde el-Farukü'l Hadise tarafından Kahire'de basılmıştır. Muhakkik, hamdale ve salvale ile söze başladıktan sonra bir hadisin sahîh ve zayıflığına hüküm vermede başvuru yöntemlerin neler olduğuna, ricâle dair yazılan eserlerin tasnif metoduna dair açıklamalar yapmış, akabinde eserin önemi gibi konulara kısaca değinmiştir. Bu bilgilere yer verdikten sonra yazarın hayatı ve eserlerini kısaca tanıtmış, akabinde ise müellif tarafından kaleme alınan mukkadîme ile asıl metne geçmiştir.

Diğer baskı ise, Muhammed Said Ömer İdris tarafından doktora tezi olarak tahkik ve tahriç edilerek, Riyad'da Mektebetü'r Rüşd tarafından "*el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâ'il hadis min tecziat-i silefî*" adıyla basılmıştır. Söz konusu olan bu eser, Silefî'nin "*el-Müntehab min Kitabi'l-İrşâd fî ma'rifeti ulemâ'il bilad li'i Halîlî*" adıyla *İrşâd*'ın özeti niteliğinde olan eserin araştırma konusu yapılarak basılmış

¹⁷⁷Elif Yücel, *Hâfız Ebû Tâhir Es-Silefî Ve Hadis Kültüründeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, ss. 45-46.

¹⁷⁸Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XVII, s. 666.

¹⁷⁹Sandıkçı, "Halîlî, Ebû Ya'lâ", C.XV, s. 331.

halidir.¹⁸⁰ Eser, 1209 sayfa olup, üç ciltten oluşmakta ve 914 râvi tanıtılmaktadır. Muhakkik, asıl metne yer vermeden önce Halîlî'ninyaşadığı dönemin siyasi ve iktisadi özelliklerine değindiği bir giriş yaparak, hayatı ve eserleri hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca *İrşâd*'ın günümüze ulaşmasında önemli bir konuma sahip olan Silefî'nin hayatı ve eserleri hakkında da bilgiler vermiştir. Akabinde ise eserle ilgili geniş çaplı yapılmış bir analize yer verilerek asıl metne geçilmiştir. .

Her iki baskı karşılaştırıldığında Muhammed Said Ömer İdris'in kaleme almış olduğu eserin tertip ve dipnotlarda yer vermiş olduğu ek bilgilerle Velid Mütevallâ baskısından daha kapsamlı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Çalışmamızda Velid Mütevallâ baskısı elimizde mevcut olduğundan temel olarak ele alınmış, yer yer diğer baskıdan da istifade edilmiştir.

3. 3. Eserin Önemi

İrşâd, mütekaddim köklere dayanması ve tasnifteki yöntemi açısından bu minvalde kaleme alınan eserler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Müellifin bu eseri, tâbiîn döneminden H. 446 yılına kadar yaşamış olan râvilerin tenkidini içermekte olup, ricâl sahasında temel kaynaklardan kabul edilmektedir. Ayrıca eser, ele alındığı dönem tenkid faaliyetlerinin durumu hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlayarak, bu yüzyıllarda cereyan eden tenkid kriterleri noktasında örneklik teşkil etmektedir.

Muhakkik, eserin önemli yönlerine şu sözleri yer vererek değinmiştir¹⁸¹

- Halîlî eserinde diğer kitaplarda zikredilmeyen kişilerin çoğuna yer vermekle teferrüd etmiştir. Bu noktada yazar pek bilinmeyen kişilerin tanınmasını ve haklarında bilgi sahibi olunmasına vesile olmuştur.

- Bazı râvi/mervi bilgilerinde zayıf ve illetli hadislerinden çoğu zikredilmiştir. Dolayısıyla bu eser ricâl ilmi ve illel ilmi konusunda kaynak bir çalışmadır. *İrşâd*'ın bu özelliklerine benzer şekilde önceki dönemlerde yazılmış çalışmalar da bulunmaktadır. Ukaylî'nin *Ed-Du'afa'ü'l Kebîr* ve İbn Adî'nin *Kâmil* adlı eserleri hem râvi tercemelerini hem de bu râvilerin illetli rivayetlerini içermekle *İrşâd* ile benzer metoda sahiptir.

- Halîlî, râviler ve onlarla ilgili hükümlere başlamadan evvel, mukaddimesinde ulûmu'l hadîs alanında bilgilere yer verir. Bu noktada müellif hadis taksimatıyla çoğu

¹⁸⁰Sandıkçı, "Halîlî, Ebû Ya'îlâ", C. XV, s. 331.

¹⁸¹Halîlî, *el-İrşâd*, (muhakkikin girişi), ss. 9-10.

âlimden farklı görüş ortaya koymuştur. Ayrıca kullandığı bazı kavramlarla (şâz, illet gibi) da diğer âlimlerden farklı bir konuma sahip olmuştur.

İrşâd, cerh ve ta'dîl alanında yazılan faydalı bir kitaptır. Müteahhirun döneminde ricâl ve usûl alanında eser yazan pek çok alim, Halîlî'nin çalışmasından istifade etmiş ve kaynak olarak kullanmıştır. Bu çalışmalar arasında Abdülkerîm er-Râfî'nin *et-Tedvîn*'i, el-Mizzî'nin (v. 742/1341) *Tehzîbü'l Kemâl*'i, Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'sı*, Tezkiretü'l-huffâz'ı ve Mîzânü'l-i'tidâl'i, İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'i, Lisânü'l-Mîzân'ı ve Suyutî'nin *Tabakâtü'l-huffâz*'i örnek olarak zikredilebilir.

3. 4. Eserin Muhtevası ve Metodu

İrşâd, râvilerin terceme-i halleri, cerh-ta'dîl durumları gibi konuları içermektedir. Ayrıca Halîlî eserinde râvileri rivayet örneklerini vermekte ve bunlardaki muallal konulara değinmektedir. Dolayısıyla bu eser için, illetli rivayetleri bulunan râvilerin tercemelerinin içeren bir kitaptır, denilenebilir.

Halîlî, eserine bir mukaddime ile başlamış ve burada hamdale ve salvale ile söze giriş yaptıktan sonra Kur'an'ı Kerim ve hadislerin İslâm için konumu, ehemmiyeti ve korunması gerektiğinden söz etmiştir. Akabinde Kur'an'ı Kerim'den sonra İslâm dininin ikinci temel kaynağı olan Nebevî sünnetin, Hz. Peygamber'e ulaşması noktasında doğru bilgi sahibi olabilmenin isnad vasıtasıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir. İmâm Şâfiî'nin isnad ile ilgili "İsnadsız ilim talep etmek gece odun toplamaya benzer. Yılan onu sokar da o farkında olmaz." sözüne yer vererek konunun önemine dikkat çekmiştir.¹⁸² Ayrıca mukaddimesinde cerh-ta'dîl imâmlarının sözleriyle birlikte ilim ehlinde meşhur olanların eserlerinin isimlerini de zikretmiştir.

Halîlî mütekaddim dönem âlimlerinin cerh- ta'dîle önem verdiklerini, bir çok imâmın kendisinden önde geldiğini ancak gerekli amacı karşılayamadığını belirterek eserini nasıl tertip ettiğini şu sözlerle dile getirmiştir:

"Rivayetle meşhur olanların isimlerini içeren bir kitap imla etmeyi, ta'dîl ve cerh hakkında imâmların sözlerini açıklamayı, aynı zamanda onların asırlarında, sonrasında ve günümüze kadar bulunan âlim ve muhaddislerin isimlerini eklemeyi, ülkeler ve bölgelere göre tertip etmeyi planladığım bir eser yazmayı

¹⁸²Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdadî, *el-Fakîh ve'l-Müfakkîh*, Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el- Azzaâzî (thk), C.II, Daru İbni'l-Cevzî, Suud 1421, s. 157.; Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s. 28.

düşünüyorum. Beldeleri ve bölgeleri anlatacağım bu eserde bölgelerde bilinen kişilerin doğum ve vefat tarihlerininakilde bulundukları kimselerin adları gibi bazı özelliklerinedeğineceğim. İhtiyaç halinde kolaylık olsun ve okuma esnasında hıfzı kolay olsun diye eseri bu şekilde tertip edeceğim. Tâbiîn ve sonraki dönem râvilerini içeren bir çalışma yapacağım. İnşallah sahâbe tabakası için müstakil bir eser kaleme alacağım.”¹⁸³

Yazar, râviler hakkındaki hükümlere başlamadan evvel eserine yazmış olduğu mukaddimesinde hadis taksimatına yer vererek burada hadis usulü dair bazı önemli ıstılahları zikretmiştir. Özellikle illet ve şâz kavramları hakkındaki görüşleri cumhura muhalif olması yönüyle dikkat çekmektedir.

İrşâd, müellifin mukaddimesinde de zikrettiği üzere bölgelere göre tasnif edilmiştir. Bu eser tasnif tarzında ilk olmayıp, bölgelere göre tasnif etme usulü hicri üçüncü asra kadar dayanmaktadır. Örneğin, İbn Sa’d*Tabakâtü’l Kübrâ*adlı eserini bu tanzim üzere tertip etmiştir. Aynı şekilde Halîfe b. Hayyât (v. 240/855)*et-Tabakât* adlı eserini bu tertibe göre düzenlemiştir.¹⁸⁴ Ricâle dair bölgesel tarzda tasnif edilen eserler incelendiğinde, ele alınan şehirlerin seçilmesinde ilmi konum, rivayet aktifliği gibi hususların göz önünde bulundurulduğunu görürüz. Bu sebeple musannifler, âlimlerin çokca yer aldığı ve rivayet hareketliliği yoğun olan bölgelere eserlerinde öncelik vermişlerdir. Medine-i Münevvere’de bu şehirlerin başında gelmektedir. Musanniflerin Medine ile başlama noktasındaki ittifakı bu beldenin yüceliğinin ve şanının büyüklüğünün, Efendimiz’in yurt edinmiş olmasının en büyük kanıtıdır. Medine, nebevi sünnetin yurdu ve ilmin bu bölgeden farklı diyarlara yayıldığı yerdir. Bahsettiğimiz bu nedenlerden ötürü Halîlî, eserinin yaklaşık dörtte birlik kısmını Medine’ye ayırmıştır. Müellif şu sözleri sarfederek bizatihi Medine ile eserine başlama nedenini dile getirmiştir: “Medine ile başlarız. Çünkü orası Nebi’nin hicret yurdu ve kabrinin bulunduğu yerdir.”¹⁸⁵

Müellif, eserine Medine ile başladıktan sonra, İslâm âlemi için önemli olan Mekke ile râvi değerlendirmesine devam etmiştir. Akabinde yer verdiği diğer şehirler ise sırasıyla “Şam, Mısır, Basra, Kûfe, Vâsıt, Medâin, Bağdad, Musul, Hülvân, Dinevar, Hemezân, Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân, Azerbeycan, Kumm, Sâvah, Cürcân, A’mul, Nisâbûr, Tûs, Herât, Merv, Belh, Serhas, Buhârâ, Semerkand, Şâş” dır. Halîlî’nin şehirleri sıralamasında bir beldeyi diğer beldeye göre önce ya da sonra

¹⁸³Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s. 29.

¹⁸⁴Halîlî, *Kitabü’l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s.47.

¹⁸⁵Halîlî, *Kitabü’l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s.48.

zikretmesinde, daha öncede bahsettiğimiz üzere, âlimlerin çokluğu ve rivayet aktifliği gibi hususlar ön planda tutulmuştur. Ayrıca eseri incelediğimizde Meşrikü'l-İslâm'a müellifin ayrı bir ehemmiyet verdiğini ve yaklaşık yüz sayfayı doğu şehirlerine ayırmış olduğunu görmekteyiz. Mütেকaddim dönem eserlerinde geçen Yemen, Bahreyn, Yemame, Taif, Kuzey Afrika, Endülüs gibi şehirlere ise yer vermemiştir.

İrşâd, tek cilt olup, tekrarlarla birlikte bin yüz on râvi değerlendirilmiştir. Değerlendirilmeye tabi tutulan râviler, tâbiîn tabakasından H. 446 yılına kadar olan zaman diliminde yaşamış olanları içermektedir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi müellif esere Medine ile başlamıştır. Medine şehrinde bulunan râvilerden Said b. Müseyyeb (v. 94/713), Urve b. Zübeyr b. Avvam (v. 94/713), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mesud (v. 98/716), Ebu Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm (v. 120/738), Haris b. Hişam (94/713), Alkame b. Vakkas (v. 86/705), Abdulmelik b. Mervan (v. 86/705), Ömer b. Abdülaziz Kabise b. Züeyb (?) gibi kişileri ismen zikretmiştir. Akabinde İbn Şihab ez- Zühri hakkında detaylı bilgi vererek söze devam etmiştir.¹⁸⁶Müellif, eserde yer vermiş olduğu râvilerin rivayetlerinin *Sahihayn* ve *Muvatta* gibi eserlerde bulunup bulunmadığına da kısmen yer vermiştir.

Eser, sika ve zayıf râvileri içermekte olup, değerlendirilmeye tabi tutulan bazı râviler ismen zikredilmiş, bazı râvilere ise sayfalarca yer verilmiştir. İsmen yer verilenbu râvilerin durumlarının sukût ikrardan gelir varsayarak sika kabul edilip edilmeyeceği ilgili râvilerin diğer kaynaklarda hakkındaki bilgilere bakılarak saptanması daha doğru olacaktır. Eserde yer verilen râviler hakkında müellif, kimlik bilgisi, künye, nesep, soy bilgisi, kendisinden rivayette bulunanlar ve kimlerden rivayette bulunduğu, köle-mevâlî ilişkisi, akran bilgisi gibi konulara değinilmiştir. Ayrıca eserin bir kısmında râvilerin doğum ve vefat bilgisine de yer verilmiştir.

Halîlî, değerlendirmeye tabi tuttuğu râviler hakkında yer yer diğer münekkidlerin görüşlerine de yer vermiştir.¹⁸⁷ Mütেকaddim imâmlardan Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn; çağdaşı Dârekutnî cerh-ta'dîl alanında sözlerini zikrettiği âlimlerdendir. Ayrıca müellif aynı aileye mensubiyeti bulunan kişilerin de akrabalık ilişkilerini belirtmiştir.¹⁸⁸ Eseri incelediğimizde müellifin kaynak olarak çoğunlukla dedesinden istifade ettiğini, eserinde kendisinden yapmış olduğu rivayetlerden yola

¹⁸⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s.42.

¹⁸⁷Halîlî, *el-İrşâd*. Örneğin; 118 rakamlı râvi

¹⁸⁸Halîlî, *el-İrşâd*. Örneğin80-81,89-90 nolu râvi tercemeleri.

çıkarak söylememiz mümkündür.¹⁸⁹ Tenkid edilen kimi râvilerin rivayetlerine senedli bir şekilde yer verilmiş olup, ilgili rivayetin durumu hakkında da bilgi verilmiştir.¹⁹⁰ Ancak bu rivayetlerin genel konusuna değinmediği veya hadisten bir kelimeye değindiği için belirsizlikler vardır. Müellif, râvileri değerlendirmeye tabi tutarken, aynı râviyi farklı yerde tekrar zikretmiştir. Yani eserde mükerrer tenkidler vakidir.¹⁹¹

Halîlî, râvilerin durumunu bildirirken, genel olarak münekkidler arasında yaygın olan cerh- ta'dîl lafızlarını kullanmış, ancak yer yer şahsına münhasır kullandığı lafızlar da olmuştur. Bu lafızlar“müttefekun aleyh”, “gayr-u muharrec”, “mücevved” gibi ıstılahlardır. Ayrıca müellif, bazı kavramları cumhura muhalif olarak kullanmıştır.” İllet” ve “şâz” kavramları kullandığı bu ıstılahların en net örnekleridir.

Yazarın eserde kullanmış olduğu metod mukaddimede açıklanmıştır. Müellif mukaddimesinde, sünnete bağlı kalmanın önemi ve muhafazası gerektiğine değinerek, ricâl tenkidi nazarında birçok imâmın kendisinden önde geldiğini; ancak bunların gerekli amacı karşılayamadığını belirtmiştir. Müttekaddim âlimlerin ele almış olduğu bu eserlerin, ya çok az ismin yer aldığı tarihsel olaylar ya da popüler isimlerin yer aldığı eserler olduğunu zikrettikten sonra kendi yöntemini şöyle açıklamıştır: “Hadis rivayetiyle meşhur râvileri ele alacağım ve onların cerh- ta'dîl noktasındaki hallerini beyan edeceğim. Bunlara ek olarak âlim ve muhaddislerin sözlerine yer vereceğim ve bölgelere göre taksim edeceğim bu eseri kaleme alacağım.”¹⁹²

¹⁸⁹Halîlî, *el-İrşâd*. Örneğin 140,144,153,154,155, 161 rakamlı râviler gibi

¹⁹⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 47.

¹⁹¹Halîlî, *el-İrşâd*. Örneğin; İshâk b. Abdullah b. Ebi Ferve 15 ve 55 rakamlı olarak iki defa geçmektedir. Ancak hakkında verilen bilgiler farklı lafızlarla zikredilmiştir. 15 numara ile verildiğinde “zayıfun cidden, tekelleme fih..”gibi ifadeler kullanılırken 55 numara ile verildiği durumda “gayru muttefekun aleyh..”gibi tenkid lafızları kullanılmıştır. 16-145 numaralı gibi.

¹⁹²Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, (muhakkikin girişi), s. 53.

3. 5. Eserin Kaynakları

Halîlî'nin yaşadığı hicri dördüncü asrın sonu ve beşinci asrın ilk yarısına bakıldığında hadislerin tedvin ve tasnifinin tamamlanmış, hadis ilminin temel konularının oluşturulmuş ve bu dallarda çok sayıda eserin telif edilmiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Yazar, yaşadığı dönem itibariyle çok büyük bir ilme tevarüs etmiştir. Daha önce de zikredildiği üzere bu asır âlimleri eserlerinde yer verdikleri kişilerin çoğu ile karşılaşma imkanı bulamamıştır. Bu nedenle de diğer münekkidlerin görüşlerinden istifade edilerek yahut râvinin rivayetinden yola çıkılarak bir hükme varılmıştır. Zikrettiğimiz nedenlerden ötürü çalışmamızın bu kısmında Halîlî'nin bilgi kaynaklarına yer vermek istiyoruz.

Halîlî'nin bilgi kaynaklarının başında, eserinde kendisinden çokça rivayette bulunduğu dedesi gelmektedir. O dedesinden yapmış olduğu alıntılarda çoğunlukla “haddesenî ceddî, semî'tu ceddî” ifadelerini kullanmaktadır.¹⁹³ Hocası Hâkim en-Nîsâbûrî'de önemli muhaddislerden olup, Halîlî'nin yetiştirilmesinde, ilmi kişiliğinin oluşturulmasında ve söz konusu eseri üzerinde önemli paya sahiptir. Bu bağlamda Halîlî, el-Hüseyin b. Fazl el-Belhî (?) hakkında Hakim'den onun âlimlerden olduğu değerlendirmesini;¹⁹⁴ A'mir b. Haddâş en-Nîsâbûrî (?) hakkında isegüveilir bir sikadır,¹⁹⁵ görüşünü zikretmektedir.¹⁹⁶ Şüphesiz Yazar'ın bilgi kaynakları yukarıdakilerle sınırlı değildir. Nitekim “Önde Gelen Hocaları” başlığı altında zikretmiş olduğumuz tüm isimler de onun bilgi kaynaklarını oluşturmaktadır.

Halîlî eserini telif ederken kendisinden önceki büyük âlimlerin cerh-ta'dîl eserlerinden istifade etmiştir. Bu isimlerden yola çıkarak onun bilgi kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

Dârekutnî *el-Efrâd*¹⁹⁷, Hâkim en-Nîsâbûrî *el-İklîl ve Târîhu Nîsâbur*, Buhârî *Târîhu'l-Kebîr*¹⁹⁸ ve *Sahîh*¹⁹⁹, İbn Ebû Hâtim *el-Cerh ve't-Ta'dîl*²⁰⁰, Müslim *Sahîh*²⁰¹, Eş-Şafî *Kitâbu'l-Ümm*²⁰², Mâlik b. Enes *Muvatta*²⁰³

3. 6. Ricâl Tenkidi Açısından el-İrşâd

¹⁹³Bazı örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, ss.86-87- 88, s. 92.

¹⁹⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 369.

¹⁹⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 381.

¹⁹⁶Benzer örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 385, 387, 389, 391, 393.

¹⁹⁷Örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 32, 203, 244, 288.

¹⁹⁸Örnek için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 275.

¹⁹⁹Bazı örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 258, 403.

²⁰⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 256, 262, 773.

²⁰¹Bazı örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 138, 160.

²⁰²Örnek için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 47.

²⁰³Örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 32, 56, 76.

Halîlî'nin, *İrşâd*'ında ele aldığı ricâl tenkid yöntemi, diğer cerh-ta'dîlâlimlerinin kullandığı yöntemden farklı değildir. Müellif, ricâl ilminde seleflerinden istifade etmiş ve bunun neticesinde Halîlî, bu sahada güçlü bir yetenek haline gelerek, cerh- ta'dîl, sahîh, zayıf ve nakd gibi konularda kendisinden söz ettirmiştir.

Müellif, tenkide tabi tuttuğu kimi râvilerisayfalarca zikretmiş, kimi râvileri ise ismen ya da tek satır da tenkid etmekle yetinmiştir. Tenkide tabi tutulan râvilerin durumları ve konumlarını belirtmek için râvinin hayatında öne çıkan olaylardan bahsetmeye çalışmıştır. Ele alınan râvilerin şeyh ve talebelerinden deyer yer bahsedilerek bilgi verilmiştir. Ricâlâlimlerinin râvi hakkında söylemiş olduğu sözlere bazı durumlarda yer verirken bazı râviler hakkında âlimlerin sözlerine yer vermeksizin kendi görüşünü belirtmiştir. Bu tarz tenkid ifadelerinde genellikle“müttefekun aleyh”, “muharrecun fî's- Sahîhayn”, “gayru muharrec”, “sâlihu'l-hadîs”, “hâfız”, “leyse bi-kaviyy”, “sâlih”, “zayıfun cidden”, “metrûkü'l-hadîs” gibi ifadeler kullanmıştır.²⁰⁴

Halîlî'nin eserinde râvilerin biyografilerini verirken dikkat ettiği ve değinilmesi gereken bazı hususlar vardır. Her ne kadar o râvilerin bazı yönlerine ağırlık vermiş olsa da, yer yer değindiği farklı hususlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında Halîlî'nin râvi biyografilerini sunarken genellikle üzerinde durduğu bazı ortak noktalara değinilecektir.

3. 6. 1.Râvilerin Vefat ve İkamet Yerleri

Halîlî eserinde râvilere ilişkin bilgi sunarken detaya yer vermeyerek ilgili râvinin bilinen özelliklerinin bir kısmına değinmekle yetinmiştir. Eser, tariklerin kişisel, fiziksel ve özel bilgileri çerçevesinde incelendiğinde, râvilere ilişkin bazen bir, bazen birden fazla, bazen öne çıkan bir özellik bazen de bu gibi bilgilere hiç yer verilmediği görülmektedir.

Bu başlık altında râvilerin doğum- vefat bilgileri, nereli olduğu, nerede ikamet ettiği veya yerleştiği, manevi hayatı, öne çıkan hasletleri gibi konulara değinilecektir. Nitekim hadis rivayetinde bir râvinin doğum-vefat tarihlerinin bilinmesi mühimdir. Çünkü bir râvinin hadis naklettiği hocasıyla doğrudan temas edip etmediği, ondan hadis alıp almadığı yahut talebeleri arasında zikredilmiş olan bir kişinin onunla yaş itibarıyla görüşme imkanı bulup bulamadığı gibi bilgiler bu tarihlerin bilinmesiyle

²⁰⁴Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, s. 117.

ortaya çıkarılmıştır. Ancak, râvilerin doğum bilgilerinin çoğunlukla tespit edilemediği için vefat tarihlerine kaynaklarda daha çok yer verildiği görülmüştür.²⁰⁵

Halîlî'nin eserinde râvilere ilişkin değindiği konulardan bir tanesi de doğum ve vefat bilgisidir. Buna göre onun eserinde doğum-vefat hususlarına değinirken vefat bilgisine doğum Târîhine nisbetle daha çok yer verdiği görülmüştür. . Nadiren değindiği doğum bilgisiyle ilgili olarak, Ahmed b. Muhamed b. Hanbel b. Hilâl b. Esedü's Şeybânî'nin "Merv şehrinde doğdu. . Doğumu 164 senesidir." ²⁰⁶ doğum yeri ve Târîhi birlikte verilirken; Muhammed b. Abdurrahman es-Sâmî'nin "Buhara'da doğdu." ²⁰⁷ şeklinde sadece doğum yeri bilgisine; Ebu Muhammed Süleyman b. Mihrân el-Ameş'in "62 yılında doğdu." ²⁰⁸ ifadesiyle sadece doğum Târîhi bilgisine yer verildiği saptanmıştır.

Müellif, bazı râvilerin ise hem doğum hem de vefat Târîhlerine birlikte yer vermiştir. Buna örnek olarak Ebu'l Hasan Ali b. İbrahim b. Seleme b. Bahru'l Fakih "254 yılında doğdu, 345 senesinde vefat etti." ²⁰⁹, Ebu Süleyman Muhammed b. Süleyman el-Fâmî "297 yılında doğdu, 386 yılının başlarında vefat etti." ²¹⁰, Ebu'l Hasan Ali b. Ahmed b. Sâlih b. Hammad el-Mukrî "283 yılında doğdu, 381 yılında Ramazan ayında vefat etti." ²¹¹ bilgilerini verebiliriz.

Müellif bazı râvilerin doğum ve vefat tarihlerini zikretmemiştir. Bu da ilgili râvilerin içinde yaşamış oldukları nesil (tabaka), ittisal ve inkita gibi durumlar hakkında bilgi sahibi olma noktasında okuyucuyu zorlamakta ve diğer kaynaklara başvurmaya sevketmektedir. Buna örnek olarak Muhammed b. Kesir eş-Şâmî (v. 230/845)²¹², Musa b. Davud el-Mısri (v. 217/832)²¹³, el-Hasan b. El-Müsennâ (?)²¹⁴ zikredilebilir.

Halîlî, eserde net bir şekilde gün, ay ve yaş olarak vefat bilgisi belirtmese de sadece yıl olarak ilgili râvilerin ölüm tarihlerini zikretmiştir. Bununla ilgili olarak Ebu Müslim el-Keccîyî'nin 291'de²¹⁵, Beşşar b. Musa el-Haffaf el-Bağdadi'nin 200

²⁰⁵Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 60.

²⁰⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 238.

²⁰⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 411.

²⁰⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s.221.

²⁰⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 318.

²¹⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 319.

²¹¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 325.

²¹²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 174.

²¹³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 152.

²¹⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 180.

²¹⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 200.

küsürlü yıllarda²¹⁶, Ahmed b. Mansur er-Ramâdî'nin 264'te²¹⁷, Ebu Abdullah Muhammed b. İsa es-Saffâr'ın 307 yılında²¹⁸ vefat ettiği zikredilebilir. Ancak eserde net bir şekilde gün, ay ve yıl olarak yahut sadece yıl belirtilerek doğum ve vefat bilgisine değinilmese de râvilerin vefat bilgileri için bazı ifadeler kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak Bekir b. Vail b. Davud (?) “kadîmu'l mevt, mate kable'l kuhuleti”²¹⁹, Ebu Muaviye Huşeym b. Beşir (v. 183/799) “tehhara mevtuhu”²²⁰, Ebu Urve Ma'mer b. Raşid (v. 153/700) “intekale lla san'a.... Mate fi haddi'l kuhuleti”²²¹, İsa b. Musa Guncâr (v. 186/802) “ve huve kadîmu'l mevt”²²² gibi örnekler verilebilir.

Râvi biyografilerinde değinilmesi gereken bir diğer husus ise, râvinin memleketi, ikamet yeri, konaklama yeri gibi bilgilerdir. Bu bilgiler vasıtasıyla bir beldeden rivayette bulunan kişinin oraya gidip gitmemiş olduğu yahut karşılaşma imkanı bulunan kişiler tespit edilmektedir.²²³ Halîlî de esinde bu bilgilere dikkat çekmektedir. Eserde râviler hakkında değinilen bu bilgiler incelendiğinde Basra, Bağdat, Humus, Hemezan, Mekke ve Medine gibi şehirlerin daha çok zikredildiği görülmektedir.

Bununla ilgili olarak Yemen'de hadisi ilk tedvin eden tabîî, muhaddis ve fakih olarak bilinen Ebu Urve Ma'mer b. Raşid'in “Basralı olup San'a'ya taşındığı”²²⁴, Abdullah b. Yezid el-Mukrî'nin (v. 212/828) “aslı Basralı olup Mekke'de konakladığı”²²⁵, el-Velid b. Muhammed el-Müvekkârî'nin (v. 182/798) Humus'lu olduğu²²⁶, İbn Ömer'in kölesi Na'fî (v. 117/735) “Ehli Medine'den olduğu”²²⁷, Ahmed b. Ebi Taybe'nin (v. 203/819) Cürcanlı olduğu²²⁸, Amr b. El-Haris b. Yakub Medenî'nin (v. 150'lerden önce/767) “Mısır'da ikamet ettiği”²²⁹, Abdurrahman b. Ziyadb. Enam el-İfrîkî'nin (v. 156/773) “Ehli Mısır'dan olduğu”²³⁰ örnekleri verilebilir.

²¹⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 237.

²¹⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 241.

²¹⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 306.

²¹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 44.

²²⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 44.

²²¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 45.

²²²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 81.

²²³Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 308.

²²⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 45.

²²⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 132.

²²⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 46.

²²⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 49.

²²⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 79.

²²⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 138.

²³⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 146.

Eserde râvilerin zühd, vera, ibadet ve takva gibi manevi hayatlarına ilişkin özelliklerine nadiren değinilmektedir. Bu bilgilere baktığımızda İsa b. Musa Guncâr'ın²³¹, Abdurrahman b. El-Kasım el-Utekiyyî'nin (v. 191/807)²³², Hammad b. Seleme'nin (?)²³³ zâhid olduğu; Ahmed b. Ebi el-Havârî'nin (v. 246/860) ibadet ve mahal konusunda önde geldiği²³⁴, Ebu'l Abbas²³⁵ (v. 136/754) ve Ebu'l Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Yusuf b. Ma'k'ın²³⁶ (?) fakih olduğu belirtilmiştir.

Halîlî'nin râvilere ait bizlere sunduğu bilgilerden bir diğeri de, çok nadiren yer verdiği, mezhep bilgisidir. Râvilerin hangi mezhebe mensup oldukları, onların hayatlarına dair son derece ehemmiyetli konular arasındadır. Çünkü kişinin bidat ehlinden olup olmadığı yahut mezhep propagandasında bulunup bulunmadığının tespit edilmesi bu bilgiler vasıtasıyla sağlanmaktadır.

Eserde ismi zikredilen mezhepler Mürcîe, Küfî, Mâlikî, Hanefî ve Şâfî'dir. Buna örnek olarak Ebu Mut'i el-Hakem b. Abdullah (?)'ın "Mürcie olduğu, hadis konusunda sâlih olduğundan bahsedilmiştir. Ancak ehli sünnetin hadis rivayeti konusunda kendisinden kaçındığı da belirtilmiştir."²³⁷ Ebû Mutî el-Belhî (v. 199/814)'nin Mürcîe olarak ayıplandığı ve bu şekilde isimlendirildiği ayrıca Horasanlı Hanefilere göre önemli bir konuma sahip olduğu²³⁸ ve Halid b. Mihran el-Belhî'nin (?) Mürcîe²³⁹ olduğu zikredilmiştir. Mezhep bilgileri verilen râvilere örnek olarak Ebu İshâk İbrahim b. Ahmed el-Kadı (v. 340/951)²⁴⁰, Ebubekir Ahmed b. Ali ed-Deylemî (?)²⁴¹, Ebu Said Abdurrahman b. Muhammed b. Husrumah (?)²⁴², Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Yakub b. Hamid el-Bezzaz (v. 298/911)²⁴³ zikredilebilir.²⁴⁴

3. 6. 2. Râvilere İlişkin Kimlik Bilgisi

Hadis ilminde râvilerin isim, künye, lakap ve nisbelerinin verilmesi, şahısların tanınması ve haklarında verilecek cerh-ta'dîl hükümlerinin saptanmasında önemli bir

²³¹ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 81.

²³² Halîlî, *el-İrşâd*, s. 69.

²³³ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 143.

²³⁴ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 175.

²³⁵ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 339.

²³⁶ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 323.

²³⁷ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 80.

²³⁸ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 439.

²³⁹ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 444.

²⁴⁰ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 776.

²⁴¹ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 338.

²⁴² Halîlî, *el-İrşâd*, s. 346.

²⁴³ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 345.

²⁴⁴ Bkz: Mezhep bilgisi verilen diğer râviler için: Halîlî, *el-İrşâd*, 816, 821, 825 numaralı kişiler.

hususdur.²⁴⁵ Zira kimlik bilgilerinde bulunan benzerlikler bir çok ihtilafa sebep olmaktadır. Örneğinaynı isme sahip olan kişilerin ayrılmasında künye bilgisi belirleyici olacaktır. Yine aynı ada sahip iki râviden birisinin ta'dîline birisinin cerhine hükmedilirken künye bilgisinden istifade edilecektir. Ayrıca baba ve dedelerine nispet edilen kişilerin belirlenmesinde de bu bilgilere başvurulacaktır. Bu yüzden hadis ehli râvilerin kimlik bilgilerini araştırmaya önem vermiştir.

Halîlî iserâvilerin lakap, künye ve nisbe bilgilerine nadir olarak yer vermiştir. Müellif bu bilgileri verirken genel olarak bir kaynak belirtmeyip, ilgili râvinin ismini zikrettikten sonra lakap ve künye bilgisine değinmiştir. Bununla alakalı olarak eserde bazı râvilerin lakaplanma sebebini açıklarken bazılarının ise sadece lakabını zikretmekle yetinildiği görülmektedir. Ayrıca müellif lakap bilgisi verirken tef'îl babı muzari fiil kalıbını kullanmıştır. Müellifin “yulekkibu” veznini kullanmasının sebebinin, kaynak bahsetmese de, elde ettiği kaynak eserlerde çoklukla böyle ifade edildiği ve ilgili fiilin “çokluk” manası da içermesinden dolayı bu şekilde kullandığını söyleyebiliriz. Lakapları verilen ilgili râviler: Muhammed b. Süleyman el-Mıssîsî (v. 246/861) “lüveyn”²⁴⁶, Esad b. Musa (v. 212/828) “bi-hiyatus'sunne” olarak lakaplandığı ve bu şekilde lakaplanma sebebini açıklamıştır. Ancak kaynaklarda râvinin bu şekilde lakaplanmasının Halîlî'nin bir vehmi olduğu ve râvinin “esedü's-sünne” olarak lakaplandırıldığı muhakkik tarafından dipnotta belirtilmiştir.²⁴⁷ Bununla ilgili olarak Abdurrahman b. İbrahim ed-Dımeşki'nin (v. 215/830) “düheym”²⁴⁸, Yusuf b. Yakub b. İsmail el-Bağdadi'nin (?) “cizre”²⁴⁹, Ali b. Abdussamet et-Tayâlisî'nin (?) “allân”²⁵⁰, Huşnem b. Es-Sadık en-Nîşâburi'nin (?) “Huşne'm”²⁵¹ şeklinde lakaplarına yer verilmektedir.

Eserde nadir olarak değinilen bilgilerden biri de künye bilgisidir. Bununla ilgili olarak Muhammed b. Abdurrahman b. El-Haris el-Ensarî (?) “Ebu'r-Ricâl” olarak künyelendiğini isminin akabinde zikrettikten sonra kendisinden rivayette bulunan râviden bahsetmiş ve akabinde ilgili râvinin künyesinin benzeri omadığını ifade etmiştir.²⁵² çalışmada künye bilgisine yer verilen râvilere örnek olarak Abdülkerim b.

²⁴⁵ Âşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, s.149.

²⁴⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 66.

²⁴⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 75.

²⁴⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 157.

²⁴⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 243.

²⁵⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 243.

²⁵¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 378.

²⁵²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 53.

Ebi'l Muharik el-Muallim (v. 126/744), Sadaka b. Yesa'r el-Cezerî (v. 132/750), At'a el-Horasanî (v. 135/753), el-Heysem b. Harice (?) de söylenebilir.

İrşâd'da kısmen yer verilen bilgilerden bir diğeri de nisbe bilgisidir. Râvilere ilişkin nisbelere bakıldığında genellikle yaşadığı yer sebebi ile nisbe aldığı görülür. Hasan b. Ali el-Hala'l (v. 242/857) "Hulvânî"²⁵³, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (v. 276/889) "Dineverî"²⁵⁴ örnek olarak verilebilir.

3. 6. 3. Râvilere İlişkin Akraba İlişkileri

Ehl-i hadis râvilerin akrabalık ilişkilerinin bilinmesine önem vermiştir. Nitekim Hâkim en-Nisâbü'rî râvilerin kardeşlerinin bilinmesinin hadis ilimlerinin müstakil ve mühim bir dalı olduğunu zikretmiştir.²⁵⁵ Râvilerin akrabalık ilişkilerinin bilinmesi vasıtasıyla, baba adları yahut hata ile kardeş sayılanların ayırt edilmesi sağlanmıştır. Ayrıca akraba ilişkilerinin bilinmesi ile, yirminci yüzyılın ortalarından itibaren oryantalistlerin kullanmaya başladığı "aile isnadı" kavramının neticeleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.²⁵⁶ Nitekim bu bilgiler sayesinde babanın oğuldan, oğulun babadan, kardeşin kardeşten rivayette bulunması gibi durumlar tespit edilmiştir.

Halîlî, râvilerin baba, oğul, dede, abi- kardeş gibi akraba ilişkilerinden yer yer söz etmiştir. Müellif bu bilgileri bize sunarken çoğunlukla herhangi bir kaynağa atıf yapmaksızın ilgili râvinin ismini zikrettikten sonra hakkında kısa ve öz değerlendirme de bulunarak diğer râvi ile akrabalık ilişkisi varsa belirtmiştir. Ayrıca müellif bu bilgileri verirken ismin akabinde de baba ya da kardeşi gibi bilgilere de sözü uzatmadan değinmiştir.

Râvilerin akrabalık ağlarından kardeş bilgisine örnek olarak Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Asım b. Ömer b. El-Hattab'ın (v. 147/764) Abdullah b. Ömer b. Hafs'ın (?) kardeşi,²⁵⁷ Abdülhamid b. Süleyman'ın (?) Fülehy b. Süleyman'ın (v. 168/784) kardeşi,²⁵⁸ İsmail b. Fadl b. Mismar'ın Ali b. Mihran'ın kardeşi²⁵⁹, Ali b. Ebi Talib ez-Zeydî'nin Ebu Ya'la Hamza b. Muhammed'in amca oğlu olduğu bilgileri verilmiştir.²⁶⁰

²⁵³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 649.

²⁵⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 650.

²⁵⁵Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Nisâbü'rî, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis*, Seyyid Muazzam Hüseyin (thk), Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1397, s.152.

²⁵⁶Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile Isnadları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 2.

²⁵⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 43.

²⁵⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 91.

²⁵⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s.450.

²⁶⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 329.

Akrabalık bağlarından baba bilgisine misal olarak Adullah b. Abdulhakem el-Mısırî' nin (v. 2147830) Muhammed ve Sa'd'ın babası²⁶¹ olduğu bilgisi verilebilir. Râvilerin oğul bilgisi incelendiğinde Abdullah b. Osman b. Cebele b. Ebi Revvâd'ın (v. 2217836) Osman b. Cebele b. Ebi Revvâd'ın (v. 2007816) oğlu,²⁶² Mâlik ve Gassaân'ın Süleyman el-Hereveyânî'nin (?) oğulları,²⁶³ Muhammed b. İshâk b. Râhûye'nin (v. 238/853) İshâk b. İbrahim el-Hanzale'nin (?) oğlu²⁶⁴ olduğu bilgileri örnek olarak verilebilir.

Müellif râvilere ilişkin vermiş olduğu bu bilgilerle bazı karışıklıkların önüne geçmek istemiştir. Kardeşler arasında yahut baba-oğul arasında isim benzerliğinden dolayı yaşanacak olan karışıklığı, kardeşler arasında hangisinin hadis rivayetiyle iştigal olduğu gibi bilgilerle büyük bir hatanın önüne geçmiştir.

3. 6. 4. Râvilerin Hangi Bölgeden Olduğu ile İlgili Bilgiler²⁶⁵

İsnad ağı, geniş bir arka planı ele alarak incelenmelidir. Çünkü İslâm Târîhi boyunca Mekke'de İslâm'ın doğuşu, Medine'de Hz. Peygamber (s. a. v) ve sahabilerin yöntemiyle genişleyen hadis rivayet ağı, fetihler, sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînin çeşitli merkezlere dağılması, İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte pek çok coğrafyaya yayılmıştır. Bu nedenle Mekke, Medine dışında pek çok belde hadis rivayet merkezleri ve burada bulunan râviler, gerçekleştirilen rivayet ağları açısından inceleme konusu olmuştur. Bunun en güzel örneği İbn Hibbân'ın kaleme aldığı *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmu Fuhahâi'l-Aktâr* adlı eseridir. O bu çalışmada her dönemin mühim şehirlerinde zaman içerisinde hadis râvi sayılarını ve hadis rivayet merkezlerini belirlemek için sayısal bir ölçüt sunmaktadır.²⁶⁶

Hadis râvilerinin memleket ve hangi bölge/şehirden olduklarının bilinmesi, hoca- talebe ilişkisini tespit etmek, râvilerin ilim tahsili için gittikleri yerleri bilmek ve râvi üzerinde vakî olan bölgesel özellikleri belirlemek açısından önemlidir.²⁶⁷ Âlimler şehir/bölgelere göre tasnif ettikleri kitaplarda şehirlerin tertibinde çoğunlukla ilmi canlılık ve coğrafi konum gibi sebeplere dayanmıştır. Genellikle bu tasnif tarzında şehirlerin tertibine İslâm alemi için yegane öneme sahip olan Medine ve

²⁶¹Halîlî, *el-İrşâd*, s.75.

²⁶²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 79.

²⁶³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 80.

²⁶⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 469.

²⁶⁵Bu minvalde günümüzde yazılmış önemli çalışmalaradan olan hicri ilk üç asırda Maverâünnehir bölgesinde özellikle Semerkand ve Buhara şehrindeki hadis çalışmaları için bkz: Dursun Sarı, *Maverâünnehir Bölgesinde Hadis Çalışmaları (hicri İlk Üç Asır)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2019.

²⁶⁶Şentürk, *Toplumsal Hâfıza*, s. 60.

²⁶⁷Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 55.

Mekke ile başlanmıştır. Akabinde Kûfe, Basra, Bağdat, Şam, Mısır gibi önemli şehirlere yer verilmiştir. H. III. ve IV. asır sonrasında rivayet ilmi Doğu İslâm aleminde yaygınlaşarak Nîşâbur, Merv ve İsfahan gibi şehirlerde bu tarzda tasnif ve tertip edilen eserlere eklenmiştir.²⁶⁸

Hadis râvilerinin bölgelere göre tertip edildiği önemli eserlerden olan *İrşâd* da, Halîlî şehir ve bölge isimlerini zikrederek, râvilerin hangi bölgede yer aldıkları ve nerede hizmet ettikleri gibi bilgileri bize sunmuştur. Eserde geçen yer isimleri daha önce de zikrettiğimiz gibi sırasıyla şu şekildedir:

Müellif, eserine Medine ile başladıktan sonra, İslâm alemi için önemli olan Mekke ile râvi değerlendirmesine devam etmiştir. akabinde yer verdiği diğer şehirler ise “Şam, Mısır, Basra, Kûfe, Vâsıt, Medâin, Bağdad, Musul, Hülvân, Dinavar, Hemezân, Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân, Azerbeycan, Kumm, Sâvah, Cürcân, A’mul, Nisâbûr, Tûs, Herât, Merv, Belh, Serhas, Buhârâ, Semerkand, Şâş’tır.”

Çalışma da Medine ehlinde atmış sekiz râvi zikredilmiştir. Müellif Medine ile başlama sebebini zikrettikten sonra Zühri’nin veakranlarının mutabık olduğu kişiler olarak şu isimleri sırasıyla zikreder:

Said b. Müseyyeb (v. 94/713.), Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvam (v. 94/713), Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe b. Mes’ûd (v. 98/716), Ebu Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm (v. 120/738), Ebû Bekir b. Abdurrahman b. El- Hâris (v. 94/713), Alkame b. Vakkas’ı zikreder. Akabinde onlara izafe edilen üç kişiyi zikreder: “Abdumelik b. Mervan, Ömer b. Abdülaziz ve Züeyb b. Kabise.”²⁶⁹ Müellif adı geçen bu râviler hakkında herhangi bir açıklama yapmaksızın sadece ismen zikretmekle yetinmiştir.

Mekke şehrinden olduğu bilinen râviler İkrime (v. 104/726),²⁷⁰ Ömer b. Kays (?),²⁷¹ Hişâm b. Sad (v. 160/777);²⁷² Şam ve Mısır şehrinden olan muhaddisler Eşhab b. Abdülaziz (v. 204/820), Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih (v. 222/837), Yakub b. İbrahim (v. 182/798);²⁷³ Basra’lı râvilere örnek olarak Abbâd b. Abbâd (v. 179/796),

²⁶⁸Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 420; Şehir Tarihlerine dair eserlerin ortaya çıkışı ve hicri ilk dört asırda bu minvalde yazılan bazı eserlerin özellikleri için bkz: İsmail Çelik, *Ricâl Kaynağı Olarak Şehir Tarihleri (Hicri İlk Dört Asır)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

²⁶⁹ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 42.

²⁷⁰ Halîlî, *el-İrşâd*, s.100.

²⁷¹ Halîlî, *el-İrşâd*, s.105.

²⁷² Halîlî, *el-İrşâd*, s.111.

²⁷³ Halîlî, *el-İrşâd*, ss. 137-138.

Muaz b. Muaz el-Anberî (v. 196/812),²⁷⁴ Ebû İsmâ'il Hammâd b. Zeyd b. Dirhem (v. 176/793)²⁷⁵ zikredilebilir. Kufe şehrinden olan muhaddislere ise Ubeyd b. Amr (v. 72-74/692-694), el-Hâris b. Abdullah el-Âver el-Hemedânî (v. 65/685);²⁷⁶ Vâsıt şehrinden olanlara Ebû Hâşim Yahya b. Dînâr (?), Asım b. Ali b. Asım b. Sahîb (?);²⁷⁷ Medâin beldesinden râvilere misal olarak el-Muğire b. Müslim es-Serrâc (?);²⁷⁸ Bağdat şehrinde bulunan muhaddislere ise Ebû Yahya Muhammed b. Abdillâh b. Künâse (?), Affân b. Müslim (?)²⁷⁹ misal olarak verilebilir.

Mevsil şehrinden olanlara el-Kâsım b. Yezid (?), Ali b. Harb (?);²⁸⁰ Hulvân beldesinden olan râviler arasında el-Hasan b. Ali el-Hallâl (?), Muhammed b. İbrahim b. Abdulhamîd (?);²⁸¹ Dinaver şehrinden olduğu bilinenlere Seyf b. El-Mübârek (?), Muhammed b. Abdulaziz b. El-mübârek (?);²⁸² Hemezân'lı olduğu bilinenlere el-Kâsım b. El-Hakem el-Uranî (?), İbrâhîm b. Maden (?)²⁸³ örnek olarak zikredilebilir. Bununla birlikte eserde toplam otuz bir şehirde bulunan râviler incelenmektedir. Burada tüm beldeleri tek tek ele almak ve incelemek başlı başına bir tez çalışması konusu olduğu için bazı örnekler verilmekle yetinilmiştir.

3. 6. 5. Râvilere Verilen Devlet Görevleri

Ricâl değerlendirmelerinde önemli hususlardan birisi de râvilerin üstlendikleri devlet görevleridir. Çünkü onların üstlenmiş oldukları bu görevlerde sergilemiş oldukları bazı davranışlar râviler hakkında hüküm verilmesinde etkili olabilmektedir.

Râvilerin devlet kademelerinde aldıkları görevler, müellifin eserde üzerinde dırduğu konulardan birisidir. Râvilerin aldıkları bu görevler çoğunlukla kâdılık, hocalık ve şeyhliktir.

Râvilerin yerine getirmiş oldukları meslekler içerisinde en çok zikredilen kadılıktır. Buna misal olarak Ebu Ertat el-Haccac b. Ertat'ın Basra kadısı,²⁸⁴ Ebu Said Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'nin (v. 143/760) Medine kadısı,²⁸⁵ Hişam b. Yusuf'un (v.

²⁷⁴ Halilî, *el-İrşâd*, ss. 179-180.

²⁷⁵ Halilî, *el-İrşâd*, s. 184.

²⁷⁶ Halilî, *el-İrşâd*, s.205.

²⁷⁷ Halilî, *el-İrşâd*, s. 231.

²⁷⁸ Halilî, *el-İrşâd*, s. 233.

²⁷⁹ Halilî, *el-İrşâd*, ss. 234-235.

²⁸⁰ Halilî, *el-İrşâd*, s. 246.

²⁸¹ Halilî, *el-İrşâd*, s. 249.

²⁸² Halilî, *el-İrşâd*, s. 249.

²⁸³ Halilî, *el-İrşâd*, ss. 255-257.

²⁸⁴ Halilî, *el-İrşâd*, s. 44.

²⁸⁵ Halilî, *el-İrşâd*, s. 49.

197/813) San'a kadısı,²⁸⁶ İsmâil b. Hammâd'ın (v. 212/827) Basra kadısı,²⁸⁷ Ahmed b. Amr b. Ebi Asım'ın (v. 287/900) İsbehan kadısı,²⁸⁸ Muhammed b. El-Heysem b. Hammâd'ın (?) Ukbera kadısı,²⁸⁹ Ahmed b. Büdeyl el-Küfî'nin (?) Hemezan kadısı²⁹⁰ olduğu bilgileri zikredilebilir.

Eserde râvilerin icra ettikleri görevlerle ilgili olarak Abdulazîz b. EbîSeleme el-Mâcişûn'un (v. 212/827) Medine müftüsü²⁹¹;Ebu İshâk İsmail b. İshâk b. İsmail b. Hammâd b. Zeyd (v. 282/895)²⁹² ve Ebu'l Hasan Ali b. El-Kasım'ın (?)²⁹³ kadı'l-kudat;Affân b. Müslim Ebû Osman (v. 220/835)²⁹⁴ ve Heysem b. Harice'nin (?)²⁹⁵ şeyh; Ebu Cafer Muhammed b. Yunus b. Harun (?),²⁹⁶ Ebubekir Muhammed b. Harun b. El-Haccac el-Mukrî'nin (?)²⁹⁷, Ebu Muhammed Cafer b. Muhammed b. Hammâd'ın (?)²⁹⁸ Kazvin cami imâmı; Ebu Ahmed Muhammed b. Ahmed b. El-Gıtrifî'nin Dihistan Gazze emiri²⁹⁹ olduğu bilgileri de örnek verilebilir.

3. 6. 6. Râvilere İlişkin Efendi-Mevâlî İlişkisi

Râvilerin nisbeleri konusunda önemli bir paya sahip olan efendi-mevâlî ilişkisi, bir kişinin soy olarak değil de başka bir irtibatla bir kişi veya kabileye nispet edildiğini göstermesi açısından önemlidir.³⁰⁰

Halîlî, eserinde râvilere ait bilgiler sunarken detaya girmeyerek kişiyi tanımlayan en belirgin özelliklerini vermekle yetinmiştir. Râviler hakkında sunulan efendi-köle ilişkisi de el-İrşâd'da yer alan bu misaller arasındadır. Müellif râvilerin bu bilgilerini kabile eksenli ele almamış şahıs bazında belirtmiştir. Bununla ilgili olarak Nafi'nin İbn Ömer'in kölesi,³⁰¹ A'la b. Abdurrahman b. Yakub'un (?) Huraka'nın kölesi,³⁰² Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın (v. 150/767) Kays b. Mahrame

²⁸⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 81.

²⁸⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 186.

²⁸⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 197.

²⁸⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 247.

²⁹⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 267.

²⁹¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 96.

²⁹²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 243.

²⁹³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 285.

²⁹⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 235.

²⁹⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 237.

²⁹⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 316.

²⁹⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 317.

²⁹⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 339.

²⁹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 361.

³⁰⁰Mevâlî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, ss. 170-173.

³⁰¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 49.

³⁰²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 55.

(?) ez-Zühri'nin kölesi,³⁰³ Sâlih b. Keysân'ın (v. 320/932) Ensar'ın kölesi (Devsîn'in kölesi olduğu da söylenilir.),³⁰⁴ Fülejh b. Süleyman'ın Eslem'in kölelerinden birisi³⁰⁵ olduğu bilgilerine yer verilmiştir. ³⁰⁶

3. 6. 7. Râvilere Ait Eser Bilgisi

Râvilerin nüsha, mu'cem, müsned, tasnif türü yazmış oldukları eser bilgileri, çalışmada değinilen konulardandır. Müellif râvilere ilişkin eser bilgisi verirken bazen sadece nüsha sahibi olduğunu, bazen eser adını, bazen de bilgisi verilen eserin kimden rivayet edildiği örneklerini okuyucaya sunmuştur. Bu bilgilerin yanı sıra Halîlî, eserlerin içeriklerine, konularına dair herhangi bir bilgi sunmamış, zeyl, tahrir ve şerh gibi bilgilerine değinmemiştir.

Çalışmada râvi ve yazdığı eser bilgisine misal olarak Ebu İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fezârî'nin (v. 188/804) *Kitabü's- Siyer* adlı eseri ve İmâm Şâfî'nin söz konusu eserle ilgili olarak “siyer konusunda benzeri yazılmamıştır dediği ve aynı konudaki eserini eserinde onun tertibini esas aldığı” bilgisine yer vermiştir. ³⁰⁷ Benzer örnekler olarak Ebu Arûbe Hüseyin b. Muhammed b. Mevdûd el-Harrânî'nin (v. 318/931) *et- Tabakât, el-Ahkam, Târihu'l- Harrâniyyîn*,³⁰⁸ Ebû Bekr Abdullah b. Süleymân b. El-Eş'as es-Sicistânî'nin (v. 316/929) *el-Mesâbih*³⁰⁹ adlı eserleri verilebilir.

Tasnif sahibi olduğu belirtilen râvilere ilişkin olarak Ebu Mes'd Ahmed b. El-Furât b. Hâlid er-Râzi (v. 258/827),³¹⁰ Abdurrahman b. Ebi Hâtim er-Râzi,³¹¹ Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî (?)³¹² örnek olarak verilebilir. Benzer şekilde nüsha sahibi olanlara ilişkin olarak Bekir b. Eş-Şurud es-San'ânî (?),³¹³ Abbâd b. Abbâd el-Mühellebî (v. 179/796),³¹⁴ Muaz b. Muaz el-Anberî (v. 196/812)³¹⁵ misal olarak zikredilebilir. Kimden rivayet dildiğine dair eser bilgisine örnek olarak ise Ebu Muaz Ma'ruf b. Hasan es-Semerkandî'nin (?) *el-Ayn* adlı eseri el-Halil'den rivayet ettiği

³⁰³ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 85.

³⁰⁴ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 90.

³⁰⁵ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 91.

³⁰⁶ Diğer örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, 166, 170, 196, 375, 417, 460, 508 rakamlı râviler.

³⁰⁷ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 155.

³⁰⁸ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 162.

³⁰⁹ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 244.

³¹⁰ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 278.

³¹¹ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 282.

³¹² Halîlî, *el-İrşâd*, s. 424.

³¹³ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 82.

³¹⁴ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 179.

³¹⁵ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 180.

bilgisini zikredebiliriz.³¹⁶ Yazılmış olduğu konu belirtilerek eser sahibi bilgisi belirtilen râvi Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. SevreŞeddâd el-Hâfız'dır.³¹⁷

3. 6. 8. Râvilere İlişkin Rihle Bilgisi

İnsanlık tarihi boyunca bilgiyi ilk kaynağından elde etme düşüncesi süregelmiştir. Aynı şekilde hadis tarihinde de benzer durum gözlenmiştir. Hadis râvileri duydukları bir hadisi tespit etmek veya bir hadis elde etmek maksadıyla ilk kaynağa ulaşmak için çeşitli yolculuklar gerçekleştirilmiştir. Literatür de “rihle” olarak adlandırılan hadis yolculukları Halîlî'nin eserinde yer verdiği konular arasındadır. Müellif, râvilerin rihle bilgileri ile ilgili olarak hangi yılda nereye gittikleri yahut kimlere yolculuk yaptıkları, kimlerle yolculuk yaptıkları ya da sadece yolculuk yaptıkları yer adı veya adlarını zikretmiştir. Halîlî bu bilgilere değinirken yolculuklar neticesinde özel ifade alıp almadığı, yolculuk yapıp yapmadığı, kaç yaşında olduğu gibi hususlara değinmemiştir. Müellif rihle bilgisine yer verirken genel olarak “iftia'l” babından “göçmek, seyahat etmek, . . ya gitmek” anlamlarına gelen “irtehalâ” fiilini kullanmıştır.³¹⁸

Çalışmada râvilerin hadis öğrenmek maksadıyla nereye yolculuk yaptıklarını belirtmek için şehir adıyla birlikte bazı ifadeler kullanılmıştır.” Misafir” anlamına gelen “nezîl” ifadesi bu kullanımın rihle bilgisiyle ilgili olduğunu düşünemize sebep vermektedir. Konuyla ilgili misal olarak Ebû Huzâfe Ahmed b. İsmail es-Sehmî el-Medenî (?) Bağdat misafiri,³¹⁹ Muhammed b. Muaviye en-Nisâbü'rî (v. 229/844) Mekke misafiri,³²⁰ Abdulvehhab b. A'ta el-Haffâf (v. 204/820) Bağdat misafiri³²¹ olduğu verilebilir.

3. 6. 9. Râvilerin Öne Çıktıkları Alan ve Öne Çıkan Özellikleri

Müellif eserinde râvilere ilişkin bilgi sunarken sözü fazla uzatmayarak kısa ve öz bilgilerine yer vermiştir. Râvilerin ön plana çıktıkları alan ve hangi konuda iyi oldukları gibi ilmi hayatlarına dair bilgiler Halîlî'nin değindiği noktalardandır. Araştırmamıza konu olan eserde müellif, râvilerin bazen bir bazen de birden çok alanda âlim, imâm, hâfız, önde gelen, kebir gibi ifadeler kullanarak ön plana çıkan

³¹⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 470.

³¹⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 465.

³¹⁸Râvilere ilişkin rihle bilgileri için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*.427,434,451,460,487,493,495,520, 559, 574, 589,607, 609, 622, 629, 630, 645, 682, 683 numaralı râviler.

³¹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 60.

³²⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 61.

³²¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 68.

özelliğini okuyucuya sunmuştur. Râvilerin ilim hayatlarına ilişkin kullanılan bu ifadeler, onların konuya vukufiyetini göstermektedir.

Eserde kıraat âlimi olarak Halef b. Hişâm el-Mukrî (v. 229/844),³²² Ebu'l Hasen Muhammed b. Ali b. Muhammed et-Tanâfissî (v. 100/718),³²³ Ebu'l Hasan Ali b. Ahmed b. Sâlih b. Hammâd el-Mukrî (?)³²⁴ zikredilebilir. Bir alanda âlim olduğu belirtilen râvilerle ilgili olarak fıkıhta Muhammed b. Ahmed b. Hasan b. Hüseyin b. Zeyd el-Mâlikî (?),³²⁵ Ebu Said Muhammed b. Muhammed b. Zekeriyya el-A'lam (?),³²⁶ hadiste Ebu Ya'la Hamza b. Muhammed ez-Zeydî (?),³²⁷ Ebu Ali Mansur b. Abdullah b. Halid ez-Zühli (v. 258/872)³²⁸; tefsir de Muhammed b. Hasan b. Nükird (?),³²⁹ Mukatil b. Süleyman³³⁰ zikredilebilir.

Halîlî, râvilerin ilmi hayatlarına dair vukufiyetlerine değindiği gibi onların öne çıkan özelliklerine de temas etmiştir. Eserde nadir olarak değinilen, râvinin meşhur/tanınmış kişi olan yakınlığı veya yanında almış olduğu görev bu konular arasındadır. Buna ilişkin Şuayb b. Ebi Hamza'nın (v. 162/779) Zühri'nin katibi,³³¹ Ebu Sâlih Abdullah b. Sâlih'in (v. 222/837) Leys'in katibi³³² olduğunu zikredebiliriz. Benzer şekilde tanınmış/meşhur kişilerle yakınlığına örnek olarak Abdullah b. İdris el-Evdiyyî el-Kufî'nin (v. 192/811) Mâlik'in öğrencilerinden,³³³ İsmail b. Ebi Üveys'in (v. 226/841) Mâlik'in kız kardeşinin oğlu,³³⁴ Muhammed b. Şuayb b Şâbûr'un (v. 200/816) El-Evzaî'nin ashabının büyüklerinden,³³⁵ Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Haffâf ez-Zâhid'in (?) Ebu'l- Abbas es-Serrâc'ın ashabından sikalaradan kalan kişilerin sonuncusu³³⁶ olduğu bilgileri zikredilebilir.

Müellifin eserde râvilere ilişkin değindiği bilgilerden biri de râvinin tanınan, bilinen adıdır. Halîlî bu bilgiyi okuyucuya sunarken ilgili kişinin adını zikrettikten sonra meçhul muzari fiil kalıbını kullanarak râvinin tanınan adını belirtir. Bazen râvinin sadece tanınan adını zikretmekle yetinirken bazen de bu şekilde adlandırılma

³²²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 237.

³²³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 294.

³²⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 325.

³²⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 338.

³²⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 400.

³²⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 328.

³²⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 412.

³²⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 363.

³³⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 441.

³³¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 45.

³³²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 138.

³³³Halîlî, *el-İrşâd*, s.53..

³³⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 112.

³³⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 173.

³³⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 401.

sebebinin izah eder. Çalışmada sadece tanınan ad bilgisine örnek olarak Abdurrahman b. Gazvân Ebu Nuh'un (v. 207/823) "kurâd",³³⁷ Muhammed b. Abdülcebbâr el-Kureşî'nin (?) "Sendûl"³³⁸ verilebilir.

Müellif, râvilerle ait bilgiler verirken onların hadis ilmindeki hallerine işaret eden bazı özel lafızlar kullanmıştır. Bu lafızlar sâhibu garâib, sâhibu'l mûsned, sâhibu'l hadis, acaib tasanif sahibi, sâhibu'l ensab ve'l eyyam gibi ifadelerdir. Ebu Usame Abdullah b. Usame el-Halebî (?)³³⁹ ve Ahmed b. Muhammed el-Ezher es-Sicziyyî (?)³⁴⁰ sâhibu garâib; Muhammed b. İshâk es-Sâgânî Ebû Bekir (?)³⁴¹ sâhibu'l mûsned; Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed³⁴² sâhibu hadis; Muhammed b. Muhammed b. İshâk el-kerabîsiyyî (?)³⁴³ acibet-ü tasanif-i sahib; El-Heysem b. Adî el-Mervezî (v. 207/822)³⁴⁴ ensab ve eyyam sahibi ifadeleri kullanılmıştır.

3. 6. 10. Râvilerle İlişkin İsnad Bilgisi

Eserde râvilerin rivayetleri ile ilgili nadir olarak zikredilen bir konu da isnad bilgisidir. Buna ilişkin olarak müellif, râvilerin isnadlarına dair âli, nazil ve mütekârib terimlerini kullanmıştır. Âli isnad, bir hadisin râvisi ile Hz. peygamber arasındaki isnad zincirini meydana getiren güvenilir râvi sayısının en az olması anlamına gelirken;³⁴⁵ nazil isnad ise tam tersi râvi sayısının çok olması anlamına gelmektedir.³⁴⁶

Âli nazil ve mütekârib ifadeleri isnad bilgisine dair değinilen nadir konulardandır. Müellif râvilerin isnadlarının ali ve nazil sahibi oldukları bilgisine yer vermiş; ancak bu konuyla ilgili olarak detaya değinmemiştir. Eserden konuya misal olarak Ebu Ahmed Merrar b. Hammûye b. Mansûr (?)³⁴⁷ Ebu'l Hüseyin (?)³⁴⁸ Ebu Said Abdurrahman b. Muhammed b. Said'in (v. 433/1041)³⁴⁹ nazil isnad sahibi; Ebu'l Hasan Ali b. Said el-Askerî (?)³⁵⁰ Makkî b. Bendâr Ez-Zencânî (?)³⁵¹ Ebu'l

³³⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 67.

³³⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 652.

³³⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 175.

³⁴⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 392.

³⁴¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 242.

³⁴²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 291.

³⁴³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 393.

³⁴⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 420.

³⁴⁵<https://islâmansiklopedisi.org.tr/ali--isnad> (01.11.2021)

³⁴⁶<https://hadis.ihya.org/hadis-sozlugu/nazil.html> (01.11.2021)

³⁴⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 258.

³⁴⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 306.

³⁴⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 345.

³⁵⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 304.

Velid Hasan b. Muhammed el-Fâkih'in (?)³⁵² isnadlarının mütekarib olduğu bilgisi verilebilir. Benzer şekilde Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed b. Ebi şeddad et-Tenâfisiyyî ve kardeşi Hasan'ın kendi vakitlerinde isnadlarının âlî isnad seviyesine ulaşmadığı bilgisi verilmiştir.³⁵³

3. 6. 11. Râvilerin Karşılaştığı Önemli Kişiler

Müellif râvilerin yaşamış oldukları dönemde ehemmiyet verilen kişi veya kişilerle karşılaştığı ya da arkadaş oldukları gibi bilgilere *İrşâd*'da yer vermiştir. Bu konu ile ilgili olarak sülasi mazi fiil kalıbında “karşılaşmak, buluşmak, yüz yüze gelmek” manalarına gelen “lakıye” fiilini; benzer şekilde mastar kalıbında “arkadaş, dost” anlamlarında “karin” ve aynı kökten gelen muzari fiil kalıbında “yükarinu” fiilini zikretmiştir.

Konuyla ilgili eserde misal olarak Cüveyriye b. Esma'nın (v. 173/790) Nafi gibi Mâlik'in şeyhleri ile karşılaştığı,³⁵⁴ Süleyman b. Bilal'in (v. 172/789) Zühri ile karşılaştığı,³⁵⁵ Ebu Taybe İsa b. Müslim'in A'meş, Süfyan ve Misa'r ile karşılaştığı³⁵⁶; Süleyman b. Davud ez-Zehrânî'nin (v. 294/907) Ahmed b. Ma'in'in arkadaşı,³⁵⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya b. Faris ez-Zühli'nin Ahmed ve İshâk'la karşılaştığı³⁵⁸ bilgileri verilebilir

3. 6. 12. Râvilerin Hoca-Talebe Bilgileri

Râvilerin kimliği tanıtılırken hoca-talebe ilişkisini zikretmek önemlidir. Böylece râvi daha iyi tanınarak, öncesi ve sonrasında irtibatlı olduğu kişiler belirlenerek tabakası tespit edilmektedir. Ayrıca hoca ve talebelerin zikredilmesi ile râvinin ilimdeki derecesi, kimliğinde müphemlik bulunuyorsa açık kimliği, doğum-vefat Târîhi bilinmiyorsa tabakası tespit edilebilir.³⁵⁹

Halîlî râvilerin kimlerden hadis aldığı ve kimlere hadis rivayetinde bulunduğu bilgisine eserinde genel olarak yer vermiştir. Müellif bu bilgileri okucuya sunarken bazen doğrudan ilgili bilgiyi paylaşırken bazen de kimlik bilgisi yahut cerh- ta'dîl lafızlarına değindikten sonra rivayet ağı konusunu zikretmiştir. Halîlî râvilere ilişkin

³⁵¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 351.

³⁵²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 390.

³⁵³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 293.

³⁵⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 63.

³⁵⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 90.

³⁵⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 357.

³⁵⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 67.

³⁵⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 368.

³⁵⁹Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 59.

değindiği bu bilgilere yer verirken genellikle “rava an, yervi an” fiillerini kullanırken bazen “semi’a min ve haddesenâ anhu” ifadelerini de kullanmıştır. Bu konuda Mâlik’in Züfer b. Asım’dan (?) hadis rivayet ettiği,³⁶⁰ Süfyan es-Sevrî’nin hocalarının Ebu Süfyan Vekî b. El-Cerrâh b. Melîh’ten (v. 197/812) rivayette bulunduğu,³⁶¹ Sevrî ve diğerlerinin el-Mugire b. Müslim es-Serrâc’tan rivayette bulunduğu³⁶² bilgileri örnek olarak zikredilebilir. Benzer şekilde kendisinde sikalarından İsmâîl b. Es-Saffâr’ın (?) rivayet ettiği bilgisi verilen Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî (v. 265/879),³⁶³ Buhârî, Müslim, İbrahim b. Ebi Talib, Ebu’l Abbas es-Serrâc’ın Ebu Abdullah Muhammed b. Raf’i en-Nisâbü’rî’den (v. 324/936) rivayette bulunduğu³⁶⁴ bilgileri de zikredilebilir.

Çalışma da Ubeydullâh b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. Hattâb’tan (v. 147/764),³⁶⁵ Yahya b. Sâlih el-Vuhâziyyî’den (v. 222/837),³⁶⁶ Abbas b. Yezid el-Buhârî’den büyük imâmların rivayette bulunduğu³⁶⁷ bilgileri kendilerinden hadis işitenlerin ismi zikredilmeden genel ifade kullanılarak belirtilmiştir.

Eserde yukarıda değindiğimiz bilgilere benzer olarak râvilerin hangi şehir veya şehirlerde kimlerden hadis işittiği yahut hangi şehirlerden kimlere rivayette bulundukları bilgileri de zikredilmiştir.

3. 6. 13. Râvilere İlişkin Soy Bilgileri

İrşâdrâvîlere ait verilen bilgiler çerçevesinde incelendiğinde onların soy bilgilerine de yer verildiği görülmektedir. Müellif nadir olarak Mâlik’in soyundan gelenleri belirtirken çoğunlukla râvilerin soylarının kesildiği, bir çocukla nimetlendirilmediği gibi bilgileri zikretmiştir. Böylece müellif kişiye nisbet edilmesi muhtemel olan çocuk yahut isim benzerliğinden dolayı akrabalık bağı bulunarak karıştırılmasının önüne geçmiş olduğunu düşünmekteyiz. Halîlî, râvilerin soylarının devam etmediği bilgisine ilişkin olarak “soyu kesildi” manasına gelen “inkat’a nesluhu” ifadesini kullanmıştır.

³⁶⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 55.

³⁶¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 226.

³⁶²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 233.

³⁶³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 241.

³⁶⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 368.

³⁶⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 89.

³⁶⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 77.

³⁶⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 242.

Mâlik'in soyundan gelenlere misal olarak Ebu'l Kasım Abdulaziz b. Abdullah el-Üveysi'nin (?) Mâlik'in nesibi³⁶⁸ olduğu bilgisi zikredilebilir. Benzer şekilde soyunun devam etmediğine örnek olarak ise Ebu Ya'la Zeyd b. Ahmed (?),³⁶⁹ Ebu Bekir (?),³⁷⁰ Muhammed b. Osman b. Et-Tayb (?),³⁷¹ Muhammed b. Hasan (?),³⁷² Ali b. El-Hüseyn (?)³⁷³ zikredilebilir.

3. 7. El-İrşâd'da Tespit Edilen Bazı Hatalar

*İrşâdrâvî*lerin tercemesi çerçevesinde incelendiğinde müellifin bazı vehimlere düştüğü görülmektedir. Eserde vaki olan bu vehimlere Zehebî de işaret etmiştir. Söz konusu vehimler için Zehebî, “Onun çok vehmi vardır. Sanki ezberinden yazıyor gibi.”³⁷⁴ ifadelerini kullanmıştır. Ancak kendisi bu hatalardan detaylı olarak bahsetmemiştir. Biz eseri incelediğimizde dikkatimizi celbeden hatalara, açacağımız başlıklar altında örnekler eşliğinde yer vereceğiz.

3. 7. 1. Râvilerin Doğum ve Vefat Tarihlerine İlişkin Müellifin Vehimleri

Eser râvilerin tercemesine ilişkin incelendiğinde müellifin bazı hatalara düştüğü tespit edilmiştir. Bu hataların başında doğum ve vefat Târihlerine dair verilen bilgilerdeki vehimler gelmektedir. Râvilerin doğum ve vefat Târihleri, ricâl ve cerh-ta'dîl ilmi açısından önem arz etmektedir. Çünkü aynı ada sahip kişiler, baba adları aynı olanlar yahut nisbe ve künyelerinde benzerlik bulunanlar; hoca-talebe ağının tespit edilmesinde bu bilgiler son derece önemlidir. Halîlî de mezkûr bilgilere eserinde yer vermektedir. Ancak söz konusu bilgilerde bazı yanlışlıklara düşmektedir. Müellifin bu hatalara, dönem şartları çerçevesinde yeterli bilgiye ulaşamaması sebebiyle eğildiğini söyleyebiliriz. Konuyla ilgili örneklerle aşağıda değinilecektir.

- Müellif, Vekî' b. El-Cerrâh'ın 139 yılında doğduğunu belirtmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve İbn Hibbân gibi âlimler söz konusu râvinin 129 yılında dünyaya geldiğini belirtmişlerdir.³⁷⁵

- Müellif Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın Mekke'de 217 yılında vefat ettiğini belirtirken³⁷⁶ tercemesini içeren kaynaklarda 224 yılında vefat ettiği belirtilmiştir.³⁷⁷

³⁶⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 60.

³⁶⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 300.

³⁷⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 302.

³⁷¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 305.

³⁷²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 326.

³⁷³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 342.

³⁷⁴Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C.III, s. 214.

³⁷⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 226; Mehmet Emin Özaşar, “Vekî' B. Cerrâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 8-9. (Erişim 10 Haziran 2022).

3. 7. 2. Rivayetlerin Sahîhayn'a İsnadında Hatalar

Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh* 'lerine, sahîh hadisleri içeren iki eser anlamında *Sahîhayn* denilmektedir. Kur'an'dan sonra en güvenilir iki kitap kabul edilen bu eserler, Müslümanların temel başvuru kaynaklarını oluşturmaktadır. El-Halîlî de ele aldığı râvi ve rivayetlerin bu kaynaklarda zikredilmiş olmasına önem vermekte ve bunu “muharrecun fi's-sahîhayn, gayr-u muharrec” gibi ifadelerle belirtmektedir. Ancak bu bilgilere yer verirken bazı hatalara düşmektedir. İlgili örneklere aşağıda yer verilecektir.

1. 49 nolu râvi tercemesi başlığı altında geçen rivayet şu şekildedir:

قال رحمه الله: حدثنا أبو علي الخضر بن أحمد الفقيه، و محمد بن عبد الله الحافظ بنيسابور، قالوا: حدثنا ابن عبد الله الأصبهاني نزيل نيسابور، حدثنا أحمد ابن علي الأبار، حدثنا أحمد بن شبيب بن سعيد، حدثني أبي، عن يونس بن يزيد، عن الزهري، قال: سمعت ذلك الفتى مالك بن انس، يحدث عن سعد بن إحقاق بن كعب بن عجرة، حدثني زينب بنت كعب بن عجرة، عن فريجة بنت مالك، قلت: خرج زوجي في طلب أعلاج له. الحديث. وهو مخرج في الصحيحين من حديث مالك.³⁷⁸

Halîlî bu rivayetin tahlilinde “muharrecun fi's-sahîhayn” ifadeleri ile “Eşim tedavi talep etmek için çıktı.” rivayetinin *Sahîhayn*'da bulunduğu atıfta bulunmaktadır. Ancak ilgili rivayetin bir kısmının verilmesi bazı belirsizliklere sebep olmaktadır. Ayrıca mezkûr rivayet araştırıldığında *Sahîhayn*'da bulunmadığı ve münekkidin bu konuda bir yanılgıya düştüğü tespit edilmiştir.³⁷⁹

2. 174 nolu râvi tercemesi başlığı altında verilen rivayet şu şekildedir:

قال رحمه الله: حديث عمرو بن دينار، عن جابر بن عبد الله، عن النبي صلى الله عليه وسلم: إذا دخل أحدكم المسجد، فلا يجلس حتى يصلي ركعتين. أخرجه الشيخان من حديث حماد بن زيد و ابن عيينة.

“Sizden biriniz mescide girdiğinde oturmadan iki rekat namaz kılın.” Ancak *Sahîhayn* incelendiğinde söz konusu rivayetin bu lafızlarla ne Hammad b. Zeyd (v. 179/795) ne de İbn Uyeyne'den olduğudur. Müellif bu ifadesiyle hataya düşmektedir. Bahse konu olan rivayet Hammad b. Zeyd, Amr b. Dinâr (v. 126/744), Cabir isnadıyla Buhârî'de Kitabu'l Cuma babında 930 numaralı, Müslim'de 875 nolu rivayette geçmektedir.

³⁷⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 246.

³⁷⁷Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. X, s. 507.; Zülfikar Tüccar, “Ebû Ubeyd, Kâsım B. Sellâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. X, TDV Yayınları, İstanbul 1994, ss. 244-246.(Erişim 10 Haziran 2022).; Benzer örnekler için Halîlî, *el-İrşâd*449, 480, 498, 560, 861, 976 nolu tercemelere bkz.

³⁷⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 56.

³⁷⁹Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*, s. 131.

3. 7. 3. Halîlî'nin Buhârî ve Müslim'in Bazı Râvilerle İhticacında Hataları

Ricâl tenkidinde râvilerin ve rivayetlerin Buhârî ve Müslim gibi eserlerde bulunmasına bazı münekkidler ayrıca belirterek değinmektedir. Zira bir râvi ve rivayetinin bu eserlerde yer alması, kişiyi güvenilir kılacağına delalet edeceğini belirtmesi açısından önemlidir. Halîlî'de bu konuya ehemmiyet vererek eserinde belirtmiştir. Ancak bu bilgilerin tahlilinde bazı hatalara düşmüştür. Konuyla ilgili örneklere aşağıda yer verilerek münekkidin yanlış olduğu nokta tespit edilecektir.

Halîlî, 112 nolu râvi tercemesinde şu ifadelerle yer vermektedir: “Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ammâr (v. 245/859) Mâlik'ten hadis rivayet etti. O muharrecun fî's-sahîhayn'dır.³⁸⁰ Ayrıca 264 nolu terceme numarasında aynı râvi hakkında “O sika ve kebîrdir. Buhârî es-Sahîh'inde ondan rivayet etti.”³⁸¹

Görüldüğü üzere müellif râvi tercemesi ile ilk açtığı başlıkta râvinin Buhârî ve Müslim'de geçtiğini belirtmiştir. Ancak yer vermiş olduğu ikinci başlıklandırmada sadece Buhârî'nin Sahîh'inde ondan rivayette bulunduğu bahsetmiştir. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere müellifin kendi içerisinde bir tezatlığa düştüğü görülmektedir. Kaynaklarda yapmış olduğumuz araştırmalarda müellifin ikinci başlıklandırmada yer verdiği bilgiyi teyitler niteliktedir.³⁸² Zira söz konusu râviyi sadece Buhârî hüccet olarak kullanmaktadır.

Halîlî 402 nolu râvi tercemesinde de benzer ifadelerle yer vermektedir. O Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdülhamîd el-Hımmânî (v. 228/843)'nin hâfız olduğunu, Mâlik, Kays b. Rebia ve Şerik'ten hadis dinlediğini zikretmektedir. Ayrıca ondan Yahyâ b. Maîn'in razı olduğu bilgisine yer vermektedir. Bu bilgilerin yanı sıra onun Sahîhayn'da tahriç edildiği bilgisine değinmektedir.³⁸³ Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde müellifin bu konuda vehme düştüğü tespit edilmiştir. Bahse konu râvi Buhârî ve Müslim'de yer almadığı gibi *Kütüb-ü Sitte*'den kabul edilen diğer eserlerde de tahriç edilmemiştir.

³⁸⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 78.

³⁸¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 156.

³⁸²Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XI, s. 422.

³⁸³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 229.

3. 7. 4. Halîlî'nin Müslim'in Bir Râviyi İhticacında Nefyettiğine Dair Vehmi

Halîlî daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere râvilerin *Kütüb-ü Sitte* gibi önemli ve kıymetli kabul edilen eserlerde zikredilmiş olmasına önem vermiştir. Bu sebeple Râvi değerlendirmelerinde kişinin bu eserlerde ihticâc edilip edilmediğini tespit etmiştir. Ancak bu konuda bazı hatalara düşmüştür. Bu bağlamda Bekir b. Vail (?) hakkında sika ancak Sahîhayn'da muharrec olmadığını ifade etmiştir. Ancak Bekir b. Vail (?), Buhârî dışında Müslim ve diğer *Kütüb-ü Sitte* eserlerinde geçmektedir. Müellif bahse konu olan râvinin Buhârî ve Müslim'de tahriç edilmediğini belirtse de Müslim ve diğer *Kütüb-ü Sitte* erbabı tarafından tahriç edildiği yaptığımız araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca el-Mizzî söz konusu râvi ile ilgili “³⁸⁴روى له الجماعة سوى البخاري” ifadeleri ile Halîlî'nin bu konudaki vehme tezimizi doğrulamaktadır.

3. 7. 5. Râvilerin Lakaplarına Dair Hataları

Arap kültüründe lakaplandırma kültürü geniş bir yer kaplamaktadır. Kişilere verilen lakapların bilinmesi bazen onlar için ayırıcı bir vasıf olmaktadır. Zira aynı ada sahip olanlar, baba-dede adları aynı olanlar onlara verilen lakaplar sayesinde ayırt edilebilmektedir. Halîlî de eserinde genellikle kişilerin lakaplarına yer vermektedir. Ancak o kişilerin lakaplarını zikrederken bazı hatalarda bulunmuştur. Bu bağlamda Halîlî, Esed b. Mûsâ'nın (v. 212/827) “bi-hiyâti's-sünne” şeklinde lakaplandığını ve onun bu şekilde lakaplandırılma sebebini izah etmektedir. Fakat Müellif râvinin lakablandırılmasında hataya düşmüştür. Söz konusu lakab Ebu Abdurrahman Zekerîyya b. Yahya b. İyyas es- Sicezî'ye (?) aittir.³⁸⁵ Esed b. Mûsâ'nın (v. 212/827) lakabı ise “Esedü's Sünne” dir.³⁸⁶

3. 7. 6. Râvilerin Cerhi Hakkında Vehimleri

Râvilerin cerh-tadil hükümlerinin tespitinde ulemanın ittifakı olduğu gibi ihtilafı da mevcuttur. Ayrıca münekkidler görüşlerini belirtirken aynı ifadeleri kullandıkları gibi farklı tabirleri de benzer görüşü destekleyecek şekilde izah etmektedirler. Ulema arasında meydana gelen bu görüş farklılıkları onların içtihadları, olaylara yaklaşımları, yaşadıkları ortam, kişisel tavır gibi sebeplerden

³⁸⁴Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, C. IV, s. 231.

³⁸⁵el-Bağdadi, *İkmal'ül-İkma'l*, C. IV, s. 550.

³⁸⁶el-Bağdadi, *Târih-u Bağdâd*, C. 5, s. 28; Bilal Saklan, “Esed B. Mûsâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s.367. (Erişim 10 Haziran 2022).

kaynaklanmaktadır. Bunun neticesi olarak farklı tenkid hükümleri ortaya çıkmaktadır.

Halîlî eserinde bazen diğer münekkidlere mutabık düşünce de olurken bazen de onlara ihtilaf etmiştir. Bunun yanı sıra o, münekkidlerin genel kabul gören görüşlerine işaret etmektedir. Lakin bu görüşlere atfında bazı yanlış görüşlere iltibas ettiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda o Suhnûn el-Kayrâvânî'nin (?) hıfzından ulemanın razı olmadığını zikretmektedir. Ancak yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde Ebu Ya'la'nın bu zikrinde tek kaldığını görmekteyiz. Zehebî râvi hakkında şu sözleri sarfeder: “O, furuda ilmi derin olduğu gibi hadiste değildir. Ancak hiç kimse Suhnûn'un hafızası hakkında bir şey söylemedi.”³⁸⁷

3. 7. 7. Senedlerin Kablinde Vehimleri

İsnad veya metinde gerçekleştirilen yer değiştirmeler maktûb olarak adlandırılmaktadır. Bir zayıf hadis çeşidi olan maktûb hadis, değişikliğin kasten ve bilerek yapılmış olmasına göre farklı hükümlendirilmektedir. *İrşâd* 'da zikrolunan rivayetlerin senedleri verilmeye dikkat edilmiştir. Bu rivayetlerin verilen isnadlarla Buhârî ve Müslim'de geçtiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak Halîlî'nin bu konuda bir hataya düştüğü ve verilen isnadlarda kalb meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda o, Cüveyriye b. Esmâ (v. 173/789)'nın Abdullâh b. Muhammed b. Esmâ (v. 231/846)>Mâlik> Zührî tarikiyle sakife hadisi ve başka rivayetleri olduğunu ifade etmiştir. Sakife hadisi Ebu Ya'la'nın zikretmiş olduğu isnadla Buhârî'de bulunmamaktadır. Söz konusu rivayet Buhârî'nin Sahîh'inde Urve b. Ez-Zübeyr- Hz. Aişe validemiz kanalıyla tahric edilmiştir.³⁸⁸ Ebu Ya'la'nın sakife hadisini nisbet ettiği isnadla Buhârî'de Osman b. Affân'ın emiru'l müminin biatında tahric edilmiştir.³⁸⁹ Böylece müellifin isnadları kalb ederek vehme düştüğü anlaşılmaktadır.

3. 8. Halîf'nin Cerh-Ta'dîl'de Kullandığı Tabirler

Hadisin senedini oluşturan râvilerin güvenilir olup olmadıklarını ifade etmek için onların eleştirilmesinde bazı lafızlar kullanılmıştır. Râvinin fisk, yalancılık gibi kendisinde bulunan bir kusurdan dolayı yahut sika râvilerin rivayetlerine muhalefet etme gibi hem kendisinden hem de rivayetten kaynaklanan kusuru ifade eden

³⁸⁷Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. XII, s. 64.

³⁸⁸ Buhârî, *Kitâb-u Ashâbu'n-Nebî*, 62.

³⁸⁹Buhârî, *Kitâbu'l -Ahkâm*, 93.

lafızlara cerh; râvinin rivayetinin kabulunu gerektiren sıfatlara ise ta'dîl denilmektedir.³⁹⁰

Râvilerin cerh-ta'dîline işaret eden lafızlar, âlimlere göre az ya da çok ifade etme yahutta içerdiği mana açısından farklılık göstermektedir. Bu bağlamda ulemâ cerh ve ta'dîl lafızlarını farklı mertebelerde ele alarak incelemiştir. İbn Ebî Hâtim cerh lafızlarını sırasıyla “leyyinu'l-hadîs, leyse bi kaviyy, zayıfu'l-hadîs ve metrûkü'l-hadîs” şeklinde dört mertebede; ta'dîl lafızlarını ise “sika, sadûk, şeyh, sâlihu'l-hadîs” şeklinde dört mertebede ele almaktadır.³⁹¹ Zehebî ise “deccâl, müttehemün bi'l-kizb, metrûk, zayıf, yudaafu” şeklinde cerh mertebelerini beş şekilde ilk üç sıradaki ifadelerini red, son ikisini ise i'tibâr için kullanmıştır. Ta'dîl ifadelerini “sebtün hucetün, sika, sadûk, ceyyidu'l-hadîs” şeklinde dört mertebede ilk iki sıradaki ifadelerini ihticâc, son ikisini ise i'tibâr ifade etmek için kullanmıştır.³⁹²

3. 8. 1. Ta'dîlile İlgili Kullandığı Lafızlar

3. 8. 1. 1. Sika

Sika kelimesi etimolojik olarak vesika, yesiku fiilinden mastar olup “güven, itminan” gibi manalara gelmektedir.³⁹³ Istılahta ise adâlet ve zabt vasfı taşıyan râviye sika denmektedir.³⁹⁴ Yani adâlet ve zabt niteliklerini tam olarak taşıyan râvi güvenilir kabul edilir ve rivayetine itimat edilir. Ancak bahse konu tabir râvinin adâlet ve zabt sahibi olduğunu ifade etmekle beraber onun tamamen zabt açısından kusursuz olduğunu ifade etmez.³⁹⁵

Râvilerin ta'dîlinde kullanılan sika lafzı, İbn Ebî Hâtim'e göre ilk mertebede;³⁹⁶ Zehebî³⁹⁷ ve Irâkî (v. 806/1404)'ye göre ikinci, İbn Hacer el-Askalânî'ye göre üçüncü,³⁹⁸ Sehâvî (v. 902/1497)'ye göre ise dördüncü sırada yer

³⁹⁰İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, C. I, s. 2.; Abdulmunim es-Seyyid Necm, *İlmü'l-cerh ve 't-ta'dîl*, el-Câmiatü'l-İslamiyyeti bi'l-Medineti'l-Münevvere (nşr), C. I, 1400, ss. 54-55.; Emin Âşıkutlu, “cerh ve ta'dîl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 394.

³⁹¹Recep Emin Gül, “Hadis Ilminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43, 2015, ss. 367-368.

³⁹²Ta'dile dair ulemanın zikrettiği lafızların hangi mertebelerde zikredildiğine dair bilgiler için bkz: Sehâvî, *Fethu'l-Mugis*, C. II, ss. 113-124.; Ayrıca cerh lafızlarının kullanımı için bkz: Sehâvî, *Fethu'l-Mugis*, C.II, ss. 124-134.; Gül, “Hadis Ilminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri”, ss. 368-369.

³⁹³İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. X, s. 371.

³⁹⁴Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s.359.; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 277.

³⁹⁵Ahmet Yücel, “Sika”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 175-176.

³⁹⁶İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, C. I, s. 324.

³⁹⁷Zehebî, *Mizân*, C. I, s. 4.

³⁹⁸İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 176.

almaktadır.³⁹⁹ Halîlî ise lafız için herhangi bir açıklama ve mertebe belirtmeksizin mezkûr ifadeye yer vermektedir.

Halîlî'nin eserinde sika lafzı müstakil olarak kullanılmakla birlikte farklı tabirlerle yaklaşık 250 râvihakkında zikredilmektedir. Müellifin bahse konu tabiri, ta'dîl lafızlarından sayılan şu ifadelerle beraber kullandığı saptanmıştır:

1. Hâfız⁴⁰⁰
2. Âlim⁴⁰¹
3. Sadûk⁴⁰²
4. Fakîh⁴⁰³
5. Sâlih⁴⁰⁴
6. İmâm⁴⁰⁵
7. Şeyh⁴⁰⁶
8. Ârif⁴⁰⁷
9. Zâhid⁴⁰⁸

Müellif yukarıda zikretmiş olduğumuz örneklere ek olarak farklı tabirlerle de sika lafzını kullanmıştır. Bununla ilgili olarak şu ifadeler zikredilecektir:

1. Tedlîs⁴⁰⁹
2. Kâdim⁴¹⁰
3. Meşhur⁴¹¹
4. Kebîr⁴¹²

³⁹⁹Şehâvî, *Fethu'l-Mugis*, C.I, s. 363.; Ayrıca bkz: Gül, "Hadis İlminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri", ss. 367-377.

⁴⁰⁰Halîlî, *el-İrşâd*. Örnek için bkz: 21, 98, 109, 434, 521, 566, 964 nolu râviler

⁴⁰¹Halîlî, *el-İrşâd*. Örnek için bkz: 497, 544, 672, 738, 875, 901, 948, 949, 1011 nolu râviler

⁴⁰²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 305.

⁴⁰³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 347.

⁴⁰⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 236.

⁴⁰⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 390.

⁴⁰⁶Halîlî, *el-İrşâd*. Örnek için bkz: 499, 659, 738, 761 nolu râviler

⁴⁰⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 241.

⁴⁰⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 81 Müellif burada zâhid ve sika lafzını birlikte zikretmiştir. Ancak İsa b. Musa Guncâr'ın zayıflardan hadis rivayet ettiği bilgisine de yer vermiştir.;

⁴⁰⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 44.

⁴¹⁰Halîlî, *el-İrşâd*. 54, 63, 101, 125 nolu râvi tercemelerinde sika ve kâdim ifadelerini birlikte zikretmiştir.

⁴¹¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 75.

⁴¹²Halîlî, *el-İrşâd*, 125, 249, 264 nolu râvi tercemelerinde söz konusu ifadeleri birlikte kullanmıştır.

Yukarıdaki ifadelere bakıldığında Halîlî birbirine karşıt olan sika ve tedlîs tabirlerini birlikte kullanmıştır. O, Haccâc b. Ertât hakkında aynı zamanda tedlîssebebiyle zayıf kabul edildiğini de zikretmiştir. Tedlîs, bazı güvenilir râvilerin de rivayetinde başvurduğu bir yöntem olsa kabul görülmemiş bir yöntemdir. Bu bağlamda Haccâc hakkında bazı münekkidlerin görüşlerine yer verilerek el-Halîlî'nin lafza yaklaşımı tespit edilecektir. İbnü'l-Mübârek, Haccâc'ın Muhammed b. Hamîdullah el-Arzamî (v. 155/1149)'den rivayette bulunduğu hadislerinde tedlîs yaptığını zikretmektedir.⁴¹³ Ebû Hâtîm er-Râzî onun "haddesenâ" ve "ahberanâ" gibi bizzat kendisinin duyduğunu ifade eden lafızlarla yaptığı rivayetlere güvenebileceğini,⁴¹⁴ İbn Adî de Haccâc'ın müdellis olduğunu ancak hiçbir zaman yalan rivayette bulunmadığını ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan başka kimsenin onun hadislerini terk etmediğini ifade etmiştir.⁴¹⁵ Netice olarak Halîlî her ne kadar eserinde Haccâc hakkında zayıf kılanları ma'lum olarak zikretmese de onun bu görüşlerden haberdar olduğu aşikardır. Ancak o, muhtemelen mezkur râvinin tedlîs yapmasını bilerek yalan söylememe şeklinde kabul ederek bunu bir cerh sebebi olarak görmeyip râvi hakkında ta'dîl ifadesi kullanmıştır.

Sika lafzına mütekaddim dönem âlimlerinin yaklaşımı incelendiğinde farklı hususlara temas ettikleri görülmektedir. İbn Ebi Hatim sika tabirini, hadisiyle ihticâc edilebilen kişi olarak tanımlamaktadır.⁴¹⁶ Buhârî ise râvilerin tevsiki manasında kullanmış ancak herhangi bir ölçü ve tanım getirmemiştir.⁴¹⁷ Halîlî de sika tabirine dair bir tanım ve ölçü zikretmeyerek söz konusu lafzı ta'dîl ve cerhe delalet edebilecek lafızlarla kullanmıştır.

Müellifin sika tabirine kullanımına örnek olarak 13 nolu râvi tercemesinde ifadeleri şu şekildedir:

قال رحمه الله: عبد الله بن عمر بن حفص: ثقة، غير أن الحفاظ لم يرضوا حفظه ولم يخرج لذلك في الصحيحين.

Görüldüğü üzere Halîlî râvi hakkında sika ifadesini kullanmıştır. Ancak "Hâfizlar onun hıfzından razı değillerdi." ibaresi ile de onun zabt kusuruna dikkat

⁴¹³İbn Adî, *El-Kâmil*, C. II, s. 520.

⁴¹⁴Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Mustafa Abdulkadir Atâ (thk), C.I-III, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, ss.154-156.

⁴¹⁵İbn Adî, *el-Kâmil*, C. II, ss. 223-229; Farklı görüşler için bkz: Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Ed-Duafâ Ve'l-Metrûkîn*, Abdullah el-Kâdî (thk), C. I, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1406, ss. 191-192; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Abdulfettâh Ebû Gudde (thk), C. IX, Daru'l-Beşâ'ir el-İslâmiyye, 2002, s.278.

⁴¹⁶İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. I, s. 324.

⁴¹⁷Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, C. I, s. 138, 142.; bkz: Özçelik, *İbn Ebî Hâtîm er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deli Metodu*, s. 187.

çekmiştir. İclî (v. 261/875) ise bahse konu hakkında “la be’sse bih” ifadesini,⁴¹⁸ Buhârî ise Yahyâ b. Saîd’in onu zayıf kabul ettiğini zikretmiştir.⁴¹⁹ İbn Hibbân ise onun hakkında ibadet ve namazlarına düşkün olduğunu ancak haberlerin ve eserlerin hıfzı ve zabtı noktasında gafil olduğunu; münker rivayetleri olduğunubunlarda hatası çok olduğunda terkedileceğini ifade etmiştir.⁴²⁰ Dolayısıyla Halîlî’nin görüşü İclî’nin ifadesin desteklemekte ancak Yahyâ b. Saîd’in görüşüyle ters düşmektedir. Ayrıca İbn Hibbân’ın da belirtmiş olduğu zabt noktasına dikkat çekerek ona mutabık tavır sergilemiştir.

Benzer şekilde 56 nolu râvi tercemesinde Halîlî, Ahmed b. Ebû Bekr el-Kâsım b. El-Hâris ez-Zührî el-Kureşî (v. 242/857)’nin sikalardan olduğunu ve Buhârî ve Müslim’nin ondan rivayette bulunduklarını zikretmiştir. Ayrıca Buhârî ve Müslim’inkendisinden rivayette bulunması, onun güvenilir birisi olduğunu desteklemiştir. Mezkûr râvi hakkında münekkidler genel kabul gören görüşü de sadûk ve sika olduğu yönündedir.⁴²¹

64 nolu râvi tercemesinde benzer bir ifadeyle Abdulmecîd b. Abdulazîz b. Ebî Revvâd (v. 206/822) hakkında Halîlî sika olduğunu ancak rivayetlerinde hataları olduğunu zikretmiştir. İbn Adî, Yahyâ b. Maîn’in onun hakkında sika dediğini ancak zayıflardan rivayette bulunduğunu;⁴²² Buhârî ise onun babasından Mürcie hakkında rivayetleri olduğunu; el-Humeydi’nin onun hakkında yetekellenu fih dediğini ifade etmiştir.⁴²³ İbn Hibbân ise onun Mâlik’ten ve babasından rivayet ettiğini, münkerü’l-hadis olduğunu ve meşhur kişilerden münker rivayetlerinin terkedilmesi gerektiğini zikretmiştir.⁴²⁴ Bu bağlamda Halîlî, Yahyâ b. Maîn’in görüşüne mutabık bir değerlendirmede bulunmuştur. Ayrıca o, râvi sika olmasına rağmen hadislerinde hataları olduğunu belirterek, zabt bakımından durumuna da işaret etmiştir.

⁴¹⁸Ebû’l-Hasan Ahmed b. Abdullah es-Sâlih İclî, *Târîhu’s-Sikât*, Dâru’l-Bâz, Mekke 1405, C.I, s.269.

⁴¹⁹Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *ed-Duafâ*, Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim b. Ebî’l-Ayneyn (thk), C.I, Mektebetu İbn Abbas, Taif 1426, s. 79.; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, C.VII, s. 111.

⁴²⁰Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbu’l-Mecrûhîn*, Mahmud İbrahim Zeyd (thk), C.II, Dâru’l-Va’y, Halep 1326, s. 7.

⁴²¹Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, C.I, Dâiratü’l-Maârifî’n-Nizâmiyyeti, Hint 1325, s. 20.; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, C. IX, s.252.; Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn İbn Hibbân, *es-Sikât*, C.VIII, Dâiratü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1319, s.21.

⁴²²İbn Adî, *el-Kâmil*, C.VII, s.47.

⁴²³Buhârî, *ed-Duafâ*, C. I s. 94.

⁴²⁴İbn Hibbân, *Kitâbu’l-Mecrûhîn*, C.II, s. 161.

3. 8. 1. 2. Sadûk

Sadûk lafzı, kizbin zıddı olan doğruluk, doğru söylemek manasında olup “sıdk” kökünden türemiş ve mübâlağlı ism-i faîl kalıbında “son derece doğru sözlü kimse” anlamına gelmektedir.⁴²⁵ Bir hadis ıstılahı terimi olarak ise, münekkidler tarafından ta’dîl lafzı olarak kabul edilmiş ve genellikle râvinin güvenilir olduğunu bazen de râvinin zayıf olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.⁴²⁶

Râvinin cerh-ta’dîl açısından durumunu niteleyen sadûk lafzı ilk olarak tâbiîn döneminde zikredilmeye başlanmıştır. Urve b. Zübeyr (v. 94/713), Muhammed b. Sirîn gibi isimler tâbiîn döneminde sadûk tabirini kullanan âlimler arasındadır.⁴²⁷ Tâbiîn döneminde râvilerin kizbden uzak durduklarını, doğru sözlü olduklarını niteleyen adâletine yönelik değerlendirmeler, zabtına yönelik değerlendirmelere göre oldukça fazladır. Nitekim bu dönemde kullanılan cerh-ta’dîl ifadelerini anlamak yine o dönem ve ortamın özellikleri ile tenkid lafızları arasındaki ağı bilmek kadar önemlidir. Bu çerçevede Halil İbrahim Turhan’ın tâbiîn dönemi tenkid lafızları ile ilgili şu sözleri dikkati celbeder:

Tâbiîn âlimleri tarafından kullanılan değerlendirme lafızları incelendiğinde bu dönemde sika ve sadûk gibi kavramların kullanımının yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Ancak teknik olmayan genel değerlendirme ifadeleri teknik ıstılahlardan daha fazla kullanılmıştır. Ayrıca bu dönemde râvinin adâlet açısından kusurlu olup olmadığını belirlemek üzere kullanılan ıstılahların nispeten yaygın olduğu; bununla birlikte nadir de olsa “ta’rifu ve tenkiru” gibi râvinin zabt durumunu belirtmek üzere bazı ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.⁴²⁸

Tâbiîn dönemi ulemâsı sadûk ve sıdk kökünden gelen diğer ifadeleri, râvilerin yalanla itham edilme ve kizb sebebiyle adâlet vasfını zedeleyecek kusurlardan beri olduklarını ifade etmek maksadıyla kullanmışlardır. Hadis âlimlerinin sadûk lafzına yaklaşımı incelendiğinde farklı yaklaşımlar görülmektedir. Hicri üçüncü asır âlimlerinden İmâm Buhârî’nin sadûk olarak nitelediği râviden sika olanları kastettiği ifade edilmiştir.⁴²⁹ Hicri dördüncü asır âlimlerinden İbn Hibbân ise râvilerin doğruluğuna işaret etmekle beraber zabt bakımından kusurlu bulunduğunu da zikreder. Çünkü ona göre sadûk olarak nitelenen râvilerin aynı şekilde hata yapma,

⁴²⁵İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C.X, s. 193.

⁴²⁶Ahmet Yücel, “Sadûk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 431.

⁴²⁷İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, C. IV, s.243.

⁴²⁸Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır*, s.111.

⁴²⁹Taş, *Buhârî’nin Cerh-Ta’dîl Metodu*, s. 325.

vehim, ihtilat, hâfıza bozukluğu gibi ifadelerle nitelendiği eser incelendiğinde görülmektedir.⁴³⁰

Tablo 2. 1. Sadûk Tabirinin Kullanımı

موسى بن داود المصري ⁴³¹	شيخ، صدوق.
أبو يسوف يعقوب بن إبراهيم القاضي الأنصاري ⁴³²	صدوق في الحديث و محله في الفقه كبير
أبو سعيد، محمد بن مسلم بن أبي الوضاح ⁴³³	صدوق، غير متفق عليه . .
زيد بن نسيط بن سعيد بن عبد الرحمن الهمذاني ⁴³⁴	كان حافظا، متقنا، صدوقا.
أبو عمرى، يعقوب بن يسوف و يعرف بأخي حسين ⁴³⁵	ثقة، صدوق.
أبو الحسن، علي بن الحسن الذهلي و يعرف بالأفطس ⁴³⁶	. وهو صدوق، غير مخرج من أهل نيسابور
عامر بن خدّاش النيسابوري ⁴³⁷	صدوق.
إبراهيم بن سليمان الزيات البلخي ⁴³⁸	صدوق.
خلف بن أيوب العامري البلخي ⁴³⁹	صدوق، مشهور بخراسان. روى عنه جماعة من الرازيين، كان يوصف بالستر، والصلاح و الزهد.
شداد بن حكيم ⁴⁴⁰	. . وهو صدوق، غير مخرج في الصحيحين
علي بن يونس البلخي ⁴⁴¹	صدوق، مشهور.
عصام بن يسوف البلخي ⁴⁴²	وهو مشهور، لكن البخاري لم يخرجه في التاريخ و لا في الصحيح، وهو صدوق
عبد الصمد بن حسان المروزي ⁴⁴³	كان أكثر مقامه ببلخ، مشهور. . صدوق.

Halîlî ise sadûk olarak nitelediği râviler hakkında bir açıklama yapmamıştır. Ancak müellifin sadûk lafzıyla nitelendirdiği durumlar ve diğer cerh-ta'dîl ifadeleri ile kullanımı incelendiğinde, onun bu lafızla râvinin adaletine dikkat çektiği, zabta yönelik bir tazammumunun olmadığı görülmektedir.

Halîlî, sadûk lafzını müstakil ve diğer tabirlerle olmakla birlikte on üç yerde zikretmiştir. Bu bağlamda Ebû Amr Ya'kub b. Yûsuf (?)'un hem sadûk hem sika

⁴³⁰Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 209.

⁴³¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 152.

⁴³²Halîlî, *el-İrşâd*, 225.

⁴³³Halîlî, *el-İrşâd*, 236.

⁴³⁴Halîlî, *el-İrşâd*, 269.

⁴³⁵Halîlî, *el-İrşâd*, 305.

⁴³⁶Halîlî, *el-İrşâd*, 380.

⁴³⁷Halîlî, *el-İrşâd*, 381.

⁴³⁸Halîlî, *el-İrşâd*, 439.

⁴³⁹Halîlî, *el-İrşâd*, 442.

⁴⁴⁰Halîlî, *el-İrşâd*, 443.

⁴⁴¹Halîlî, *el-İrşâd*, 445.

⁴⁴²Halîlî, *el-İrşâd*, 446.

⁴⁴³Halîlî, *el-İrşâd*, 452.

olduğunu zikretmiştir.⁴⁴⁴ Onun burada râvi hakkında hem sadûk hem de sika lafzıyla değerlendirme yapmış olması, sadûk lafzını burada sika manasında güvenilir râviler hakkında kullanmış olduğunu ifade etmektedir. Farklı bir kullanımına örnek olarak ise Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (v. 182/798) zikredilebilir. Râvi hakkında Halîlî, hadiste sadûk, fıkıhta büyük bir konuma sahip olduğunu zikretmiştir. Ayrıca onun zayıflardan rivayet ettiğini ve hadislerinde hata yaptığını da eklemiştir.⁴⁴⁵ Buhârî ise Ebû Yûsuf'un terkedilmesi gerektiğini zikretmiştir.⁴⁴⁶ Görüldüğü üzere Halîlî sadûk lafzını güvenilir râviler için kullandığı gibi zayıf kabul edilen kişiler için de kullanmıştır.

3. 8. 1. 3. Hâfız

Münekkidlerin râvilerin ta'dîline dair kullandıkları ifadelerden birisi de hâfız lafzıdır. Bu lafzı İbn Manzûr, “nisyanın zıddı olup işittiğini unutmayan, ehemmiyet verdiği şeyi de nadiren unutan kişi” olarak tanımlamaktadır.⁴⁴⁷ Hadis ıstılahında ise “ezberleyen, muhafaza eden” anlamıyla muhaddislere verilen lakaplardan kabul edilir. Hâfız lafzı bir lakap olarak hadis ilminde yüksek mertebelere ulaşmış kimselere verilmiştir.⁴⁴⁸

Halîlî'nin eseri incelendiğinde hâfız lafzını kullandığı görülmektedir. Ancak o, bazı müteahhirun dönemi alimlerinin yaptığı gibi⁴⁴⁹ bir sayı ve sınırlandırmadan bahsetmemiştir. Hicri dördüncü asır âlimlerinden İbn Adî isehâfızlafzı hakkında bir sınırlandırma getirmemiştir. Ona göre hâfız lafzı ta'dîl lafızlarındandır, ancak bazı rivayetlerin de hatalar olup bu şekildeki rivayetlerinin reddedileceği diğer rivayetlerinin ise kabul edileceği görüşü hakimdir.⁴⁵⁰ Hâfız teriminin tanımı bağlamadında bazı âlimlerin, yüz bin hadisi senedleriyle birlikte hıfzeden, senedde mevcut râvilerin biyografilerini ve cerh-ta'dîl hükümlerini bilen kişiyi böyle tanımladıkları görülmektedir. Ancak kişinin ne kadar hadis ezberlediğini bilmek zor olacağından hâfız lafzını, kişinin hadis ilminde katettiği yüksek konum olarak anlamak daha doğru olacaktır.⁴⁵¹

⁴⁴⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 305.

⁴⁴⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 325.

⁴⁴⁶Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, Muhammed Abdulmuîd Hân (thk), C.VII,Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts, s. 397.; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, C.VII,s. 518.; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C.VII, s.643.

⁴⁴⁷İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C.VII, s. 440.

⁴⁴⁸Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 116.

⁴⁴⁹İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbnu's-Salâh*, C. I, s. 268.

⁴⁵⁰Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 231.

⁴⁵¹Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s.116.

Halîlî,hâfızifadesini müstakil ve diğer ifadelerle olmak üzere elli iki yerde zikretmiştir. Bunula ilgili olarak:

1. Sika⁴⁵²
2. Mütkın⁴⁵³
3. İmâm⁴⁵⁴
4. Âlim⁴⁵⁵
5. Sadûk⁴⁵⁶
6. Fakih⁴⁵⁷
7. Kebîr⁴⁵⁸
8. Mezkûr⁴⁵⁹
9. Meşhur⁴⁶⁰
10. Kadîm⁴⁶¹

Halîlî'nin eserinde ta'dîl olarak niteleyebileceğimiz sika lafzından sonra en çok kullandığı tabir hâfız ibaresidir. Halîlî'nin hâfız lafzını kullanımı incelendiğinde, onun lafzı sika, sadûk, imâm gibi râvinin sika oluşu ve adalet sıfatları ile kullanımı dikkat çekmektedir. Lafzın bu şekilde kullanımı, râvilerin sika oldukları yahut adalet vasfını taşıdıkları gibi bir izlenim sunmaktadır. Örneğin müellif, Yunus b. Muhammed el-Müeddib (v. 207/823)⁴⁶², Ebu Müşir Abdula'la b. Müşir (v. 218/833)⁴⁶³ gibi râvileri “sika, hâfız” gibi niteliklerle vasıflandırarak onların sika oluşu ve adâlet sıfatları ile münasebetlerine dikkat çekmektedir. Fakat *İrşâd* incelendiğinde hâfız olarak nitelendirilen bazı râvilerin zayıflığına delalet edecek ifadelerle beraber zikredildiği de saptanmaktadır. Halîlî'nin lafza bu şekilde yaklaşımları tablo üzerinden sunularak analiz edilecektir:

Tablo 2. 2. Hâfız Lafzıyla Birlikte Zikredilen Cerhe Sebep Olacak İfadeler

محمد بن زكريا الغلابي و موسى بن زكريا	حافظان، صاحباً أخبار و أشعار ولهما روايات
--	---

⁴⁵²Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 21, 98, 109, 145, 274, 419, 434, 498, 521, 561, 566, 838,907, 964, 1089 numaralı râvi tercemelerinde sika ve hâfız lafızları birlikte zikredilmiştir.

⁴⁵³Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 437, 538 numaralı râviler.

⁴⁵⁴Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 122, 149, 220, 274, 459 numaralı râviler

⁴⁵⁵Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 455, 456, 902, 1026 numaralı râviler

⁴⁵⁶Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 538 numaralı râvi

⁴⁵⁷Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 343, 683 numaralı râviler

⁴⁵⁸Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 834, 906, 920, 1103, 1111 numaralı râviler

⁴⁵⁹Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 836, 837 numaralı râviler

⁴⁶⁰Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 495 numaralı râvi

⁴⁶¹Halîlî, *el-İrşâd*, Örneğin 923 numaralı râvi

⁴⁶²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 69.

⁴⁶³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 77.

⁴⁶⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s.202.

	كثيرة، لكنهما ضعيفان، متكلم فيهما
أبو بكر، أحمد بن محمد المنكدر، العراقي ⁴⁶⁵	حافظ، دخل هراة. . . نقم عليه أنه يسرق الحديث
أبو إسحاق، أحمد بن محمد بن ياسين الحداد، الهروي ⁴⁶⁶	حافظ، ليس بالقوي، يروي نسخا لا يتابع عليها، عن شيوخ مجهولين نسخة لإبراهيم بن أدهم و غيرها.
أبو علي، منصور بن عبد الله بن خالد الذهلي ⁴⁶⁷	حافظ للحديث، يتكلم فيه، دخلت نيسابور و هو حي بهراة و كنت أرى في أبواب الحاكم عنه أحاديث لا يتابع عليها.

Müellifin, hâfız lafzıyla birlikte zikretmiş olduğu ifadelerden “leyse bi-kaviyy” tabiri, râvinin naklettiği rivayetin delil olamayacak konumda olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde “yuserriku’l-hadîs” tabiri de râvinin rivayet hakkına sahip olmadığı halde nakilde bulunduğuna işaret ederek onun adâlet açısından kusurlu sayıldığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Halîlî’nin mezkûr ifadeyi kullanımına bakıldığında ilk olarak râvinin ta’dîline delalet ettiği düşünülmektedir. Ancak onun diğer kullanımları incelendiğinde kendilerine hâfız denilen bazı râvilerin durumlarının böyle olmadığı, zayıf râviler hakkında kullandığı da görülmektedir.

3. 8. 1. 4. Şeyh

Tenkid ehli tarafından kullanılan tabirlerden birisi olan şeyh lafzı, yaşlı, ilim sahibi kimse gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁶⁸ Hadis ıstılahında ise hadis hocası, münekkid yahut fakih olmayan muhaddis için kullanıldığı gibi râvinin zayıflığına delalet etmek amacıyla da kullanılmaktadır.⁴⁶⁹ Zehebî ve İbn Recep gibi ulemâ, şeyh lafzının cerh-ta’dîl lafzı olarak kullanıldığı gibi farklı anlamlar için zikredildiğini ifade etmişlerdir.⁴⁷⁰

Halîlî’nin eseri incelendiğinde şeyh ifadesinin bazen sika, sadûk ve sâlih gibi râvinin adâletini destekleyecek ifadelerle bazen de râvinin rivayet ehliyetine mani olacak lafızlarla birlikte zikretmiştir. Ayrıca o, söz konusu lafzı cerh-ta’dîl ifadeleri haricinde farklı manalara gelecek şekilde de kullanmıştır.

Şeyh tabiri, sika, sadûk, zâhid ve sâlih gibi râvinin ta’dîline işaret eden lafızlarla birlikte kullanıldığında râvinin adâletini destekleyecek niteliktedir. Müellif, Abdulcevvâd b. Ahmed (?)’i hem sika hem de şeyh olarak nitelemektedir.⁴⁷¹ Benzer

⁴⁶⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 409.

⁴⁶⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s.409.

⁴⁶⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 412.

⁴⁶⁸İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C. III, s. 31.

⁴⁶⁹Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 347.; Casim Avcı, “Şeyh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXIX., TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 49.

⁴⁷⁰Yücel, *Hadis İlmünde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 136.

⁴⁷¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 253.; Benzer örnekler için bkz: 659,738, 761, 950 numaralı râviler.

şekilde Musa b. Davud el-Mısırî (v. 217/832)'nin hem şeyh hem sadûk olduğunu zikretmektedir.⁴⁷²

Müellif, Bekir b. Eş-Şurûd es- San'ânî hakkında شيخ قديم، لم يتفقوا عليه. ifadelerini zikretmiştir.⁴⁷³ Halîlî'nin zikrettiği لم يتفقوا عليه ifadesi, cumhurun kabul gördüğü Buhârî ve Müslim'in eserlerinde yer almaması değil, râvinin adâletve zabt vasfından birinin olmadığı ile ilgilidir. Bu nedenle burada müellifin râvinin cerhini gerektirecek bir lafız ile şeyh kavramını birlikte zikrettiğini söyleyebiliriz.

Şeyh lafzı bazen râvinin ne cerhine de ta'dîli için kullanılmaktadır. Bu şekilde ekseriyetle “falanın/falan yerin şeyhi” ifadeleri zikredilmekte ve râvinin kimliğinin tanıtılmasına katkı sağlamaktadır. Örneğin Halîlî, Affân b. Müslim'i (v. 220/835) شيخ البصرة (Basra şeyhidir.) şeklinde tanıtmaktadır. Eserde dikkat çeken başka bir hususta şeyh lafzının meçhul râviler anlamında kullanılmasıdır. Mesela Muhammed b. Sâlih Enmâtî'den (؟) سمع شيوخ البصرة و الكوفة (Basra ve Kufe şeyhlerinden işitti.) şeklinde kimler olduğu belirtilmeden genel ifade kullanılarak şeyh lafzını zikretmektedir.⁴⁷⁴

3. 8. 1. 5. Sâlih

Cerh-ta'dîle dair kaleme alınan eserlerde rastlanılan bir tabir de sâlih lafzıdır. Kelime manası olarak düzgün, iyi, yararlı⁴⁷⁵ gibi ifadelere karşılık gelmektedir. Hadis ıstılahında ise muhaddisler, sahîh veya hasen gibi ya da şiddetli zayıflığı bulunmayan dini meselelerde delil olarak kullanılmaya elverişli hadisler için söz konusu ifadeyi zikretmişlerdir.⁴⁷⁶

Sâlih lafzının ilk kullanımına hicrî ikinci asrın son dönemlerinde rastlanmaktadır. Bu tabiri ilk kullanan İbn Mâlik gibi ulemâ ıstılahî anlamını kastetmezken, Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî gibi âlimler ise “sâlih” lafzını bir cerh-ta'dîl terimi olarak kullanmıştır.⁴⁷⁷

Sâlih lafzı, hicri ikinci ve üçüncü asır âlimlerinden Abdullah b. Mübarek, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd (v. 275/889) tarafından sahîh ve hasen manalarında⁴⁷⁸ kullanılmıştır. Ancak hadis terminolojisine bakıldığında söz konusu

⁴⁷²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 152.

⁴⁷³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 82.

⁴⁷⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 240.

⁴⁷⁵İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C.II, s. 516.

⁴⁷⁶Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 352.; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 271.

⁴⁷⁷Zeynep Ekici, *Yahyâ b. Maîn'in Târîh'inde "Sâlih", "Sâlihu'l-Hadîs" ve "Suveylih" Şeklinde Nitelenen Râviler ve Rivayetleri*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova 2018, s. 8.

⁴⁷⁸Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 352.

ifadenin ekseriyetle râvinin dini ve takva boyutunu gösteren bir lafız olarak zikredildiği görülmektedir. Böyle bir durumda râvinin rivayeti yazılır ve incelenir.⁴⁷⁹

Halîlî mezkûr lafzı “sâlihun/ ve huve sâlihun”,⁴⁸⁰ şeyhun sâlihun”,⁴⁸¹ “sâlihu’l-hadîs”,⁴⁸² “sâlihun fi’l-hadîs”,⁴⁸³ “sikatun sâlihun”,⁴⁸⁴ “sadûkun sâlihun”,⁴⁸⁵ “sâlihun zâhidun”⁴⁸⁶ gibi farklı şekillerde kullanmıştır. Ayrıca Halîlî lafzı kendi ifadesi olarak zikrettiği gibi diğer alimlerden alıntı yaparakta ifade etmiştir.⁴⁸⁷

Bu ifadelerle göre Halîlî’nin “sâlih” lafzını bazen bir cerh-ta’dîl ıstılahı olarak râvilerin tevsîkine delalet etmek üzere kullandığı bazen de bir ıstılah olarak değil de dini yönüne işaret etmek üzere kullandığı söylenebilir. Bir ta’dîl terimi olarak kullanımına Gassân b. Er-Rübey’ el-Mevsîlî (?) hakkında “sikatun sâlihun”⁴⁸⁸; dini yönüne işaret etmek üzere İsa b. Mûsa Guncâr hakkında ise “Sâlih, zâhid, meşhur bir kişidir.”⁴⁸⁹ şeklindeki ifadeleri örnek olarak verilebilir.

Halîlî, sâlih lafzını şeyh ifadesine terkiplerle de zikretmektedir. Onun “رجل صالح،” gibi tamlamaları râvinin rivayete ehil olup olmadığından ziyade benimsemiş oldukları yaşam biçimine yönelik olarak kullandığı terkiplerdendir. Nitekim İbn Hacer, Halîlî’nin birrâvi hakkında zikretmiş olduğu “şeyhun sâlihun” tabirini, râvinin itkân yönüne değil de dini yönüne işaret etmek için kullandığını ifade etmiştir.⁴⁹⁰ Aynı zamanda müellif sâlih lafzını ليس بمترك صالح، şeklinde de zikretmiştir.⁴⁹¹ Böylelikle Halîlî râvinin yaşam biçiminden ziyade rivayet ehliyetine de vurgu yapmıştır.

Halîlî sâlih lafzını müstakil olarak kullandığı gibi muzaf- muzafun ileyh terkibinde “sâlihu’l- hadîs” şeklinde de zikretmektedir. Mezkûr terkipler, hadîsi sâlih olan râviyi niteleyen bir terimdir.⁴⁹² Bu ifadeyle değerlendirilen râvi örneklerine ilk olarak hicri üçüncü asırda rastlanmakla birlikte lafız sonraki dönem âlimlerinden Zehebî ve İbn Hacer gibi ulemâ tarafından da kullanılmıştır.⁴⁹³ Halîlî, Abdullah b.

⁴⁷⁹Taş, *Buhârî’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, s. 329; Mustafa Çağrı, “Sâlih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 31-32.

⁴⁸⁰Halîlî, *el-İrşâd*, ss. 76-78.

⁴⁸¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 326.

⁴⁸²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 66.

⁴⁸³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 80.

⁴⁸⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 476.

⁴⁸⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 267.

⁴⁸⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 457.

⁴⁸⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 406, 410, 444.

⁴⁸⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 246.

⁴⁸⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 457.

⁴⁹⁰Zerkeşi, *en-Nüket*, C.II, s. 680.

⁴⁹¹Halîlî, *el-İrşâd*. Örneğin 171 nolu râvi.

⁴⁹²Ekici, *Yahyâ b. Maîn’in Târih’inde “Sâlih”, “Sâlihu’l-Hadîs”, s. 17.*

⁴⁹³Ekici, *Yahyâ b. Maîn’in Târih’inde “Sâlih”, “Sâlihu’l-Hadîs”, s. 18; Özçelik, İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta’dil’deli Metodu*, ss. 208-212.

Avn el-Harrâz (v. 232/847)'ın “sâlihu'l-hadîs”⁴⁹⁴ terkiibini zikretmiştir. Mezkûr râvi ile ilgili İbn Ebî Hâtîm, Yahyâ b. Maîn'in onu “sadûk” olarak nitelendirdiğini aktarmıştır.⁴⁹⁵ Dolayısıyla Halîlî'nin söz konusu tabiri râvinin tevsiki için kullandığını söyleyebiliriz.

3. 8. 1. 6. İmâm

Tenkid ve râvi tercemesi gibi pek çok eserde rastlanılan imâm ifadesi, Arapça “emm” kökünden türemiş olup “önde olan, tabi olunan” anlamına gelmektedir. Hadis ıstılahında ise “hadis ilminde kamil olan ve kendisine tabi olunan kişi” manasında kullanılmaktadır.⁴⁹⁶ Yani hadis terminolojisinde yüksek mertebeleri almış muhaddisler için kullanılan lakaplardandır. Hakkında imâm lafzı kullanılan kişi hadis ilminde otorite kabul edilmekte ve sözleri hüccet mesabesinde görülmektedir. Ayrıca bu tabirle vasıflandırılan kişilerin hadisler hakkında vermiş oldukları hükümler de itirazsız kabul edilmektedir.⁴⁹⁷

Halîlî eserinde imâm lafzını, “imâmun sikatun”,⁴⁹⁸ imâmun”⁴⁹⁹, “imâmun bi-lâ mudafa'tin”,⁵⁰⁰ “imâm b. İmâm”,⁵⁰¹ “imâmun hâfîzun”,⁵⁰² “imâmun fi'l-ilmî”⁵⁰³ gibi farklı şekillerde zikretmektedir. İlgili örnekler incelendiğinde müellifin bu lafzı hadis ilminde temayüz eden râviler hakkında kullandığı görülmektedir. Naklettiğine göre Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nisâbûrî (v. 311/924) “Döneminde ehli şarkta onun imâmların imâmı olduğuna ittifak vardır.”⁵⁰⁴ Yine müellifin zikrettiğine göre Ebu Hatim Mekkî b. Abda'n et-Teymî (v. 325/937), “O vaktinin imâmı, sika ve müttefekun aleyhtir.”⁵⁰⁵ Görüldüğü üzere Halîlî bu şekilde nitelendirdiği kişilerin yüksek bir mertebede olduğunu ifade etmektedir.

İmâm lafzıyla ilgili dikkat çeken bir başka husus ise, râvinin ta'dîlini destekleyen ifadelerle zikredildiği, cerhe sebep olacak tabirlerle kullanılmadığıdır. Bununla ilgili olarak müellif, İbrahim b. Nasr es-Sûryânî (v. 210-213/826-829)

⁴⁹⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 246.

⁴⁹⁵İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C.V, s. 131.

⁴⁹⁶Mustafa Sabri Küçükaşçı, “İmâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXII, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s.178.

⁴⁹⁷Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 161; İbn Ebî Hâtîm'in İmâmimâm lafzını kullanımı ve hadiste ve sünnette İmâmimâm olarak tasnif ettiği bilgiler için bkz: Özçelik, *İbn Ebî Hâtîm er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deli Metodu*, ss. 213-217.

⁴⁹⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 50, 77.

⁴⁹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 69.

⁵⁰⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 46, 63.

⁵⁰¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 244.

⁵⁰²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 137.

⁵⁰³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 49.

⁵⁰⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 383.

⁵⁰⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 387.

hakkında “sıkadır, imâmdır.”⁵⁰⁶, Ebu’l Velid Hasan b. Muhammed el-Fakîh (v. 349/960) hakkında “sıkadır, imâmdır, Müslim’in eserini tasnif etti, El-Hâkim onu över.”⁵⁰⁷ ifadelerini kullanmaktadır.

İmâm lafzıyla ilgili değinilecek bir başka husus ise, ta’dîl ifadesi dışında farklı bir anlama gelecek şekilde kullanılmasıdır. Bu şekilde “falan yerin imâmı” şeklinde kullanılarak râvinin kimlik bilgilerine katkı sağlamaktadır. Bununla ilgili olarak müellif, Ebu Cafer Muhammed b. Yunus b. Harun (v. 306-307/919/920)’un Kazvin cami imâmı⁵⁰⁸ olduğunu zikretmektedir.

3. 8. 1. 7. Mütkın

Sözlükte işi sağlam yapmak manasında kullanılan “itkân” kökünden türeyen mütkın kelimesi, ism-i fail kalıbında olup “herhangi bir ilim veya meslek dalında uzman olup işini sağlam yapan kimse” manasına gelmektedir.⁵⁰⁹ Bir hadis ıstılahı olarak ise münekkidler tarafından ta’dîlin farklı mertebelerinde zikredilmekle beraber terim olarak “adl ve zabt vasıflarını taşımakla birlikte hadis tahammül ve rivayetinde az da olsa gafletten uzak, rivayetlerinde büyük bir titizlik gösteren, işinin ehli râvi” anlamına gelmektedir.⁵¹⁰

İbn Ebî Hâtim cerh-ta’dîl lafızlarının farklı mertebelere ayrıldığını zikrettiği mukaddime de bir râvinin sika veya mütkın olarak nitelendirildiğinde onun hadisiyle ihticâc edilebileceğini ifade etmektedir.⁵¹¹ Şemseddin es-Sehâvî ise mütkın lafzının, adâlet vasfına delalet eden başka bir lafız olmadan râvi hakkında kullanılması durumunda o râvinin sika olduğunu göstermeyeceğini ve bundan dolayı “adlün zâbitün” lafzından sonraki mertebede yer alacağını zikretmektedir.⁵¹²

Halîlî eserinde bu kavramı müstakil olarak kullanmamış diğer ta’dîl lafızlarıyla birlikte zikretmiştir. Bununla ilgili olarak lafzın eserde nasıl kullanıldığını tablo üzerinde ifade edeceğiz.

Tablo 2. 3. Mütkın Lafzının Kullanım Örnekleri

أبو معاوية هشيم بن بشير ⁵¹³	حافظ، متقن، مخرج . . . ولم يكن شعبة أدرك الزهري، فتناول صحيفته فلقاها في
--	--

⁵⁰⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 380.

⁵⁰⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 390.

⁵⁰⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 316.

⁵⁰⁹Emin Aşıkutlu, “Mütkin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 221.

⁵¹⁰Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 296.

⁵¹¹İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve ’t-Ta’dîl*, C.II, s. 37.

⁵¹²Sehâvî, *Fethu ’l-Muğîs* -, C. II, s. 113.

⁵¹³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 44.

	الدجلة، و كان هشيم يروي عن الزهري من حفظه و كان يدلس.
عبيد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب ⁵¹⁴	حافظ، متقن، ثقة، متفق عليه، مخرج في الصحيحين.
أبو عبد الرحمن النسائي ⁵¹⁵	حافظ، متقن، اقام بمصر، و عمر، رياضته الحفاظ
علي بن سعيد الرازي الحافظ يعرف بعلي ⁵¹⁶	حافظ، متقن، دخل مصر.
أبو حفص عمر بن علي الصيرفي ⁵¹⁷	حافظ، متقن، من علماء البصرة.
أبو الحسن علي بن عمر بن مهدي الدارقطني ⁵¹⁸	عالم، متقن، غاية في الحفظ، وفي رصديه العلماء كلهم
زيد بن نشيط بن سعيد بن عبد الرحمن الهمداني ⁵¹⁹	كان حافظا، متقنا، صدوقا.

Halîlî, Ebû Muâviye Hüseyim b. Beşîr (v. 183/799)'in hâfız ve mütkın olduğunu zikretmiştir. Ayrıca onun Zührî'den rivayet ettiği ve tedlîs yaptığı bilgisine de yer vermiştir. Mezkûr râvi hakkında münekkidlerden İbnü'l-Mübârek, insanların hâfızlarının zamanla zayıfladığını ancak onun hâfızasında bir gerileme olmadığını ifade etmiştir.⁵²⁰ İshâk el-Ezrak (v. 195/810) ise onun ilim meclislerine katılırken yazı malzemesi bulundurmadığına şahit olduğu belirtmiştir.⁵²¹ Zehebî Hüseyim'in sika, hâfız gibi ta'dîl lafızlarına yer verdikten sonra râvinin Zihri'den naklettiği hadislerinde gevşek olduğunu zikretmiştir.⁵²² Bu verilere göre münekkidler onun sika, hâfız gibi ta'dîl ifade eden değerlendirmelerinde mutabık tavır takınmışlardır. Ayrıca onun hâfızasının güçlüğüne dikkat çekilerek zabt açısından iyi bir konumda olduğunu da belirtmişlerdir. Nitekim Halîlî'de mütkın lafzı ile râvinin bu yönüne dikkat çekmiştir. Ancak bu şekilde vasıflandırılan bir râvinin hatadan tamamen beri olmadığını onun tedlîs yapmasına dikkat çekerek ifade etmiştir.

Yukarıdaki veriler neticesinde Halîlî'nin mütkın lafzını râvinin güvenilirliğine ve hâfızasının güçlü olmasına delalet eden bir ta'dîl lafzı olarak kullandığını söylemek mümkündür. Ayrıca o mütkın tabirini sika, sadûk gibi lafızlarla birlikte kullandığı durumlarda râvilerin adâlet ve zabt yönüne dikkat çekmektedir. Nitekim bu görüş de Sehâvî'nin görüşünü destekler niteliktedir. Mamafih, müellifin eserinde bu lafzı, rivayetine dikkat eden, hadisleri aynen nakledebilen ve güvenilir râviler

⁵¹⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 89.

⁵¹⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 152.

⁵¹⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 152.

⁵¹⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 240.

⁵¹⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 245.

⁵¹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 269.

⁵²⁰Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, C. VII, s. 242.

⁵²¹Zehebî, *Mîzân*, C. IV, s. 307.

⁵²²Zehebî, *Mîzân*, C. IV, s. 306.

hakkında bir ta'dîl lafzı olarak kullandığını ve râvinin zabtına dikkat çektiğini söyleyebiliriz.

3. 8. 2. Cerh ile İlgili Kullandığı Lafızlar

Halîlî'nin *İrşâd* adlı eseri incelendiğinde râvilerin cerhi ile ilgili olarak en çok kullandığı lafızları şöyle sıralamak mümkün gözükmektedir:

3. 8. 2. 1. Zayıf

Hadis ilminde sıkça kullanılan tabirlerden biri olan zayıf ifadesi, “sahîh ya da hasen hadis vasıflarının kendinde bir araya gelmediği hadis” anlamına gelmektedir.⁵²³ Bir cerh lafzı olarak râvi ile ilgili kullanıldığında ise güvenilir olmayan, adâlet ve zabt yönünden tenkid edilen râviyi ifade etmektedir.⁵²⁴ Hadisi zayıftır anlamında kullanılan “zaîfu'l-hadîs” terkihi de mezkûr lafızla aynı anlamda kullanılmaktadır.⁵²⁵

Ahmet Yücel'in tespitlerine göre zayıf lafzının hangi râvileri kapsadığına dair Yahyâ b. Maîn, İbn Ebû Hâtim ve İbn Hacer el-Askalânî açıklamada bulunmuşlardır.⁵²⁶ İbn Salâh'ın nakline göre Yahya b. Maîn zayıf lafzını sika olmayan ve hadisleri hiçbir şekilde yazılmayan râviler için kullanmaktadır.⁵²⁷ İbn Ebî Hâtim ise bu şekilde vasıflandırılan râvinin rivayetinin terkedilemeyeceğini, i'tibar için alınabileceğini ifade etmektedir.⁵²⁸ Ancak muhaddisler, lafzın hem zayıf hem de metrûk râviler hakkında kullanılması sebebiyle onun bu ifadelerinin tam manasını yansıtmadığını belirtmektedirler.⁵²⁹ İbn Hacer ise mezkûr lafzın muteber tevsik olmayan ve müfesser olmasa dahi cerh edilen râviler için kullanıldığını açıklamaktadır.⁵³⁰ Görüldüğü üzere lafız hakkında âlimlerin farklı yaklaşımları mevcuttur.

⁵²³Suyutî, *Tedribu'r-Ravî*, s. 364; Fatma Betül Altıntaş, “Aşırı/Çok Zayıf Hadis: Târîhsel Bir Kavram Analizi”, *Diyanet İlmi Dergi*, 4/55, 2019, s. 1048.; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s.427.

⁵²⁴Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 336.; Mahmut Demir - Mehmet Emin Özafşar, “Zayıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXLIV, TDV Yayınları, İstanbul2013, ss. 157-160.; “zayıf” cerh lafzı olarak râvi hakkında kullanıldığında, hadis rivayetinde ehliyet açısından güvenilir olmadığını ifade ettiği gibi kişinin metrûk olduğunu ifade eden bir terimdir. İlgili tanım için bkz: Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 98.

⁵²⁵Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 98.

⁵²⁶Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 98.

⁵²⁷İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s.124.

⁵²⁸İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C.I, s. 324.

⁵²⁹Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 99.

⁵³⁰Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, Muhammed Avvame (thk), Dâru'r-Reşid, Halep1411, s. 81.

Hadis münekkidi tarafından kullanılan zayıf lafzını Halîlî de eserinde istimâl etmiştir. Halîlî lafzı diğer münekkidi de değerlendirmesi olarak aktardığı gibi⁵³¹ kendisi de bu lafızla râvileri değerlendirmiştir. Yine Halîlîmezîkûr lafzı müstakil olarak zikrettiği gibi⁵³² farklı ifadelerle birlikte de kullanmıştır. Eserde lafzın beraber kullanıldığı ifadelerle aşağıda yer verilecektir.

1. Cidden/ 533 جدا
2. Gayr-u Muharrec/ 534 غير مخرج
3. Metrûkü'l- hadîs/ türîke hadîsühû/535 متروك الحديث
4. Lâ yehtaccu bîh/536 لا يحتاج به
5. Âlim,sika/ 537 عالم ثقة
6. Hâfız/538 حافظ
7. Mürcie/ 539 كان مرجئا
8. Yettehimu bi-va'zî'l- hadîs/ 540 يتهم بوضع الحديث
9. Lîn/ minhum men yelînihu/541 لين
10. Lem yettefik aleyh/ 542 لم يتفق عليه
11. Ketebû anh/ 543 كتبوا عنه

Halîlî'nin yukarıdaki ifadeleri bağlamında zayıf lafzını mutlak güvenilir yahut metrûkrâviler için kullanıp kullanmadığını ifade etmek güçtür. Ancak müellifin mezîkûr lafzı birlikte zikrettiği ifadeler ve diğer münekkidi de görüşlerinden yola çıkarak kesin bir yargıya ulaşmak daha net sonuçlar doğuracaktır.

Ahmet Yücel zayıf tabirini, zayıf râviler, metrûk râviler hakkında ve mücerred olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmektedir.⁵⁴⁴ Onun bu ifadelerine göre Halîlî'nin kullandığı ifadeleri gruplandırdığımızda, “hadisiyle ihticâc edilmez”, “hadisi yazılır” ifadelerini zayıf râviler; “hadisi terkedilmiştir”, “hadis uydurmakla itham olunur” gibi sözlerin metrûk râviler hakkında kullanımı olarak taksim etmek mümkün gözükmemektedir..

⁵³¹Halîlî, *el-İrşâd*.1042 nolu râvî

⁵³²Halîlî, *el-İrşâd*., 399 nolu râvî

⁵³³Halîlî, *el-İrşâd*.65, 106, 243, 390 nolu râvî.

⁵³⁴Halîlî, *el-İrşâd*., 26 nolu râvî.

⁵³⁵Halîlî, *el-İrşâd*.60 ve 397 nolu râvî.

⁵³⁶Halîlî, *el-İrşâd*., 152 nolu râvî.

⁵³⁷Halîlî, *el-İrşâd*.16 nolu râvî.

⁵³⁸Halîlî, *el-İrşâd*.347 nolu râvî.

⁵³⁹Halîlî, *el-İrşâd*.1041 nolu râvî.

⁵⁴⁰Halîlî, *el-İrşâd*.1077 nolu râvî.

⁵⁴¹Halîlî, *el-İrşâd*.246 ve 1095 nolu râvî.

⁵⁴²Halîlî, *el-İrşâd*.241 nolu râvî.

⁵⁴³Halîlî, *el-İrşâd*.426 nolu râvî.

⁵⁴⁴Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, ss. 100-104.

Halilî'nin mezkûr ifadeyi bazen rivayet⁵⁴⁵ için bazen de râvi hakkında kullandığı görülmektedir.. Örneğin Halilî, İbn Zebâle (v. 199/814)'nin zayıf olduğunu ve Mâlik'ten münker rivayetlerde bulunduğunu zikretmiştir.⁵⁴⁶ Yahya b. Maîn onun sika olmadığını ve hadis hırsız olduğunu,⁵⁴⁷ Nesaî ise onun metrûk⁵⁴⁸ l-hadîs olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁸ Görüldüğü üzere râvinin zayıflığında âlimlerin ittifakı vardır. Halilî de burada zayıf lafzını kullanmakla râvinin terkinin gerekli olduğunu ifade etmektedir.

Halilî lafzı “cidden” kelimesi ile bir terkeb olarak istimâl ettiği görülmektedir. Onun bu kullanımı incelendiğinde râvinin zayıflığının şiddetine hatta terkedilmesi gereken metrûk bir kişi olduğuna vurguladığı görülmektedir. Nitekim o, Muhammed b. Muaviye en-Nisâbûrî (v. 229/844)'yi bu şekilde değerlendirmektedir.⁵⁴⁹

3. 8. 2. 2. Münker

Lügatte “bilmemek, hoş karşılamamak, inkar etmek” gibi anlamlara gelen “nekr” kökünden ifa'l babının ism-i fail kalıbından gelen münker lafzı, âlimler nezdinde farklı tanımlanmakla birlikte daha çok zayıf râvinin sika râviye muhalefeti sebebiyle zayıf olan hadis anlamında kullanılmaktadır.⁵⁵⁰

Münker lafzı, bir terim olarak ilk defa h. III. asırdan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Mezkûr lafzı mervi hakkında ilk kullanan İshâk b. Râhûye (v. 238/853)'dir.⁵⁵¹ III. asırdan itibaren kullanılmaya başlanan münker lafzı, tanımlanma noktasında âlimlerin ihtilaf ettiği bir cerh lafzıdır.⁵⁵² Münker lafzı âlimler tarafından kullanılmaya başlanmadan önce “hadisleri münker, çokca münker hadis rivayet eden râvi” anlamına gelen “münkerü'l-hadis” lafzını ilk kullanan Yahyâ b. Saîdolmuştur.⁵⁵³ Ancak İbn Hacer İbn Saîd'in bu lafzı bir cerh ifadesi olarak değil

⁵⁴⁵Halilî, *el-İrşâd*, s. 414, 454.

⁵⁴⁶Halilî, *el-İrşâd*, s. 60.

⁵⁴⁷Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, C. IV, Haydarâbad ed-Deken: Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Hint 1271, s. 227.

⁵⁴⁸İbn Adî, *el-Kâmil*, C.VII, s. 372.

⁵⁴⁹Halilî, *el-İrşâd*, s. 61.

⁵⁵⁰Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 271.; Mehmet Efendioğlu, “Münker”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 13-14.

⁵⁵¹Ersöz, *Ukaylî'nin Kitâbu'-Du'aâi'l-Kebîr'i ve Cerh-Ta'dil Metodu*, s. 41; Ahmet Yücel, - "Cerh Lafızlarından Münkerü'l-Hadis ve Farklı Kullanımları, Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi, 13-15, 2014,.s. 199.

⁵⁵²Münker lafzının ilk dönemlerden beri üç farklı şekilde tanımlanmıştır. İlgili bilgi için bkz Alparslan Kartal, *“El-İlelu'l-Mütenâhiye Fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye” Adlı Eseri Işığında İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) Cerh Ve Ta'dil Metodu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara2015, ss. 188-189; Benzer şekilde münker hadis tanımları için bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 2019, ss. 162-166.

⁵⁵³Taş, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu*,s. 262.

de râvinin rivayetinde tek kaldığını ifade etmek için kullandığını zikretmiştir.⁵⁵⁴ Zehebî ise münker lafzını “sağlam sika bir râvi rivayetinde tek kaldığında naklettiği bu rivayet sahîh-garîb kabul edilir. Sadûk yahut daha aşağı derecedeki bir râvi teferrüd ederse hadis münker kabul edilir.” ifadeleri ile açıklamıştır.⁵⁵⁵

Halîlî, münker tabirini eserinde bir çok yerde kullanmaktadır. O mezkûr tabiri “hadîsun münkerün”,⁵⁵⁶ “sâhibu menâkir”,⁵⁵⁷ “münkerün bi-haze’l-isnâd”,⁵⁵⁸ “revâ an fûlanun menâkir”,⁵⁵⁹ “fûlanun an hadîsihi menâkir”,⁵⁶⁰ “münkerün cidden”,⁵⁶¹ “sika şeyhlerden münker rivayet”,⁵⁶² “zayıflardan münker”,⁵⁶³ “münkerun lâ yu’teba aleyh”⁵⁶⁴ gibi farklı şekillerine yer vermektedir.

Halîlî’nin bu lafzı hangi anlamda kullandığını ifade etmek için öncelikle mezkûr lafızla değerlendirdiği bazı râviler tablo üzerinden zikredilecektir.

Tablo 2. 4. El-Halîlî’nin Münker Lafzı İle Değerlendirdiği Râviler

محمد بن الحسن بن زبالة المخزومي، المدني ⁵⁶⁵	روى عن مالك مناكير، وهو ضعيف
محمد بن عبد الرحمن ⁵⁶⁶	يروى عن مالك المناكير
عبد الله بن محمد بن ربيعة، القدامى المصيصي ⁵⁶⁷	يروى عن مالك وهو ضيف، يأتي بالمناكير وما لا يتابع عليه
الحسن بن علي بن زكريا العدوي الضعيف ⁵⁶⁸	قدم بغداد، و أقام بها، وروى عن شيوخ ثقاة مناكير، و عمر . .
أصرم بن حوشب، أبو هشام، الكندي ⁵⁶⁹	روى عن: نهشل، عن الضحاك، عن ابن عباس، مناكير و عن أبي جعفر الرازي، و أبي سنان الشيباني، و عنبسة بن عبد الرحمن، روى عنه: . . . يروى عن مالك و عن الثقاة مناكير. روى الأئمة عنه و ذكروا ضعفه و تركوه
أحمد بن عبد الله بن عواد الجرجاني ⁵⁷⁰	روى أحاديث منكرا

Halîlî münker lafzının muhtelif türevlerini râvi ve rivayetleri çeşitli açılardan değerlendirmek için istimâl etmiştir. Bu bağlamda Halîlî, Abdullah b. Muhammed b.

⁵⁵⁴İbn Hacer, *Tehzib*, C. VIII, s. 347.; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 273; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, ss. 88-91.

⁵⁵⁵Zehebî, *Mizân*, C.I, s. 259.

⁵⁵⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 97.

⁵⁵⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 78.

⁵⁵⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 36, 107, 177.

⁵⁵⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 60.

⁵⁶⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 77, 143.

⁵⁶¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 171.

⁵⁶²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 254.

⁵⁶³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 441.

⁵⁶⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 250.

⁵⁶⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s.60.

⁵⁶⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 67.

⁵⁶⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 82.

⁵⁶⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 202.

⁵⁶⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 254.

⁵⁷⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 326.

Rebia El-Kudêmâ (?)’nın zayıf olduğunu ve münker rivayetlerde bulunduğunu ve rivayetlerinin mütabii olmadığını ifade etmiştir.⁵⁷¹ Müttekaddim dönem alimlerinden İbn Adî ise onun zayıf olduğunu zikretmiştir.⁵⁷² Dolayısıyla Halîlî burada zayıf râvinin rivayet ettiği bir hadisin başka tarikten desteklenmediği için münker olduğunu belirtmekte ve râvinin teferrüdünü kastetmektedir.

Halîlî 298 nolu rivayetin metninde ise şu ifadelere yer vermektedir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْخَافِضُ، وَأَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ الْفَقِيهِيُّ، وَعُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالُوا: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى الْأَدَمِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي الْعَوَّامِ الرَّيَّاحِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ أَبِي أَنْبَاءٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ مَسَّ فَرْجَهُ فَلْيَتَوَضَّأْ» هَذَا مُنْكَرٌ بِهَذَا الْإِسْنَادِ لَا يَصِحُّ مِنْ حَدِيثِ أَيُّوبَ وَلَا مِنْ حَدِيثِ سُفْيَانَ وَالْحَمَلُ فِيهِ عَلَى عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَبِي أَنْبَاءٍ الْكُوفِيِّ فَإِنَّهُمْ ضَعَّفُوهُ

“Kim fercine dokunursa abdest alsın.” Müellif bu rivayetle ilgili bu isnadla münker olduğunu ve ne Eyyüb’ün ne de Süfyan’ın hadisinden sahîh olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷³ Bu değerlendirmede Halîlî’nin râvi için tazammumu bulunmamaktadır. Burada rivayetin kendisi ve isnadı için münker lafzını ifade etmektedir.

Halîlî’nin eseri incelendiğinde lafzın râvi ve rivayetlerin değerlendirilmesi için kullandığı gibi mücerred olarak zirettiği de görülmektedir. Rivayetler hususunda genel olarak “rava an fulanun, sahibu menakir, rava menakir lâ yutaba aleyh” gibi lafızları kullandığı görülmektedir. Mücerred olarak istimâli ise “münkerün min hadisih fulan, münkerün cidden” şeklindeki ifadeleridir. Râviler hakkındaki zikri ise zayıf râvi veya sika râvi hakkında münker lafzının kullanımınıdır.

Halîlî’nin bu lafzı kullanımında değinilecek bir başka husus ise “falan kişiden münker rivayet ediyor” şeklindeki ifadeleridir. Lafzın bu şekilde izahındarâvinin münker hadis rivayet ettiğine dair delaleti açık ancak rivayet edilen münker hadislerin verilmemesi sebebiyle bu hadislerin niceliğine dair delaleti kapalıdır. Ayrıca Halîlî’nin lafzı “fihi menâkir yuktebu hadîsh”⁵⁷⁴ şeklinde kullandığı da görülmektedir. Lafzın bu şekilde kullanımı onun münker rivayetleri olduğu ancak hadisleri terkedilecek bir konumda olmadığına delalet etmektedir.

3. 8. 3. 3. Metrûk/ Metrûkü’l-Hadîs

Lügatte “terkedilmiş, bırakılmış”⁵⁷⁵ anlamına gelen nekr kökünden ism-i meful vezninden gelen metrûk lafzı, hadis ıstılahında “hadiste yalan söylemek

⁵⁷¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 82.

⁵⁷²İbn Adî, *el-Kâmil*, ss. 421-424; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *El-Muğnî Fi’d-Duafâ*, Nurettin İtr (nşr), C.I, Halep 1971, s. 353.

⁵⁷³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 177.

⁵⁷⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 457.

⁵⁷⁵İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C. X, s. 405.; Ebû’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed ez-Zebidî, *Tâcü’l-Arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, Kuveyt 1987, C. XXVII, ss.91-92.

ithamına maruz kalan veya söz ya da fiilinde fısıltı ortaya çıkan, ya vehmi ve gafleti fazla olan zayıf bir râvinin tek başına rivayet ettiği hadis” manasına gelmektedir.⁵⁷⁶ Bazı muhaddislere göre matrûh ile aynı anlamı taşıdığı zikredilen metrûk lafzı, hadisleri terkedilmiş manasında kullanılan bir cerh lafzıdır. Bu şekilde nitelendirilen bir râvinin rivayeti ne yazılır ne de i'tibâr için zikredilir ve rivayeti metrûk olan râvinin kendisi de terkedilir.⁵⁷⁷ Metrûkü'l-hadîs de metrûk lafzı ile aynı anlamda kullanılmaktadır.⁵⁷⁸

Metrûk lafzının ilk defa kim tarafından kullanıldığı tespit edilmemekle birlikte, hicri ikinci asrın önemli münekkidlerinden kabul edilen Şu'be b. Haccâc ve Abdurrahman b. Mehdî gibi isimlerden gelen rivayetler ışığında hicri ikinci asır itibariyle söz konusu lafzın varlığından söz edilebilmektedir.⁵⁷⁹ Şu'be b. Haccâc'tan gelen rivayete göre o bu lafzı, yalanla itham edilen, çok yalanan, üzerinde ittifak olan bir hadisi rivayet ederken hata yapan, hatasında ısrarcı olan ve meşhur ulemâdan bilmedikleri bir bir hadis rivayet eden kişi metrûktur, şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁸⁰ Abdurrahman b. Mehdî ise hadis rivayetinde sürekli vehmeden râviyi metrûk olarak isimlendirmektedir.⁵⁸¹

Metrûk lafzını kullanan âlimlerden birisi de Buhârî'dir.⁵⁸² Sehâvî, Buhârî'nin bu kavramla “kezzâb” yani çok yalan söyleyen kimseyi kastettiğini ifade etmektedir.⁵⁸³ Zehebî ise metrûkü'l-hadîs terkinin, râvi lafız ve sened bakımından kimsenin muvafakat etmediği hadisleri çok fazla naklederse onun hadisleri terk edilir, anlamında kullanılmaktadır.⁵⁸⁴

İlk dönemlerden itibaren münekkidler ve hadis âlimleri tarafından rivayetleri terk edilecek derecede zayıf olan râviler hakkında kullanılan mezkûr lafzı, Halîlî eserinde “ metrûk”, “metrûkü'l-hadîs” ve “leyse bi-metrûk” şeklinde zikretmektedir.

⁵⁷⁶Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 222.; Mehmet Efendioğlu, “Metrûk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXIX, TDV Yayınları, Ankara2004, ss. 415-416.; Zühal Karakaya tezinde mezkûr terimi şu şekilde tanımlamaktadır: Zühal Karakaya, *Cerh Lafzı Olarak Metrûk Ve Metrûkü'l-Hadîs -Ebû Dâvûd'un Sünen'i Örneğinde-*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler EnstitüsüYayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova 2017, s. 15. Metrûk lafzı, cerh ıstılahı olarak genellikle hadisleri yazılmayan, hakkında bir ta'dil lafzı olmadığı gibi herhangi bir cerh sebebiyle zayıf sayılan râvilere işaret etmek üzere kullanılmaktadır.

⁵⁷⁷Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 223.

⁵⁷⁸Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 181.

⁵⁷⁹Karakaya, *Cerh Lafzı Olarak Metrûk*, s. 16.

⁵⁸⁰Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, C.II, s. 125.

⁵⁸¹er-Râmehürmüzî, *El-Muhaddisü'l-Fâsıl*, C.I s. 406.

⁵⁸²Örnek için bkz: Buhârî, *ed-Duaî*, s. 31; Buhârî'nin lafza yaklaşımı ve örnek kullanımları için bkz: Taş, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu*, ss. 274-279.

⁵⁸³Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, C.II, s. 126.

⁵⁸⁴Zehebî, *Mîzân*, C.V, s. 170.

Müellifin naklettiğine göre;Ebu Huzâfe (v. 259/873) “metrûku’l-hadîs ve zayıftır.”⁵⁸⁵ Halîlî söz konusu râvi tercemesinde kendi görüşünü destekleyen ifadelerle de akabinde Hâkim'in “Bu gayr-u muhtemeldir. Çünkü Ebu Huzafe metrûkü’l-hadîstir ve bunda hiç kimsenin ihtilafı yoktur.” Sözlerini yer vererek zikretmektedir. Bu veri ışığında müellifin mütekaddim dönem otorilerinin zikrettiği değerlendirmelerini dikkate aldığını söyleyebiliriz. Nitekim râvi hakkında İbn Adî de “Onun Mâlik’ten ve diğer kişilerden batıl rivayetleri vardır.”⁵⁸⁶ şeklinde ifadelerle yer vererek ve akabinde yer verdiği rivayet değerlendirmelerinde mutabık tavır sergilemektedir.

Halîlî metrûk lafzını,Osman b. At’a b. Ebi Müslim el-Horâsânî (v. 155/772) hakkında müstakil olarak مترك şeklinde zikretmektedir.⁵⁸⁷ Müellifin bu şekilde nitelendirdiği râvi hakkında herhangi bir gerekçe sunmaması sebebiyle ilgili râvi için diğer kaynaklardan araştırma yapıldıktan sonra mutlak bir yargı vermek daha doğru olacaktır. Nitekim İbn Ebî Hâtîm, Amr b. Ali Ebû Hafs es-Sayrafi (?)’nin onun hakkında hadisleri terk edilir dediğini, ayrıca Abdurrahman (?)’in ise onun hadisleri yazılır ancak onun rivayetleri ile ihticâc edilmez dediğini zikretmektedir.⁵⁸⁸ İbn Hacer ise onun leyyinü’l-hadîs olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸⁹ Dolayısıyla Halîlî burada metrûk lafzıyla râvinin zayıflığına dikkat çekmektedir.

Müellif mezkûr lafzı بترك şeklinde el-Hakem b. Ebân el-A’denî (v. 154/771) hakkında zikretmektedir. Zira mezkûr râvinin, İbn Maîn ve Nesaî sika olduğunu beyan etmektedirler.⁵⁹⁰ Böylece Halîlî râvinin rivayetinde ve kendisinde terkedilecek bir durum olmadığını belirtmektedir.⁵⁹¹

Değinilecek bir başka husus isemüellifin mezkûr lafzı kendi ifadesi olarak zikrettiği ve zikredeni belirttiği gibi “onu zayıf kılarlar ve hadisini terk ederler” şeklinde ismin yerine zamir kullanarak ifade etmesidir.⁵⁹² Halîlî, İshâk b. Ebû Ferve (v. 144/762) hakkında ise “İmâmMâlik ve Şâfiî İshâk’itenkid etmişler ve terk etmişlerdir” ifadesini kullanmaktadır.⁵⁹³ İshâk’ın hadislerinin yazılamayacağı konusunda bir çok ulemânın ittifakı vakidir. Nitekim Zührî, Medine mescidinde otururlar iken İshâk’ın “Hz. Peygamber şöyle söyledi” dediğini işittiğinde ona,

⁵⁸⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 60.

⁵⁸⁶İbn Adî, *el-Kâmil*, C.I, s. 287.; İbn Hacer, *Takribu’t-Tehzib*, C.I, s. 77.

⁵⁸⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 99.

⁵⁸⁸İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, C.VI, s.162.

⁵⁸⁹İbn Hacer, *Takribu’t-Tehzib*, C.I,s. 313.

⁵⁹⁰İclî, *Târîhu’s-Sikât*, C.I, s. 126.; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, C.III, s. 113.; Zehebî, *Mizân*, C.I, s. 569.; İbn Hacer, *Tehzib*, C.II s. 423.

⁵⁹¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 103.

⁵⁹²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 228.

⁵⁹³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 44.

mesnedsiz hadisler rivayet etmesi gerekçesiyle kızmıştır.⁵⁹⁴ Nesâî ve İbn Ebî Hâtim gibi âlimler de onu “metrûk” veya “metrûkü’l-hadîs” olarak tavsif etmişlerdir.⁵⁹⁵ Mamafih, ulemâ İshâk’ın güvenilir olmadığına ve terk edilmesi gerektiğinde fikir birliği içerisinde. Bu da söz konusu râvinin terk edilmesi gerektiğine delalet etmektedir.

3. 8. 3. 4. Tekellemûfih

Bir cerh lafzı olarak “hakkında menfî şeyler konuşanlar var.” anlamında kullanılan tabir, el-İrâkî’ye göre cerhin en hafiflerine delalet eden birinci mertebede zikredilen lafızlar arasında yer almaktadır.” Tekellemû fih” tabiri, nitelendirildiği râvinin hakkında bazı cerh hükümleri verilmiş olsa da bu râvinin rivayetlerinin i’tibar için yazılmasına engel olmayacağını ifade etmek amacıyla zikredilmektedir.⁵⁹⁶

Mustafa Taş hocamızın “*Buhârî’nin Cerh-Ta’dil Metodu*” adlı eserinde mezkûr lafzı ilk kullanan kişinin Buhârî olduğunu zikretme⁵⁹⁷ ve bu lafzın rivayeti hiçbir şekilde alınmayan râvi hakkında Buhârî tarafından kullanıldığını ifade etmektedir.⁵⁹⁸

Halîlî eserinde altı râvi hakkında “tekellemû fih” lafzını kullanmıştır. Bu râvilerin değerlendirmeleri aşağıda tablo halinde zikredilecektir.

Tablo 2. 5. Tekellemû fih lafzının Kullanım Örnekleri

فليح بن سليمان المدني ⁵⁹⁹	أخرج أحاديثه البخاري في الصحيح و أكثر عنه، تكلم فيه غير البخاري من الحفاظ
إسحاق بن عبد الله بن أبي فروة المدني ⁶⁰⁰	ضعفه جدا، تكلم فيه مالك و الشافعي و تركها. ...
هلال بن محمد بن أخي هلال الرازي ⁶⁰¹	أحاديث، فتكلموا في هلال و ضعفه.
أبو علي، منصور بن عبد الله بن خالد الذهلي ⁶⁰²	حافظ للحديث، يتكلم فيه، دخلت نيسابور و هو حي بهراة و كنت أرى في أبواب الحاكم عنه أحاديث لا يتابع عليه.
أبو خليفة الفضل بن الحباب الجُمحي ⁶⁰³	أحترق كُتِبَ مِنْهُمْ مَنْ وَثَّقَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ تَكَلَّمَ فِيهِ

⁵⁹⁴Ebü Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ Ukayli, *ed-Duafâu’l-Kebîr*, Abdulmut’î Emîn Kala’ci (thk), C.I, Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, Beyrut 1984, s. 102.; Cemâleddîn Ebü’l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzibü’l-Kemâl Fî Esmâi’r-Ricâl*, Beşşâr Avvâd Ma’rûf (thk), C. II, Müessetü’r-Risâle, Beyrut 1403, s. 449.

⁵⁹⁵Ebü Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Ed-Du’afâ Ve’l-Metrûkîn*, Mahmûd İbrâhîm Zâyed (thk), C.I,Daru’l-Va’y, Halep 1396, s. 19.; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, C.II, s. 228.

⁵⁹⁶Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 399.

⁵⁹⁷Taş, *Buhârî’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, s. 295.

⁵⁹⁸Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 315.

⁵⁹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s.43.

⁶⁰⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s.44.

⁶⁰¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 202.

⁶⁰²Halîlî, *el-İrşâd*, s.970.

⁶⁰³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 200

أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ خَالِدٍ الرَّازِي ⁶⁰⁴	وَهُوَ إِلَى التَّوَثُّيقِ أَقْرَبُ. كَانَ عَلَى قَضَاءِ قَرْوَيْنَ إِلَى سَنَةِ إِحْدَى عَشْرَةَ وَتَلَاثِمِائَةٍ، عَالِمٌ بِهَذَا الشَّانِ لِهَتْصَانِيهِ فِي الْمُعْجَمِ حَدِيثُ الْمُؤَلِّينَ صَاحِبُ غَرَائِبِ وَأَفْرَادٍ، وَمِنْهُمْ مَنْ يَتَكَلَّمُ فِيهِ وَكَانَ فَقِيهًا عَلَى مَذْهَبِ الْكُوفِيِّينَ
---	--

Tabloya bakıldığında Halîlî'nin “tekellemû fih” lafzı ile tenkit ettiği râvilerin durumları hakkında farklı değerlendirmelerin olduğu görülmektedir. Yani Halîlî bu lafız ile değerlendirdiği râvilerin, kendisinden önceki münekkidler tarafından çeşitli lafızlar ile menfî ve müspet hükümlerle değerlendirildiğine işaret etmektedir. Örneğin Halîlî, Fülehyh b. Süleyman (v. 168/784) hakkında Buhârî'nin Sahîh'inde onun hadislerini tahriç etmiştir. Ancak hâfızlardan Buhârî dışındaki ulema onu tenkit etti.⁶⁰⁵ Ulemanın râvi hakkındaki görüşü incelendiğinde ise İbn Maîn, Nesâî ve İbn Ebû Hâtîm gibi isimlerin onun cerhine hükmettiği,⁶⁰⁶ Ancak Buhârî, İbn Hibbân ve Zehebî gibi bazı âlimler nezdinde güvenilir bulunduğu görülmektedir.⁶⁰⁷ Dolayısıyla Halîlî “tekellemû fih” lafzı ile alimlerin râvi hakkında cerhe ya da ta'dile delalet eden ifaları olduğunu belirtmektedir.

3. 8. 3. 5. Lâ Yuhteccubihadîsîh

Bir cerh lafzı olarak İbn Ebi Hatim'in babası tarafından zikredilen bu tabir, tanımlanması ve rivayetiyle delil olması noktasında âlimlerin ihtilaf ettiği bir sözdür. Ebu Hatim “Lâ Yuhteccu bi hadîsîh” diyerek zabtî zayıf râviyi ifade etmektedir. Ayrıca mezkûr tabirle nitelendirilen râvinin rivayetinin i'tibar amacıyla yazılabileceğini, ancak delil getirilemeyeceğini de izah etmektedir.⁶⁰⁸

Halîlî'nin *İrşâd*'ında mezkûr tabirle değerlendirdiği râviler aşağıda zikredilerek bu tabire yaklaşımı incelenecektir.

Tablo 2. 6. Lâ Yuhteccu bi hadîsîh ifadesinin Kullanım Örnekleri

سعيد بن داود ⁶⁰⁹	يكثر عن مالك أيضا، ولا يحتج به.
عبد الوهاب بن عطاء الخفاف، أصله من البصرة، نزيل بغداد. ⁶¹⁰	أكثر عن مالك و عن القدماء، محمد بن عمر بن علقمة و غيره. يكتب حديثه، ولا يحتج به.

⁶⁰⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 340.

⁶⁰⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 43.

⁶⁰⁶Zehebî, *El-Muğnî Fi'd-Duafâ*, C.II, s. 516..

⁶⁰⁷Selman Başaran, “Fülehyh B. Süleyman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 248.

⁶⁰⁸Özçelik, *İbn Ebî Hâtîm er-Râzî ve Cerh ve Ta'dil'deli Metodu*, ss. 177-178.

⁶⁰⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 66.

⁶¹⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 68.

عبد الحميد بن سليمان ⁶¹¹	فإنه ضعيف، لا يحتج به
عمر بن قيس، أخو حميد بن ليس المدني ⁶¹²	. عن عمرى بن دينار، لا يحتج به لأنهم ضعفوه .
محمد بن عيينة، و ابراهيم بن عيينة، و عمران بن عيينة ⁶¹³	محلهم في العلم على قدر لا يحتج بحديثهم
زياد بن سعد المدني ⁶¹⁴	. كبير، ثقة، يحتج به، من أقران مالك .
ولولده ابن يقال له: عبد الرحمن: سمع جده محمد بن عبد الله، وهو آخر من روى عن محمد من الثقات.	حدثنا عنه جدي، و محمد بن إسحاق الكيساني، وهو ممن يحتج بحديثه.

Değerlendirmelere göre müellifin mezkûr tabiri “Lâ Yuhteccu bi hadîsîh” ve “yehtaccu bih/bi hadisih” şeklinde ifade ettiği saptanmıştır. Halîlî mezkûr tabirle nitelendirdiği bazı râvilerin bu şekilde vasıflandırılma nedenini açıklarken bazılarının ise sebebini açıklamamıştır. Ayrıca müellif bahse konu olan tabirin “sika” lafzı gibi râvinin ta’dîline işaret ettiği durumlarda delil olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu noktada Halîlî lafzı menfî durumda râvinin cerhine işaret etmek üzere kullanmakta, müspet olarak zikrettiğinde ise ta’dîline işaret etmek üzere kullanmaktadır.

3. 8. 3. 6. Ta’rif ve Tunkir

Bir cerh lafzı olarak lügatte bilmek⁶¹⁵ ve inkâr etmek⁶¹⁶ anlamlarına gelen ta’rif ve tunkir ifadesi hadis ıstılahında ise râvinin bazen münker bazen de meşhur rivayetleri aktardığını ifade etmek için kullanılmaktadır.⁶¹⁷ Râvilerin cerhi için kullanılan bu terimle tenkid edilen râvinin rivayetinin hükmü ise, râvi tek kalırsa rivayeti delil olarak getirilmemekte ancak i’tibar amacıyla yazılabilmektedir.⁶¹⁸

Halîlî’nin “ta’rif ve tunkir” lafzını naklettiği rivayetlere bakıldığında onun da bu ifadeyi râvinin bazen bilinen bzaen de bilinmeyen rivayetleri olduğuna delalet etmek üzere kullandığı görülmektedir.

Örneğin müellif, Ebu Muaz Hâlid b. Süleyman el-Belhî(?) hakkında mezkûr ifadeyi kullanmıştır. O rivayetin durumunu. . في روايته تعرف و تنكر، حدثونا بأحاديث من . حديثه مستقيمة و منها ما لا يتابع عليه، و منها ما يرويه عن الضعفاء (O rivayetinde bazen bilinir bazen münker rivayet aktarır. Bize sahîh hadisler aktarırlar. Onlardan bazılarının

⁶¹¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 91.

⁶¹²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 105.

⁶¹³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 131.

⁶¹⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 132.

⁶¹⁵İbn Manzûr, *Lisânu ’l-Arab*, C.IX, s.236.

⁶¹⁶İbn Manzûr, *Lisânu ’l-Arab*, C.V, s. 233.

⁶¹⁷Suyûtî, *Tedribu ’r-Râvî*, C. I, s. 350.; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 392.

⁶¹⁸Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta’dil’deli Metodu*, s. 174.

mütâbisi yoktur, bazıları da zayıflardan rivayet eder.) ifadelerini kullanarak izah etmiş, akabinde senedli bir şekilde vermiş olduğu rivayette bulunan iki râvi hakkında Hâkim'in şu sözlerine yer vermiştir: “ قال لنا الحاكم: قال لي أبو علي الحافظ: هذا باطل من حديث داود، و نوح كذاب ⁶¹⁹ Hâkim'in ifadelerine göre rivayetin terkedilmesi gerektiği aşîkardır. Benzer değerlendirme de bulunan isimlerden birisi de İbn Maîn'dir. O râvinin zayıf olduğunu belirterek cerhine hüküm vermektedir.⁶²⁰ Dolayısıyla Halîlî burada mezkûr tabirle râvinin zayıflığına dikkat çekmekte ve örnek rivayetine yer vererek rivayetin münker kabul edildiğini izah etmektedir.

Aynı şekilde Halîlî, Hafs b. Abdurrahman (v. 199/815)'in⁶²¹ bazen münker bazen de meşhur rivayetleri aktardığını ifade etmektedir. Akabinde ise Hafs'ın Haccâc b. Ertât> A'ta> Ebu Hureyre isnadıyla Rasulullah şöyle söyledi, dedi: “Hediye bir kapıdan girdiğinde emanet pencereden çıkar.” rivayetine yer vermektedir. Mezkûr rivayet hakkında “Biz onu ancak bu tarikle yazarız. Iraklılar Haccâc'ın hadisini bilmez.” sözlerine yer vermektedir.⁶²² Verilen bu bilgilere göre Halîlî, bu rivayetin Haccâc isnadıyla Iraklılar tarafından bilinmediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla o burada râvinin tanınmamasına dikkat çekmektedir. Halîlî, Hamm b. Nuh el-Belhî(?)⁶²³ hakkında da mezkûr ifadeyi zikretmiştir.

3. 8. 3. 7. Leyse bi-kaviyy

Hadis münekkidi tarafından kullanılan lafızlardan birisi olan “leyse bi-kaviyy” ifadesi, lügatte “kuvvetli değil” ⁶²⁴ manasına gelirken bir hadis ıstılahı olarak; râvinin, sıdk ve emanet ehlinde olsa bile aktardığı rivayetin delil olarak kabul edilmeyip “leyyinü'l-hadîs” in bir kolu mertebesinde kalacağını ifade etmektedir.⁶²⁵ Bir cerh lafzı olan “leyse bi-kaviyy” ifadesini, İbn Ebî Hâtim cerhin ilk mertebesinde yer alan lafızlar ile cerhedilen râvinin alt mertebesinde bulunduğu ifade etmektedir.⁶²⁶ Lafız, Zehebî ve Irakî'ye göre cerhin beşinci, Sehâvî'ye göre ise cerhin altıncı mertebesinde yer almaktadır. Onlara göre “leyse bi-kaviyy” ifadesi

⁶¹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 442.

⁶²⁰İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, C.III, s. 322.; Zehebî, *El-Muğnî Fi'd-Duafâ*, C. I, s. 203.; Zehebî, *Mizân*, C.I, s. 631.

⁶²¹İbn Ebî Hâtim, Hafs'ın sadûk olduğunu ancak muztarip hadisleri olduğunu ifade etmektedir. Zehebî, *Mizân*, C.I, s.560.; Zehebî, *El-Muğnî Fi'd-Duafâ*, C.I, s. 180.

⁶²²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 451.

⁶²³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 451.

⁶²⁴İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C.XXV, s. 207.

⁶²⁵Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dil'deki Metodu*, s. 146.; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s.201.

⁶²⁶İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, C.II, s.37.

“leyse bi-hucce” anlamına gelmekte ve böyle tenkid edilen râvinin rivayeti i’tibâr için yazılmaktadır.⁶²⁷

Halîlî söz konusu lafzı eserinde râvi hakkında “leyse bi-kaviyy” şeklinde kendi değerlendirmesi olarak kullandığı gibi “leyse bi-kaviyy indehum” (münekkidlere göre râvi kuvvetli değildir) şeklinde ifade ederek diğer münekkidlere atıfta bulunmuştur. Bazı kaynaklara göre “leyse bi-kaviyy indehum” ifadesini ilk kullananlardan biri olarak İmâm Buhârî zikredilmiştir.⁶²⁸

Müellif Ali b. Kuteybe er-Rifâ’î el-Basrî hakkında (?)“لي بالقوي، يتفرد عن مالك” (kuvvetli değil, Mâlik’ten rivayetlerinde teferrüd etti.) ifadelerine yer vermektedir. Ukaylî onun sikalardan batıl rivayetleri olduğunu ve bu rivayetlerin aslı olmadığını zikretmektedir.⁶³⁰ İbn Adî ise onun münkerü’l-hadîs olduğunu, Mâlik’ten bir çok münker rivayet ettiğini ve ondan rivayet ettiği bu hadislerin batıl olduğunu ifade etmektedir.⁶³¹ Yukarıda yer verilen ifadelere göre Halîlî’nin söz konusu lafız ile tenkit ettiği râvi hakkında kendisinden önceki dönem münekkidlerinin de tenkidi bulunmaktadır. Dolayısıyla Halîlî “leyse bi-kaviyy” lafzıyla râvinin zayıf olduğuna hükmetmektedir.

Benzer şekilde Halîlî, Ebu İshâk Ahmed b. Muhammed b. Yâsîn el-Haddâd el-Herevî (v. 234/849) hakkında “حافظ، ليس بالقوي، يروي نسخا لا يتابع عليها عن شيوخ مجهولين” (hafız, değil, kuvvetli, rivayetleri teferrüd etti, rivayetleri takip etmeyen şühâdâlardan rivayet etti) ifadelerini zikretmiştir.⁶³² Darekutnî, Ebu İshâk’ın Ebû Bîşr el-Mervezî’den daha şerli ve yalancı olduğunu; İdrîsî ise onun belde ahalisinin onu ayıpladıklarını ve razı olmadıklarını ifade etmektedir.⁶³³ Görüldüğü üzere burada da Halîlî lafzı bir önceki örneğe benzer şekilde ve anlamda kullanmaktadır.

Ayrıca Halîlî Ammâr b. Abdulcebbâr el-Mervezî (v. 211/87) hakkında ise ليس . (kuvvetli değil, kuvvetli, rivayetleri teferrüd etti, rivayetleri takip etmeyen şühâdâlardan rivayet etti) ifadelerini aktararak münekkidlere atıfta bulunmaktadır.⁶³⁴ Râvi hakkında Süleymânî ise “fihi nazar” ifadesini kullanmaktadır.⁶³⁵

Yukarıda yer verilen açıklamalar bağlamında mezkûr ifadeyi Halîlî’nin râvinin rivayetlerinin terkinin gerektirecek bir cerh ifadesi olarak kullandığını söylemek mümkün gözükmemektedir.

⁶²⁷ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s.163.

⁶²⁸ Taş, *Buhârî’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, s. 302.

⁶²⁹ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 65.

⁶³⁰ Ukaylî, *ed-Duafâu’l-Kebîr*, C.III, s. 249.

⁶³¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, C.VI, s. 354.

⁶³² Halîlî, *el-İrşâd*, s. 409.

⁶³³ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, C.I, s. 643.; Zehebî, *Mîzân*, C.I, s.150.

⁶³⁴ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 422.

⁶³⁵ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, C.VI, s. 46.; Zehebî, *Mîzân*, C.III, s.165.

3. 8. 3. Cerhe Dair Nadiren Kullandığı Lafızlar

Halîlî yukarıda zikredilen tenkid ifadeleri yanında başka cerh lafızlarına da yer vermektedir. Tespit edilen bu lafızlar aşağıda incelenerek münekkidin yaklaşımı tespit edilecektir.

3. 8. 3. 1. Kizb

Cerhin en ağırına delalet eden “kizb” veya “kezzâb” ifadeleri, lügatte doğruluğun zıddı olarak “kizb”, çok yalan söyleyen manasında “kezzâb” lafzıkullanılırken bir terim olarak ise Hz. Peygamber’in söylemediği bir sözü O'na nispetetmek anlamına gelmektedir.⁶³⁶ Kizb terimini, İbn Salâh, Zehebî gibi ulemâ birinci mertebede, Sehavî ise ikinci mertebede zikretmektedir. Ayrıca kizb ile cerhedilmiş râvinin rivayeti ile ihticâc edilmemektedir.⁶³⁷ İbn Ebî Hâtim râvilerin mertebelerinden söz ederken şu ifadeleri sarfetmektedir: “Hadis münekkidlerî bri râvî için metrûkü’l-hadîs, zâhibu’l-hadîs yahut kezzâbu’l-hadîs dediklerinde o râvinin rivayeti ıskat olur ve yazılmaz.”⁶³⁸ Yani İbn Ebî Hâtim, cerhin en alt mertebesinde bu üç lafza yer vermekte ve böyle tenkid edilen kişinin rivayetinin yazılmayacağını izah etmektedir.

Halîlî eserinde, cerhin en şiddetli derecesi kabul edilen “kezzâb” ve “ekzeb” ifadelerini kendi görüşü olarak zikrettiği gibi diğer münekkidlerî değerlendirme olarakta aktarmıştır. Bir cerh lafzı olarak mezkûr ifadelerin *İrşâd*’da kullanıldığı değerlendirmelerden bazılarına aşağıda yer verilecektir.

Örneğin 962 nolu râvî tercemesinde müellif, Ahmed b. Abdullah el-Herevî (?) hakkında bizzat kendi değerlendirmede bulunarak onun yalancı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca onun Mâlik> Sevrî> İbn Cüreyc isnadıyla uydurma rivayetlerde bulunduğunu da ifade etmiştir.⁶³⁹ el-Herevî’nin cerhedilmesinde ulemânın ittifakı vakidir. Zira onu İbn Hibbân “deccallerden bir deccal”,⁶⁴⁰ Nesaî “kezzâb”,⁶⁴¹ İbn Adî ise “hadis uydurur”⁶⁴² şeklinde cerhine hükmetmektedir. Burada Halîlî’nin “kezzâb” lafzıyla değerlendirdiği râvî hakkında kendisinden önceki dönem alimlerinin de

⁶³⁶Emin Âşıkkutlu, “Kizb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, ss. 126-128.; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C.I, s.704.; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 187.

⁶³⁷Kartal, *el-İlelu’l-Mütenâhiye*, s. 177.

⁶³⁸İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, C.I, s.324.

⁶³⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 410.

⁶⁴⁰İbn Hibbân, *Kitâbu’l-Mecrûhîn*, C.I, s. 142.

⁶⁴¹Nesâî, *Ed-Du’afâ Ve’l-Metrûkîn*, C.I, s. 21.

⁶⁴²İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, C.I, s. 494; Zehebî, *Mizân*, C.I, s. 106.

tenkitleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Halîlî söz konusu lafız ile râvinin cerhini ve terk edilmesi gereken bir kişi olduğunu ifade etmiştir.

Benzer şekilde 1036 nolu râvi tercemesinde verilen rivayet şu şekildedir:

حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْخَافِظُ، حَدَّثَنَا أَبُو عَلِيٍّ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ الْخَافِظُ، حَدَّثَنَا أَبُو نَصْرٍ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْبَلْخِيُّ بِبَغْدَادَ، قَدِيمَ حَاجًّا، مِنْ كِتَابِهِ، حَدَّثَنَا حَمُّ بْنُ نُوحٍ، حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاذٍ خَالِدُ بْنُ سُلَيْمَانَ، حَدَّثَنَا نُوحُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ أَبُو عَصْمَةَ، عَنْ دَوَادَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ، عَنْ يَحْيَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَجَارَكُمْ مِنْ أَنْ تُجْمِعُوا عَلَى ضَلَالَةٍ، وَأَنْ يَطْهَرَ عَلَى أَهْلِ الْحَقِّ أَهْلَ الْبَاطِلِ» قَالَ لَنَا الْخَافِظُ: قَالَ لِي أَبُو عَلِيٍّ الْخَافِظُ: هَذَا بَاطِلٌ مِنْ حَدِيثِ دَاوُدَ، وَنُوحٍ كَذَّابٌ

“Allah sizi dalâlet üzere birleşmekten ve batıl ehlinin hak ehline bir galebesinden sizi himaye etti.” Müellif, 1036 numaralı râvi tercemesi altında yer vermiş olduğu rivayetin isnadında yer alan Nuh b. Ebî Meryem (v. 173/790) için el-Hâkim’in kezzâb sözüne yer vermiştir.⁶⁴³ İsnadda adı geçen Nuh, Abdurrahman ve Müslim tarafından metrûkü’l-hadîs görülmüş;⁶⁴⁴ Buhârî münkerü’l-hadîs,⁶⁴⁵ Halîlî ise zayıf⁶⁴⁶ değerlendirmesinde bulunmuştur. İsnadda adı geçen Nûh’un cerhedilmesi konusunda alimlerin ittifakı aşikardır.

Verilen örnekler neticesinde Halîlî’nin bu lafız ile râvinin cerhine hükmettiği ve terkedilmesi gereken bir kişi olduğuna işaret ettiği düşünülmektedir. Zira onun bu şekilde vasıflandırdığı isimler konusunda ulemanın benzer şekilde cerh hükümleri yer almaktadır.

3. 8. 3. 2. Vadda/ Yettehimubi-va’dı’l-hadîs

Halîlî’nin râvinin yalancılığını ifade etmek için kullandığı lafızlardan birisi de ağır cerh lafızlarından kabul edilen “vadda” وضع tabirinin “yettehimu bi-va’dı’l-hadis” şeklindeki zikridir. Müellif mezkûr lafzı eserinde bir râvi hakkında zikretmektedir. Halîlî’nin naklettiğine göre İshâk b. Bîşr Ebu Huzeyfe el-Buhârî (v. 206/821);

ضعيف جدا، يتهم بالوضع الحديث. روى عن الثوري و محمد بن إسحاق و غيرهما. يروي عن ابن إسحاق كتاب المبتدأ من جمعه، يخالف روايات غيره، فيه مناكير، يكتب حديثه للاعتبار

Müellif, mezkûr râvinin zayıf olduğuna ve hadis uydurmakla itham olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca onun rivayetlerinde muhalefet ettiği, münker rivayetleri olduğu bilgisine de yer vermektedir.⁶⁴⁷ Râvinin cerhi noktasında âlimlerin ittifakı

⁶⁴³ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 443.

⁶⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, C.VIII, s. 484.

⁶⁴⁵ Zehebî, *Mizân*, C.IV, s. 279.

⁶⁴⁶ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 424.

⁶⁴⁷ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 457.

vakidir. Adı geçen râvi hakkında Darekutnî kezzâb, metrûk;⁶⁴⁸ Ali b. Medînî metrûk, İbn Hibbân ise onun hadislerinin ancak taaccub cihetiyle helal olduğunu zikretmektedir.⁶⁴⁹ Halîlî, râvinin zayıf olduğunu zikretmekte ve kişi belirtmeksizin râvinin hadis uydurmakla itham olunduğu bilgisine yer vermiştir. Râvi hakkında diğer münekkidlerin görüşleri incelendiğinde onun terkedilmesi gereken bir kişi olduğu görülmektedir. Yani Halîlî burada râvinin zayıf olduğuna hükmetmekte ve kendisinden önceki ulemanın görüşüne mutabık tavır sergilemektedir.

3. 8. 3. 3. Leyyin

“Leyyin” tabiri de, Halîlî’nin eserinde kullandığı ve cerhin en hafifine delalet eden tabirlerdendir. Bu tabir, genellikle râvinin hıfzına yönelik bir kusuru ifade etmekle birlikte, onun adâlet sıfatını kaybetmeyeceğini; rivayetlerinin i’tibar için yazılabileceğini izah için kullanılan ifadelerdendir.⁶⁵⁰ İbn Ebî Hâtim’e göre cerhin en hafif derecesinde zikredilen bu tabirle nitelendirilen kişinin rivayeti yazılabilir, ancak i’tibâr noktasında gözden geçirilmesi gerekmektedir.⁶⁵¹

Halîlî eserinde bu ifadeyi dört yerde zikretmektedir. Beşşâr b. Musa el-Haffâf (v. 228/843) hakkında Yahya b. Maîn onun sika . afzını zikretmektedirl⁶⁵² فيه لين . olmadığını, Ebû Züra’ ise onun zayıf olduğunu belirtmektedir.⁶⁵³ Zehebî ise onun hakkında diğer münekkidlerin görüşlerine yer vererek kendi görüşünü izah etmektedir. Ona göre Beşşâr’ın tevsik edilmesi cerhinden daha yakındır.⁶⁵⁴ İbn Hâcer ise Beşşâr’ın zayıf ve hatasının çok olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵⁵ Bu veriler bağlamında Halîlî’nin lafzı râvinin cerhini ifade etmek üzere zikrettiği aşıkardır. Ancak lafzın kullanım bağlamında herhangi bir açıklama yapılmadığından neye delalet ettiği müphem kalmaktadır.

Halîlî, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya’kub el-Buhârî (v. 345/957) hakkında يعرف بالأستاذ، له معرفة بهذا الشأن و هو لين ضعوفه. ifalarını zikretmektedir.⁶⁵⁶ Râvi hakkında Halîlî onun zayıflığına dair münekkidlerin ifadesini

⁶⁴⁸Ali b. Ömer b. Ahmed Darekutnî, *Ed-Duafâ Ve'l-Metrûkin*, Abdurrahîm b. Muhammed el-Kuşkarî (thk), C.I,Mecelletü'l-Camiati'l-İslâmiyye bi'l-Medineti'l-münevvere, Medine 1403, s. 257.

⁶⁴⁹Zehebî, *Mizân*, C.I, s. 184.

⁶⁵⁰Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 202.

⁶⁵¹Kartal, *el-İlelu'l-Mütenâhiye*, s. 204.

⁶⁵²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 66.

⁶⁵³İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, C.II, s. 417.; İbn Adî, *el-Kâmil*, C. II, s. 187.

⁶⁵⁴Zehebî, *Mizân*, C.I, s. 311.

⁶⁵⁵İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, C.I, s. 122.

⁶⁵⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 466.

“leyyin” lafzıyla birlikte zikretmiştir. Burada söz konusu lafız ile râvinin cerhedilmesi gereken bir kişi olduğuna işaret etmektedir.

Müellif mezkûr râvileri bu sıfatla nitelendirme sebebini izah etmediğinden kavrama yaklaşımı müphem kalmaktadır. Ancak kaynaklarda leyyin lafzı ile ilgili olarak râvinin dini emirlerde gevşeklik yaptığı, fihi lînun lafzı ile de hem dini emirlerde hem de rivayette gevşekliği bulunan râviyi izah etmek için kullanıldığı zikredilmektedir.⁶⁵⁷

3. 8. 3. 4. Sirkat/Sirkatü'l-hadîs

Râvinin yalancılığına delalet edebilecek lafızlardan birisi de “sirkat” tabiridir. Hadis hırsızlığı anlamına gelen “sirkat” lafzını hadis âlimleri bir râvinin kendi rivayet etmediği bir hadisi çeşitli şekillerde kendisi rivayet etmiş gibi göstermesini izah etmek için kullanmışlardır.⁶⁵⁸ Halîlî eserinde bu lafzı iki râvi hakkında farklı lafızlarla zikretmiştir. Halîlî, Abdulmelik b. Es-Sabbâh es-San'a'nî(?) روى عن مالك و (Mâlik'ten rivayet eder ve hadis hırsızlığı ile itham olunur.)⁶⁵⁹; Ebubekir Ahmed b. Muhammed el-Münkedirî el-Irakî دخل (O hâfızdır. Herat'a girdi ve Irak şeyhlerinden Ya'kub ed-Devrakî ve akranlarından hadis işitti. O hadis hırsızlığı ile suçlanır.)⁶⁶⁰ hakkında “hadis hırsızlığına” delalet edecek ifadelerle yer vermektedir. Halîlî her iki örnekte de lafzı benzer şekilde farklı versiyonlarda zikretmiş olsa da mana olarak aynı şeyi kastetmektedir. Ancak râvilerin neye dayanılarak bu şekilde tenkit edildiğine dair bir ifadeye yer vermemektedir. Lafzın kullanımı yukarıdaki örneklerde müphem kalsa da, genel kabule göre bu şekilde nitelendirilen bir râvinin kendi işitmediği bir hadisi bizzat kendi duymuş gibi yapması ağır cerh sebeplerinden kabul edilmekte ve râvinin terki gerekmektedir.

3. 8. 3. 5. Meçhul

Râviler için kullanılan bir cerh tabiri olarak Halîlî'nin eserinde nadir olarak kullandığı ve lügatte bilinmeyen anlamına gelen “meçhul”⁶⁶¹, hadis ıstılahında “hadisle iştilal olmayan, hadis ilmiyle tanınmayan, fazla rivayeti olmayan ve hadis

⁶⁵⁷Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 202.

⁶⁵⁸Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 360; sirkatü'l-hadîs hakkında detaylı bilgi için bkz: Ali Kuzudişli, “Hadis Hırsız (Sâriku'l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, 2015, s. 18.

⁶⁵⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 82.

⁶⁶⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 409.

⁶⁶¹İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C.XI, s. 125.

âlimlerinin tanımadığı kimse”⁶⁶² olarak tanımlanmaktadır. Muhaddisler tarafından farklı kullanımlara sahip olan meçhul lafzını İbn Hacer, meçhulu’l- ayn ve meçhulu’l- hâl olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre meçhulu’l- ayn, kendisinden sadece bir kişinin rivayet ettiği râviyi; meçhulu’l- hâl ise kendisinden iki veya daha fazla râvinin rivayette bulunduğu râvileri ifade etmek için zikredilmektedir.⁶⁶³

Halîlî ise mezkûr lafzı eserinde râvi ve rivayet hakkında istimâl etmektedir. İrşâd’da meçhul teriminin kullanımına bazı misaller şu şekildedir:

Naklettiğine göre Abdurrahman(?) “meçhuldur, umursama”⁶⁶⁴, Muhammed b. Sâlim el-Eftas (?) “meçhuldür, Buhara ehli onu tanımaz.”⁶⁶⁵ Görüldüğü üzere müellif eserinde yer verdiği meçhul kişilerin adâlet veya kimlik yönüyle mi meçhul olduklarına açıklık getirmemiştir. Sadece bilinmediklerini ifade etmekle yetinmiştir. Ayrıca İbn Hacer’in zikretmiş olduğu gibi meçhulu’l-ayn ve meçhulu’l-hâl gibi bir ayrıma da gitmemiştir.

“Meçhul” lafzının kullanımına dair değinilmesi gereken bir başka hususta Halîlî’nin Ebu’l-U’şera hakkındaki ifadeleridir. Müellifin zikrine göre Ebu’l-U’şera’nın isminde ihtilaf vakidir ve kendisinden sadece Hammâd b. Seleme’nin rivayette bulunmuştur.⁶⁶⁶ Onun bu ifadelerinden ve kendisinden sadece bir kişinin rivayette bulunduğu bilgisinden yola çıkarak burada meçhul lafzı ile “meçhulu’l-ayn” terkbine dair bir kullanımın olduğu söylenebilir.

Konuyla ilgili başka bir misal ise şu şekildedir:

“Her kim a’ma olarak kırk adım atarsa o cennetlidir.”⁶⁶⁷ Halîlî’nin vermiş olduğu bilgilere göre Abdullah b. Muhammed et-Tâîfî (?) meçhuldur ve hadis münkerdir ve bu isnadla garîbtir.

Halîlî’nin eserinde, meçhul lafzı ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus ise bu ifadenin “şeyhun meçhulun” şeklindeki zikridir. Mesela İbrâhîm b. El-Berâ –meçhul bir şeyh- Şu’be> Sâbit> Rasullullah isnadıyla rivayet etti, ifadelerine yer vermektedir.⁶⁶⁸

⁶⁶²Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 211.

⁶⁶³Ebû’l-Fadl Ahmed B. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Nuhbetu’l- Fiker fî Mustalahi Ehli’l- Eser*, Assâm es-Sabbabitî- Ammâd es-Seyyid (thk), Dâru’l- Hadis, Kahire 1418, s.723.

⁶⁶⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 102.

⁶⁶⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 458.

⁶⁶⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 188.

⁶⁶⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 107.

⁶⁶⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 203.

3. 8. 3. 6.Fîhi nazar

Cerh lafızlarından kabul edilen “fîhi nazar” ifadesi, Halîlî’nin eserinde nadir kullandığı lafızlardan olup, “hakkında şüphe/cerhvar.”⁶⁶⁹ anlamına gelen bu tabir, bir hadis ıstılahı olarak çoğunlukla metrûk râviler hakkında kullanılmaktadır.⁶⁷⁰ Hicri I. ve II. asırlarda kullanımına rastlanılmayan mezkûr terim, hicri III. asır âlimlerinden Buhârî tarafından sıkça,⁶⁷¹ Ebû Hâtîm’in tarafından ise nadiren kullanılmaktadır.⁶⁷² Ahmet Yücel’in tespitlerine göre Buhârî bu lafzı şiddetli cerh ifadesi olarak kullanmaktadır.⁶⁷³

Halîlî bu tabiri eserinde “fîhi hadîsihi nazar” şeklinde bir yerde zikretmektedir. O söz konusu tabiri “fîhi hadîsihi nazar” şeklinde mervinin veya hadisinin çeşitli sebeplerle zayıflığını ifade etmek üzere kullanmaktadır. Naklettiğine göre Ebu'l Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Saîd b. U'kde el-Kûfî (v. 332/944) “Büyük hâfızlardandır ve o Şia şeyhidir. Hadislerinde şüphe vardır. Çünkü o, bilinmeyen ve mütabisi olmayan şeyhlerden rivayet eder.”⁶⁷⁴ Halîlî, râvi hakkında zikretmiş olduğu “fîhi hadîsihi nazar” ifadesinin gerekçesini zikretmiştir. Ona göre ravnin rivayette bulunduğu kişiler meçhul olduğu ve rivayetlerinin mütabisi olmadığı için münkerlik alameti olarak bu lafızla nitelendirmiştir. Yani bu lafzın Halîlî’nin kullanımında râvinin cerhedilmesinden ziyade metin veya isnadlardaki illetlerin değerlendirilmesi için ifade edildiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Ayrıca müellif râvi hakkında Abdullah b. Adî el- Cürcânî’nin “Abdân el-Ehvâzî’yi şöyle derken işittim: İbn U’kde ehl-i hadisın manalarından çıkmıştır ve onlarla birlikte anılmaması gerekir.” ifadelerine yer vermektedir. Yine Halîlî râvi hakkında İbn Adî’nin “Onun fazileti ve ilmine gelince tartışmasıdır. Rivayetinden herkese bahsetmekten çekinmiyor.”⁶⁷⁵ sözlerine yer vermektedir. Râvinin Halîlî’den önceki dönemde tenkid edildiği onun râvi tercemesinde yer verdiği örneklerden anlaşılmaktadır. İbn Adî Mîzân adlı eserinde râvi hakkında ulemanın müspet ve menfî görüşlerine yer vermekte, râviyi sadece bir kişinin zayıf, diğerlerinin ise kavi olduğunu ifade ettiklerini

⁶⁶⁹Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 99.

⁶⁷⁰Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 122.

⁶⁷¹Taş, *Buhârî’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, s. 285. Ayrıca Taş, H. III. asırda bu lafzı ilk defa Buhârî’nin zikrettiğini belirtmiştir.

⁶⁷²Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 122.

⁶⁷³Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, ss. 123-125; Buhârî’nin “fîhi nazar” ifadesiyle hangi râvileri kastettiğine dair üç görüş vardır. bu bilgiler için bkz: Taş, *Buhârî’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, s. 286.

⁶⁷⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 230.

⁶⁷⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 230.

zikretmektedir.⁶⁷⁶Zehebî ise onu “hadis rûkûnlerinden biridir.” şeklinde *Tezkiratü'l-huffâz*’da, “hâfız” lafzı ile de *et-Târîh*’inde zikretmektedir. ⁶⁷⁷ Dolayısıyla Halîlî “fîhi hadîsihi nazar” lafzı ile râvinin cerh ya da ta’ dilinde bazı şüphelerin olduğuna dikkat çekmekle birlikte râvinin zayıflığı kastetmektedir.

3. 8. 3. 7. Ta’n

Bir diğer lafız da ta'n tabiridir. Söz konusu tabiri müellif râvinin cerhine işaret etmek üzere zikretmiştir. Halîlî bu ifadeyi على طعم في şeklinde iki farklı formda kullanmıştır. Naklettiğine göre Muhammed b. İbrahim b. Ziyâd er-Razî et-Tayâlisî Ebu Abdullah(?) “eleştirilir/hakkında kötü konuşulur. Hâfızlara göre razı olunan biri değildir. . . .” ⁶⁷⁸Muhakkinin zikrine göre Ebu Ahmed el-Hakim “onu zayıf kılar ve şöyle söyler: Ondan semanı kısa tut!” ; ayrıca Darekutnî de “bir ifadeye göre metrûk derken bir ifadesinde de hadis uyduran bir deccaldir.” ⁶⁷⁹ şeklinde onu tenkid etmektedir. Bu görüşler de müellifin râvinin eleştirilmesine dair ifadelerini desteklemektedir. Yahya b. Abdullah el-Bâblüttiyyî el-Kâdî (v. 218/833) hakkında ise müellif, “Meşhur bir şeyhtir. El-Evzâî’den çok rivayette bulunur. Ancak Ondan semasına karşı çıkarlar. Bazıları onu bu konuda tahsin ederken bazıları onu zayıf kılar.” ⁶⁸⁰ ifadelerini zikretmektedir. Ebû Zûr’a onu zayıf kabul eder, İbn Adî ise onun teferrüd ettiği sâlih hadislerinin olduğunu ve hadislerinde zayıflık izlerin belirgin olduğunu belirtmektedir.⁶⁸¹Örneklere bakıldığında Halîlî’nin “ta’n” lafzıyla değerlendirdiği râvilerin genel olarak diğer münekkidler tarafından da tenkid edildiği görülmektedir. Burada Halîlî “ta’n” lafzı ile râvinin zayıflığına işaret etmektedir.

3. 8. 3. 8. Leyse bi-Merdiyyin

Müellifin eserinde zikrettiği ve râvinin cerhine işaret eden lafızlardan bir diğeri de “leyse bi-merdiyyin” ifadesidir. Razı olunan biri değil, anlamına gelen bu ifadeyi Halîlî üç râvi hakkında kullanmıştır. Zikrettiğine göre Mus’ab b. Bîşr (?)“Es-Sevrî’den mütabisi olmayan garîb hadisler rivayet eder. O onlara göre razı olunan biri değildir. Onun torunu Ebu Bîşr Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Mus’ab babasından ve dedesinden hâfızların inkar edeceği hadisler rivayet eder.” ; Ebu Bîşr (v. 323/935) ise “aynı şekilde itham olunmuştur. İlimde büyük bir konumu vardır. O

⁶⁷⁶Zehebî, *Mîzân*, C.I, s.136.

⁶⁷⁷Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C.I, s. 42.

⁶⁷⁸Halîlî, *el-İrşâd*, ss. 153-154.

⁶⁷⁹Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, s. 439; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C.XIV, s. 458; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, C.VI, s. 473.; Zehebî, *Mîzân*, C.III, s. 448.

⁶⁸⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 169.

⁶⁸¹Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C.IV, s. 318.; Zehebî, *Mîzân*, C.IV, s. 390.

razı olunan biri değildir.”⁶⁸² Muhakkikin dipnotta yer vermiş olduğu ifadesine göre Mus’ab b. Bısr hakkında bu kaynak dışında bir bilgi yok iken, Ebu Bısr çeşitli âlimler tarafından zayıf kılınmıştır.⁶⁸³ Yani Halîlî burada mezkûr ifade ile râvinin zayıf olduğunu ifade etmektedir.

3. 9. Cerh-Ta’dîline Delaleti Kat’i Olmayan Lafızlar

Halîlî eserinde râvileri değerlendirirken kimi zaman farklı lafızlar zikretmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde eserde nakledilen farklı tenkid ifadelerine yer verilecektir.

Müellif eserinde râvileri konu edinirken, mütekaddim dönem âlimlerinin zikrettiği ifadelere ilaveten şahsına münhasır olan ve okuyucuyu vehme düşüren bazı lafızlara yer vermiştir. Eserde bulunan bu ifadelerin zikrine “müttefekun aleyh” naklinin hangi anlamda kullanıldığına dair sorulara cevap aramakla başlanacaktır. Bilindiği üzere mezkûr ifade cumhur tarafından “bir hadisin hem Buhârî hem de Müslim’in *Câmi’u’s-sahîh*’lerinde ittifakla rivayet edildiğini” belirtmek üzere zikredilmiştir.⁶⁸⁴ Ancak Halîlî, söz konusu ifadeye farklı bir anlam yükleyerek eserinde râviler ve rivayetleri hakkında zikretmiştir. Müellif râvi değerlendirmelerinde “müttefekun aleyh, gayr-u müttefekun aleyh, lem yettefikû aleyh” şeklinde mezkûr ifadeyi olumlu ve olumsuz formlarda eserinde kullanmıştır. Rivayetler hususunda zikri ise “sahîh-u müttefekun aleyh” şeklinde kullanmış olduğu ifadesidir. Bu ifadeler ile değerlendirilen râvilerden bazıları burada nakledilerek yazarın mezkûr ifadeye yüklediği anlam anlaşılmaya çalışılacaktır.

Halîlî, Ubeydullah b. Ömer b. Hafs (v. 147/764) hakkında “O âlimdir, müttefekun aleyhtir ve muharrectir.”⁶⁸⁵, Şuayb b. Ebû Hamza (v. 162/779) için “denilir ki: O Ez-Zühri’nin katibidir. Sikadır müttefekun aleyhtir hâfızdır. Buhârî onun tüm nüshalarını Zühri’den tahric etmiştir. Ahmed ve diğer imâmlar onu över.”⁶⁸⁶ İbn Ömer’in kölesi Nâfi (v. 117/735) için “Tâbiîn imâmlarındandır, Medine ehliendir. İlimde imâm, müttefekun aleyh ve sahîh-u rivayettir. Kimileri onu Sâlim’den önce takdim eder, kimileri de onunla karşılaştırır.”⁶⁸⁷, Ma’n b. Îsâ el-Kazzâz (v. 198/814) hakkında ise “Kadîm, müttefekun aleyh, muharrectir. Eş-Şâfi

⁶⁸²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 421.

⁶⁸³Halîlî, *Kitabü’l-İrşâd*, ss. 895-896.

⁶⁸⁴Ahmet Yücel, “Müttefekun Aleyh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss.224-225.

⁶⁸⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 43.

⁶⁸⁶Halîlî, *el-İrşâd*, ss. 45-46.

⁶⁸⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 49.

onun rivayetlerinden razıdır.”⁶⁸⁸, Saîd b. Mansûr (v. 227/842) için “sika, müttetekun aleyhtir. Mâlik’ten rivayet eder.”⁶⁸⁹ gibi ifadeleri zikretmiştir. Müellifin buraya kadar mezkûr ifadeyi kullanımına dair olumlu formda zikrine örnekler verilmiştir. Şimdi ise olumsuz form da kullanımına misaller verilerek kavrama yüklediği anlam izah edilmeye çalışılacaktır. Halîlî, İshâk b. Abdullah b. Muhammed b. Ebi Ferve (v. 144/761) için “Gayr-u müttetekun aleyhtir. Es-Sahîh’de muharrec değildir. Mâlik’ten rivayet eder.”⁶⁹⁰, Muhammed b. Süleyman el-Missîsî (?) hakkında “gayr-u müttetekun aleyhtir.”⁶⁹¹, Ebû Ma’ser Necîh (v. 170/787) hakkında “İlim ve Târîhte önemli bir konuma sahiptir. İmâmlar kitaplarında onun Târîh-i ile ihticâc etmişlerdir. Hadiste onu zayıf kılarlar. Üzerinde ittifak etmezler. İbnü’l Mübârek, Yunus el-Müeddib, Vek’î ve oğlu Muhammed b. Ebi Ma’ser gibi büyük imâmlar ondan rivayet etmiştir. hadislerinde teferrüd etmiştir...”⁶⁹², Eyyûb b. Süveyd (?) için “Mâlik, Sevrî ve ikisi dışındaki âlimlerden hadis işitti. O sâlihu’l-hadis, kadîmu’l-mevttir. Büyük imâmlar ondan rivayette bulunur. Onun hıfzından razı değildir, gayr-u müttetekun aleyhtir. El-Leys b. Sa’d’dan rivayet edenlerin sonuncusudur.”⁶⁹³ gibi râvi değerlendirmelerinde ise söz konusu ifadeyi menfî olarak zikretmiştir.

Müellif mezkûr ifadeyi eserinde 123 yerde zikretmiştir. Örneklerden görüldüğü üzere söz konusu ifade sika, hâfız, imâm gibi râvinin ta’dîlini nitelendiren lafızlarla birlikte kullanılmıştır. Halîlî “müttetekun aleyh” lafzı ile, hakkında ittifak olan, râvinin adaleti ve zabtı konusunda alimlerin ittifak içersinde olduğunu kastetmektedir. Ayrıca yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde müellif tarafından “müttetekun aleyh” olarak vasıflanan râvilerin değerlendirilmesinde âlimlerin genel olarak benzer hükümler verdikleri ve bu noktada ittifakın sağlandığı gözükmektedir. Dolayısıyla Halîlî söz konusu ifadeyi râviler hakkında yapılan değerlendirmeler neticesinde gerçekleştirmiş olduğu incelemeler aracılığıyla verilen ta’dîl ya da cerh hükümlerinde derece olarak farklılık olsa da müspet ya da menfî olarak ulemânın ortak bir yargıda olduğunu kısa ve öz olarak “müttetekun aleyh/gayr-u müttetekun aleyh” şeklinde izah etmektedir.

Halîlî, râvilerin durumlarına işaret eden lafızlara ek olarak rivayetler hususunda da sözler sarfetmiştir. Bu kısımda müellifin râvinin rivayetine ilişkin zikrettiği

⁶⁸⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s.59.

⁶⁸⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 60.

⁶⁹⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 59.

⁶⁹¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 66.

⁶⁹²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 91.

⁶⁹³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 144.

“sahîh-un müttefek aleyh” sözü tahlil edilecektir. Öncelikle sahîh müttefek aleyh lafzı neyi ifade eder, sorusu üzerinde durulacaktır. Müellif eserine yazdığı mukaddimesinde râvilerin adâlet ve zabt yönlerinin farklı olması hasebiyle sahîh hadisin derecelendirmesinde farklılıklara izah edecek şekilde sahîhi, sahîh müttefek aleyh, sahîh muhtef fih, sahîh ma’lul şeklinde taksimata girerek açıklamıştır.⁶⁹⁴Râvinin rivayetine işaret eden ve ta’diline delalet etmek üzere kullanılan sahîh müttefek aleyh, sahîh olduğu konusunda âlimlerin ittifak ettiği, sıhhat şartlarını taşıdığı ve ihtilafın olmadığı hadisi ifade etmek üzere kullanılan lafızlardandır.⁶⁹⁵ Halîlî eserine yazmış olduğu mukaddimesinde söz konusu tabiri şöyle ifade etmiştir:

“Sahîh müttefek aleyhe gelince o, Mâlik, İbn Ebû Zi’b (v. 159/776), İbnü’l-Mâcişün (v. 212/827), İbn Cüreyc (v. 150/767) ve bunlar dışındaki âlimlerden birinin Nâfi (v. 117/735)>İbnÖmer (v. 73/693)> Rasulullah (s. a. v)’den ya da İbn Ömer> Nebi (s. a. v)’den ya da Zührî (v. 124/742)> Salîm b. Abdillâh (v. 106/724)> babası (Abdullah b. Ömer (v. 73/692))> Nebi (s. a. v) veya İbn Ömer> Nebi (s. a. v)rivayet edilen hadistir.

Hadis bilgisi olmayan kimse, bu nakil zinciri ile bulduğu her şeyin sıhhatine hükmeder. Ancak adil ve sika olmaları bakımından rivayetler Zühri ve Mâlik gibi âlimlere ulaşıncaya kadar durum böyledir. Senedde zayıf bir râvi ya da sened zayıf üzerine bina edilmiş olursa âlimler onu rivayet eder ancak illetini açıklar.

Bununla ilgili olarak Halîlî şu sözleri sarf etmektedir:

“Ahmed b. Muhammed b. Ömer ez-Zâhidbi-Nisâbûr> Muhammed b. İshâk es-Sekafi>Kuteybe b. Saîd>Mâlik>Nâfi>İbn Ömer>Rasulullah (s. a. v): ‘Cematle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan 27 derece daha faziletlidir. ’”

Münekkidbu isnaddakirâvilerin cerh-ta’dîl hükümlerin tetkikine göre ta’dîlinde ittifak olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o, bu rivayetin Buhârîtarafından et-Tinnîsî>Mâlik tarikiyle tahrîç edildiğini zikretmektedir. Yine Halîlî Mâlik’in ahabının sika olduğuna ittifakın vaki olduğunu belirtmektedir. Akabinde ise bu isnada benzer bir rivayete yer vererek konuyu açıklığa kavuşturmakta ve ifadelerini desteklemektedir.

⁶⁹⁴Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözg), s. 29.

⁶⁹⁵Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 343.

“Muhammed b. Abdullah el-Hâkim>Ahmedb. Ali el-Mukrî> Ezber b. Zafer el-Mısrî>Abdulmenam b. Beşîr>Mâlik>Nafi>İbn Ömer> en-Nebi (s. a. v): ' Allah'ım ümmetimin erken kalkanlarının (işlerini) mübarek kıl. ’” Münekkid, ilk bakışta isnadda yer alan Mâlik, Nâfi gibi sika kimseler aracılığıyla rivayet edilen bu isnadın sahîh olduğu kanaatine varıldığını ancak Abdulmenam'ın bu rivayeti güvenilir kimselere bina ederek aktardığını zikretmektedir. Hâkim'den aktarmış olduğu “o yalan içinde yaşıyor.” ifadesi ile de görüşünü desteklemektedir. ⁶⁹⁶ Yani Halîlî, ilk olarak sahîh müttefek aleyh ifadesine açıklık getirmekte akabinde benzer isnad vererek karıştırılmaması gerektiğini zikretmektedir. Aynı zamanda müellif mezkûr ifadeyle rivayetin ta'diline işaret etmiş, isnad da yer alan râviler zincirinde İmâmMâlik, Zührî gibi âlimlerin bulunmasını kendisine dayanak noktası olarak cumhur tarafından da bu isimlerin sika olarak görülmesi, rivayetin sahîh bir şekilde geldiğini ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

Halîlî'nin eserinde râvi konusunda hüküm verirken maksadını ifade ettiği ve râvinin cerh-ta'diline delaleti kat'i olmayan lafızlardan bir diğeri de “muharrec, gayr-u muharrec, muharrecun fi's-Sahîhayn” gibi farklı ibarelerle zikrettiği muharrec lafzıdır. Müellif bu ifadelerle râvinin hadisinin Buhârî ve Müslim'in eserlerinde yer alıp almadığını ifade etmiştir. Nitekim bir râviye ait rivayetin Sahîhayn'da vaki olması râvinin tevsiki nazarında çok ehemmiyetli görülmüştür. Ayrıca bir râvinin rivayetinin başta Sahîhayn olmak üzere diğer Kütüb-ü Sitte eserleri içerisinde de yer alması râvinin güvenilirliğine dair müspet bir dayanak olmuştur. Halîlî'de eserinde İslâm'ın mihenk taşlarından olan bu eserlerde bir râvinin rivayetinin yer almasına önem göstererek belirtmiştir. Müellifin ifadeye yaklaşımı örnekler üzerinden gösterilerek saptanacaktır.

Halîlî mezkûr ibareleri eserinde 70 yerde zikretmiştir. Müellif bu ifadeleri râvi tenkid noktasında belirttiği gibi yer yer vermiş olduğu rivayet örneklerinin de Sahîhayn'da bulunup bulunmadığına değinmiştir.⁶⁹⁷ Bununla ilgili olarak Ubeydullah b. Ömer b. Hafs “âlim,sika,müttefekun aleyh, muharrectir.” ⁶⁹⁸, Haccâc b. Ertât “âlim,sika, tedlîs sebebiyle zayıf kabul edilmiştir, gayr-u muharrectir.” ⁶⁹⁹, Bekir b. Vail (?) “. . sikadır, gayr-u muharrec fi'-sahîhayn” ⁷⁰⁰, Velîd b. Müslim (v.

⁶⁹⁶Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s. 30.

⁶⁹⁷Halîlî, *el-İrşâd*. Bkz: rivayet örnekleri için 31 ve 32 nolu râvi tercemeleri.

⁶⁹⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 43.

⁶⁹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 44.

⁷⁰⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 44.

195/810) “. . müttfekun aley, muharrec fi’s-sahîhayn. .”⁷⁰¹, Yahya b. Abdülhamîd el-Himmanî (v. 228/843) “hâfızdır. Mâlik, Kays b. Er-Rebî’ ve Şerik’ten işitti. Yahyâ b. Maîn ondan razıdır. Onun düşündakiler onu zayıf kılmıştır. Muharrecun fi’s-sahîhayn”⁷⁰², Hennâd b. Serî (v. 243/857) “zâhid, sika, muharrec fi’s-Sahîh”⁷⁰³ misalleri zikredilebilir. Müellif zikretmiş olduğu gayr-u muharrec lafzıyla istisnaları ve bazı hataları olmakla birlikte adı geçen kişinin Buhârî’nin sahîh’inde geçmemekle birlikte Kütübü Sitte âlimlerinden diğerlerinin zikretmiş olduğunu ifade etmiştir. muharrec fi’s-sahîhayn lafzı ile râvinin rivayetinin Buhârî ve Müslim’in eserlerinde geçmiş olduğunu ifade etmiş olsa da bazı hataları olmuştur.⁷⁰⁴

Müellifin mezkûr ifadeyle aynı kökten gelen ve aynı manada kullandığı bir diğer lafız da “ehrace” dir. Halîlî bu ifadeyi eserinde 10 yerde zikretmiştir.⁷⁰⁵

3. 10. Halîlî’nin Tenkitteki Tavrı

Râvilerin durumlarını ele alan eserlere bakıldığında, bazen râvi hakkında farklı değerlendirmelerin olduğunu görmek mümkündür. Münekkidlerin râvi hakkındaki bu farklı yaklaşımları; onların kültürleri, eğitimleri, yaşadıkları bölgenin durumu, cerh-ta’dîle yaklaşımları gibi sebeplerle muhtelif yargılar doğurmuştur. Konunun önemine binaen âlimler râvilerin cerh-ta’dîl durumlarını beyan etmede münekkidlerî müteşeddîd, mütesahîl ve mutedîl olmak üzere üç grupta ele almışlardır.⁷⁰⁶ Münekkidlerî râvi tenkid tutumlarındaki üsluplara göre ilk kategorize eden Zehebî olmuştur. Ona göre Yahyâ b. Maîn, Ebu Hatim müteşeddîd; Ebû İsa et-Tirmizî, Ebû Bekir el-Beyhakî (v. 458/1066) mütesahîl; Ahmed b. Hanbel, Buhârî, İbn Adî gibi âlimler ise mutedîl olanlar arasında zikredilmiştir.⁷⁰⁷ Münekkidlerin yaklaşımlarına ait bu genel tasnife değindikten sonra Halîlî’nin hangi kategori içerisinde bulunabileceğini değerlendirmeye çalışacağız. Tespitlerimize göre onun hakkında böyle bir değerlendirmede bulunan olmamıştır. Ancak Halîlî, râvi tenkidi noktasında ta’dîlde aşırı hassasiyet göstermeyen ve her kusuru da kolay kolay cerh sebebi olarak

⁷⁰¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 154.

⁷⁰²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 229.

⁷⁰³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 229.

⁷⁰⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 66. Örneğin 79 nolu râvi tercemesinde “muharrec fi’s-sahîhayn”ibaresini zikretmiştir. Ancak râviye Müslim’in eserinde rastlanılmamış, Buhârî ve Ebu Davud tarafından tahriç edilmiştir. Aynı durum 112 nolu râvi tercemesinde de vakidir.

⁷⁰⁵Halîlî, *el-İrşâd*, ss. 89-90. Diğer örnekler için bkz: 268,269,342,393,394, 1039, 1051 nolu râvi tercemeleri.

⁷⁰⁶Cerh-ta’dîl âlimlerinin râvi değerlendirmesinde bulunurken takındıkları tavırları belirten bazı sıfatlar için bkz: Veysel Özdemir, “Cerh-Ta’dîl İlminde Müteşeddîd Ve Mütesâhil Âlimler Ve Değerlendirmelerinden İstifadede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”, *Kahramanmaraş Sütçü İmâm Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 2014, ss. 128-175.

⁷⁰⁷Zehebî, *Zikru Men Yu’temedu Kavluhü Fi’l-Cerh Ve’t-Ta’dîl*, s. 172.; Sehâvî, *Fethu’l-Muğis*, C. II, ss. 113-124; ss. 124-134.; Zerkeşi, *en-Nüket*, C.III, ss. 438-439.

görmeyen bir alim olduğundan onumutedil tabakası içerisinde değerlendirmemiz mümkündür.

Halîlî'nin tenkitteki tavrını misaller üzerinden açıklamaya çalışacağız.

Râvinin adaletini zedeleyen kusurlardan birisi bidattir. Münekkidler, bidat ehlinden olanların tamamını aynı kabul etmeyip bir takım ayrıma gitmişlerdir. Görüşünün propogandasını yapma, dai olma ya da savunulan görüş kişiyi dinden çıkaracak durumda ise o kişinin rivayeti alınmazdı.⁷⁰⁸ Ehl-i bi'dat konusunda oldukça katı davranan isimlerden birisi Ukaylî'dir. O pek çok râviyi sika olmalarına rağmen ehl-i bidat olmaları sebebiyle zayıf kabul etmiştir. Halîlî ise seleflerinden bazı âlimlerin aksine ehli bidate yaklaşımında kat'i bir tutum sergilememiştir. Örneğin, Ebû Mutî el-Hakem b. Abdillâh (v. 199/814)'ın mürcii olduğu belirtilmiş olsa da zayıflığına dair bir bilgi verilmemiştir. Halîlî onunmürcii olduğu bilgisine değindikten sonra "hadiste sâlih olduğunu ancak ehli sünnetin onun hadis rivayetinden kaçındığı" bilgilerini vermekle yetindiği görülmüştür.⁷⁰⁹ Ebû Mutî hakkında Yahya b. Maîn, İbn Adî gibi alimler zayıf olduğunu belirtmiş,⁷¹⁰ Ancak Halîlî onun bidat ehli bir mezhepten olmasını zikretmesine rağmen zayıf kabul etmemiştir.

Bölümün bu kısmında Halîlî'nin râvileri cerh- ta'dîl süzgecinden geçirirken kullanmış olduğu yöntem ve uygulamalara değinilecektir. Müellif, râvilerin ve yer yer zikretmiş olduğu rivayetlerin tenkidinde bulunurken Hâkim en-Nîsâbü'rî (v. 405/1014), Ahmed b. Hanbel, Şâfiî, Süfyan b. Uyeyne (v. 198/814), İbn Ebû Hâtîm, Ali b. El-Medînî, Buhârî gibi seleflerinin görüşlerine yer vermiştir. Ancak belirtmeliyiz ki, yazarın görüşlerine değindiği âlimler bunlarla sınırlı kalmamıştır. Ayrıca yazar ismen zikretmiş olduğu selef görüşlerinin yanı sıra, tenkid nazariyesinde bulunanları şahıs ve kaynak olarak belirtmeyerek sadece "hâfızlar ya da derler ki" gibi ifadelerle yahut "zamirle" belirtmekle yetinmiştir. Bazen de râvi hakkında hadis münekkidlerinin değerlendirmeleriyle iktifa etmeksizin doğrudan kendi görüşüne yer vermiştir.⁷¹¹

Halîlî'nin râvi tenkidlerine bakıldığında onun, râviler hakkındaki hükümlerini genellikle râvi adını zikrettikten hemen sonra belirttiği görülmektedir. Bazen de

⁷⁰⁸Rahmi Yaran, "Bi'dat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 129.

⁷⁰⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 80.

⁷¹⁰İbn Adî, *el-Kâmil*, C. II, s. 631-632.

⁷¹¹Halîlî, *el-İrşâd*, ss.316-317.

müellif, cerh-ta'dîl değerlendirmesini râvi hakkında hoca-talebe, görev, lakap gibi kişisel bilgilerin akabinde ifade etmektedir.

Halîlî, râvilerin cerh-ta'dîl durumlarını genellikle belirtmiştir. Ancak bir takım râvilerden ise söz etmekte (ismen yer vermekte) ancak cerh-ta'dîl açısından herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Onun bu kullanımları râvinin cerh veya ta'dîl anlamına gelip gelmesi açısından müphem kalmaktadır. Bu şekilde hüküm belirtilmeden zikredilen râvilerin durumları hakkında “sukût ikrardandır.” diyerek onun sukûtunun râvinin ta'diline işaret ettiğini belirtebiliriz. Halîlî'nin cerh lafızlarını beyanı incelendiğinde ise onun genellikle cerh sebebine dair bir açıklamada bulunmadığı görülmektedir.

Halîlî'nin mezkûr eserini inceleyen bir kişi, onun ricâl tenkidi alanında yazılmış bazı kitaplardan farklı olduğunu görecektir. Nitekim müellif eserinde râvilerin hâl tercemeleri ve cerh-ta'dîl durumlarının yanı sıra bazı illetlere de yer vermektedir. Halîlî, râvi tercemeleri ve tenkid durumları hakkında bazı bilgiler vermekte, bazen de bu bilgilerin yanı sıra râvi ve rivayetler hakkındaki illetleri zikretmekte, ulemânın görüşlerine değinmektedir. Bundan dolayı Halîlî'nin eserinin tenkid nazariyesinde olduğu gibi ilâhî alanında da öne çıktığını belirtmek mümkündür. Bununla ilgili olarak misal olarak zikredilebilir ki;

İbn Uleyye dedi ki: İbn Cüreyc> Süleyman b. Musa> Zührî> Urve> Hz. Aişe> Rasulullah (s. a. v)“Velisinin izni olmadan nikahlanan kadının nikahı batıldır.”

İbn Cüreyc dedi ki: “Bundan sonra Zührî ile karşılaştım. Ona sordum ama onu hatırlamadı... Ben Süleyman'ı itham etmeyenlerdenim.”

Bu hadiste Urve'nin hadisinden çok ihtilaf vardır. Zum'a b. Sâlih ve Sadaka ve ikisi dışındakiler Hişam b. Urve> babası> Hz. aîşe'den rivayet etti. Hişam'ın ashabının imâmları onlara mütabi olmadı.

Haccac b. Ertâ't> Zührî> Urve> Hz. Aişe'den rivayet etti.

Denilir ki: Haccac'ın Zührî'den seması yoktur. Haccac tedlîs yapıyor.⁷¹²

Halîlî rivayetinin sıhhatinin açık olmasına rağmen Haccac'ın Zührî'den seması olmaması sebebiyle rivayette illet vaki olduğunu zikretmiştir.⁷¹³

⁷¹²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 113.

⁷¹³Halîlî'nin eseri ilâhî açısından *Menhecî'n-Nakdî'l-Hadisiyyi inde el-Hâfız en-Nakid Ebi Ya'la el-Halîlî* adlı eserde el-Hakim en-Nisabûrî ve Hanefilere göre illet sayılan sebepler ve bunların el-İrşâd 'da vaki olan örnekleri üzerinden sunularak zikredilmiştir.

3. 11. Hadis Kavramları Açısından el-İrşâd

Her ilmin kendine özgü bir terminolojisi mevcuttur ve o ilme vakıf olmakta bu terminolojiyi bilmeyi gerektirir. Hadis ilmi de zamanla usûlü'l-hadis ilmi, cerh-ta'dîl ilmi gibi muhtelif dallara ayrılarak her bir ilim dalı kendi ıstılahlarını meydana getirmiştir. Ancak bu ilim dallarının farklı terimleri olduğu gibi muhtelif manalara gelen ortak ıstılahlarının da olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda çalışmanın bu kısmında hem usûlü'l-hadîs ilminde hem de bir cerh lafzı olarak ricâl ilminde kullanılan müşterek lafızlar üzerinde durularak kullanıldıkları mana saptanmaya çalışılacaktır.

Hadis usûlü ilminde ortaya konulan kaide ve usûller doğrultusunda hadisler genel olarak sahîh-sakim olması açısından sahîh, hasen ve mevzu şeklinde kısımlara ayrılmaktadır.⁷¹⁴ Halîlî ise eserine yazmış olduğu mukaddimesinde Rasulullah'tan (s. a. v) rivayet edilen hadislerin birçok kısma ayrıldığını belirterek kendi taksimatını şu şekilde zikretmiştir:⁷¹⁵

“Sahîh müttefak aleyh, sahîh ma'lul, sahîh muhtef fih, şâz ve ferd, imâm râvinin kendisinde hataya düştüğü (yani hatalı rivayet), seyyiu'l-hıfz olması sebebiyle zayıf görülen seyyiu'l-hıfz râvinin hataya düştüğü rivayet, dini olmayan kişinin zayıf gördüğü rivayet”

Halîlî hadis taksimatına bu şekilde bir ayrıma gitmiş olsa da âlimleri arasında bu taksimatı takip eden başka biri tespit edilememiştir. Ancak İbn Salâheserinde sahîh hadis ile ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Râvilerin adâlet ve zabt yönleri birbirinden farklıdır. Bunun neticesi olarak sahîh hadislerin de dereceleri farklıdır. Ona göre sahîh, müttefekun aleyh ve muhtefun fih olarak iki kısma ayrılır. Müttefekun aleyh sahîh, hakkında ittifak olan, sahîh hadisin şartlarını taşıyan, râvilerinin adâlet ve zabtı konusunda hadis âlimlerinin ittifak içerisinde olduğu hadistir. Muhtefun fih ise, sahîh hadisin şartlarını taşımayan, hakkında mürsel hadiste olduğu gibi ihtilaf vaki olan hadistir.”⁷¹⁶ Nitekim bu bağlamdan anlaşılacağı üzere Halîlî'nin sahîhi üçlü taksimatına benzer şekilde İbn Salâh iki kısma ayırarak ele almıştır. Müellifin sahîh müttefak aleyh lafzına yaklaşımı daha önce değerlendirildiği için tekrar zikredilmeyecektir.

⁷¹⁴Suyutî, *Tedribu'r-Ravî*, s. 112.; Ebü'l-Fadl Zeynüddin Abdürrahîm b. Hüseyin el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-Îzâh Şerh-u Mukaddimet-i İbni's-Salâh*, Abdurrahman Muhammed Osmân (thk), Medine 1389, s. 21.

⁷¹⁵Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s. 29.

⁷¹⁶el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-Îzâh*, s. 18.; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s.266

3. 11. 1. Sahîh Ma'lul

Halîlî'nin hadis taksimatında yer verdiği sınıflandırmasına göre sahîhin üçüncü türü sahîh ma'lul hadislerdir. Çalışmanın bu kısmında müellifin eserinde sahîhun ma'lulun olarak nitelendirdiği rivayetler incelenecektir. Bu inceleme esnasında “illet ve muallel kavramları, ma'lul lafzının manası ve kimler tarafından zikredildiği, sahîh ma'lul terkibi” ele alınarak tahlil edilecektir.

İllet kavramı ulemâ tarafından çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Hâkim en-Nisâbü'rî illeti, cerhle bir ilişkisi olmayan pek çok yönden ilişkilendirilebilen, cerhta'dîl ilmi dışında müstakil bir ilim;⁷¹⁷ Nevevî (v. 676/1277) ise zahiren bir kusuru olmamakla birlikte sıhhatini gideren gizli bir sebeple aktarılan hadis;⁷¹⁸ İbn Hacer de mezkûr kavramı mürsel yahut munkatı'nın mevsul şekilde rivayet edilmesi ve hadisin bir başka hadise dahledilmesi gibi sıhhate mani olan; ancak iyi bir araştırma ve isnad toplanmak suretiyle bilinen, râvinin vehminive hatasını gösteren karinelerin tespit edildiği hadistir, şeklinde açıklamışlardır.⁷¹⁹

Lügatte hastalık⁷²⁰, ikinci kez su içmek⁷²¹ gibi anlamlara gelen illet lafzı, bir hadis usulü terimi olarak ilk defa Halîlî'nin de hocası olan Hakim tarafından zikredilmiş olup mana yönüyle herhangi bir tarifi yapılmamıştır.⁷²² Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla mezkûr ifadenin anlamını tarif eden ilk hadis usûl âlimi İbn Salâh olmuştur. İbn Salâh illeti “hafî kapalı ve hadisin sıhhatine mani olan sebepler” şeklinde ifade ederek illetin ilk bakışta görülemeyeceği ve alanında uzman kişiler tarafından farkedebilecek şekilde gizli ve hadisin sıhhatine sirayet eden bir durum olduğunu zikretmiştir. İletli hadis manasına gelen muallel hadisi ise “görünüşte zayıflıklardan selim olmakla birlikte sıhhate mani olan bir kusurun vaki olduğu hadis” olarak ifade edilmiştir.⁷²³ Bu ifadelere göre gerek isnadında gerekse metninde

⁷¹⁷Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü Ulûmi'l-Hadis*, s. 112.; Muhittin Düzenli, *Rivayetlerin Sıhhatinin Tespitinde İlet Ve Şâz Olgusunun Fonksiyonu*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2008, s.28.

⁷¹⁸Ebü Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teyisîr li-ma'rîfeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, Muhammed Osmân (thk), Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1405, s. 44.; Düzenli, *Rivayetlerin Sıhhatinin Tespiti*, s. 29.

⁷¹⁹İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 89.; Muhittin Düzenli ise çalışmasında illet kavramını elde ettiği veriler ışığında şöyle tanımlamaktadır: “İster isnad ister metinle ilişkili olsun rivâyetin sıhhatine zarar verebilecek her türlü kusur illet, bu kusurlarla rivayet edilen haberler de muallel olarak isimlendirilir.” bkz: Düzenli, *Rivayetlerin Sıhhatinin Tespiti*, s. 33

⁷²⁰İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. XI, s. 471.

⁷²¹İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. XI, s. 467.

⁷²²Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü Ulûmi'l-Hadis Ve Kemmiyyeti Ecnâsihi*, Ahmed b. Faris es-Sellûm (thk), Dâru İbn Hazm, Beyrut 1424, ss. 359-360.

⁷²³Celaleddin Abdurrahman b. Bekr Es-Suyutî, *Tedribu'r-Râvi Fi Şerhi Takribi'in-Nevevî*, Muhammed Emin Bin Abdullah eş-Şebrâvi (thk), Daru'l-Hadis, Kahire 2010, s. 216.; İbn Salâh Ebi

illet bulunan hadislere muallel veya ma'lul denilmiştir. Ancak bu isimlendirme konusunda âlimlerin ihtilafı mevcuttur. Bazı ulemâ mezkûr kavramlar yerine muall lafzının kullanılmasını doğru bulurken görüşün aksine Buhârî, Tirmizî ve Darekutnî gibi âlimler eserlerinde ma'lul lafzını zikretmiştir.⁷²⁴ Halîlî'nin de içlerinde bu güruhun zikretmiş oldukları ma'lul lafzının kullanımı İbn Salâh gibi âlimler tarafından “Ma'lul, arap ve dil ehine göre reddedilmiştir.” gerekçesiyle hatalı bulunmuştur.⁷²⁵

Mütekaddim ve müteahhir dönem muhaddislerinin illet kavramı hakkındaki izahları incelendiğinde genel olarak illetin gizli ve rivayetin sıhhatini yok edebilecek mahiyette olduğuna değindikleri görülmüştür. Ancak bazı ilâ türü eserlerde muallel olarak vasıflandırılan hadislerin bir kısmında kusurun hafî olmadığı, zayıf râvilerin rivayetlerinin de illetli görüldüğü değerlendirilmiştir. Bu bağlamda illetin farklı izahlarının olduğu ifade edebiliriz. Nitekim bazı âlimler illetin rivayetlerin sıhhatine mani olacak mahiyette olduğunu ifade ederken Halîlî gibi bazı âlimler ise illetin her zaman vaki oldukları hadisin sıhhatini gidermediğini ifade etmiştir.⁷²⁶ dolayısıyla sahîh hadisin tanımlanmasında mutlak olarak illet zikredilmiş olsa da, illetin tüm çeşitlerinin hadisin sıhhatine mani olmadığı, kâdîh ve gayr-u kâdîh gibi türlerinin bulunduğu, bu türden hadislere sahîhun şâzzun denildiği gibi sahîhun ma'lul denildiği ifade edilmiştir.⁷²⁷

Halîlî tarafından sıhhate muzaf olarak zikredilen illet, hadisin kısımlarından biri olarak zikredilmiş olup *İrşâd*'da üçü ma'lul, ikisi de sahîhun ma'lul şeklinde izah edilmiştir. Müellifin lafza yüklediği anlam örnek üzerinde zikredilerek tahric edilecektir.

Misal: Güvenilir kimselerin müsned olarak rivayet ettiği hadisi irsal ederek rivayeti hakkında müellif sahîhun ma'lul lafzını zikretmiştir.⁷²⁸

Amru Osman eş-Şehrezuri, *Mukaddimeti İbn Salâh Fi Ulumu'l-Hadis*, Abdullah el-Minşavi (thk), Daru'l-Hadis, Kahire 2010, s. 120.

⁷²⁴Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 209.; Mehmet Efendioğlu, “Muallel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, ss.312-313.

⁷²⁵Suyutî, *Tedribu'r-Râvi*, s. 216.

⁷²⁶Suyutî, *Tedribu'r-Râvi*, s. 221.

⁷²⁷Suyutî, *Tedribu'r-Râvi*, s. 221.

⁷²⁸Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s.31.; Düzenli, *Rivayetlerin Sıhhatinin Tespiti*, s. 34. Ayrıca Düzenli eserinde İbn Salâh gibi bazı âlimlerin illetli ancak sahihtir, şeklindeki sözlerinden dolayı ve el-Halîlî'nin “sika kimsenin vaslettiği bir rivayetin bir başkası tarafından irsâl edilmesi” şeklinde sıhhati etkilemeyen unsurlar için kullanıldığı ifadesinden yola çıkarak onun rivayetleri “sahihun müttefekun aleyh”, sahîhun ma'lûlun”, “sahihun muhtelefun fih” şeklinde kullandığını zikretmiştir.

“Mâlik’ten rivayet edilmiştir. Ona Ebu Hureyre’nin ‘Hz. Peygamber şunları buyurdu. ’ dediği ulaşmıştır: Yiyeceği ve içeceği köle için bir haktır. Köleye gücü yeteceği işlerden başkası teklif edilmez.”

Müellifin yer verdiği göre hadis “ennehu belağahu” lafzıyla rivayet edilmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere Mâlik> Ebu Hureyre arasında râviler hafzedilmiştir. Müslim Sahîh’inde bu iki râviye yer vererek rivayeti mürsel olarak rivayet etmiştir. Bu râviler Bükeyr İbnu’l-Eşecc- Muhammed b. Aclân’dır. Böylelikle müellif ilk olarak hadisin Mâlik b. Enes kanalıyla zahiren müsned olarak gözüken rivayetini verdikten sonra diğer tariklerine yer vererek rivayetin mürsel olduğunu, İmâmMâlik’in rivayetinin râvi düşürmesi sebebiyle illetli olduğunu ancak sahîh kanallardan rivayeti sebebiyle diğer rivayetlerin illetli sayılmayıp sahîh kabul edileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Halîlî sahîhun ma’lul lafzıyla rivayetin bir vecihten illetli olurken başka bir vecihten sahîh olabileceğini, başka muhaddisler tarafından sahîh olan rivayetin kadîh olmadığını izah etmiştir.

Bu ifadeler göre eğer hadis sika râvilerin tarikinden nakledilmiş ise, sika râvi hadisi irsal ya da vakfetmiş olsa, irsal ya da kadîh illetli rivayetin sıhhatine mani olmaz. Bunun neticesi olarak sika râvinin ziyadesi, ihtilafı, kalbi illet olarak kabul edilmez.

3. 11. 2. Münker

Münker terimi de hem bir hadis usulü terimi olarak hadis ilminde hem de cerh lafzı olarak ricâl ilminde kullanılan müşterek lafızlardandır. Terkibin muhteva ve kullanımının sahîh olarak tespit edilebilmesi için öncelikle manası incelenecek, akabinde Halîlî’nin lafza yüklediği anlam analiz edilecektir.

Lügatte bilinmeyen, hoş karşılanmayan gibi anlamlara gelen münker lafzı, ulemânın tarifinde ittifak içerisinde olmadığı lafızlardandır. Muhaddislerin muhtelif manalarda kullandığı bu kavram, yapılan çalışmalardan yola çıkılarak elde edilen bilgilere göre“zayıf râvinin sika râviye muhalefet ettiği hadis, râvisinin teferrüd ettiği hadis, mevzu hadis, şâz hadisle müradif manada sika râvilere muhalif olarak rivayet edilen hadis” gibi farklı manalarda kullanılmaktadır.⁷²⁹Çalışmanın bu kısmında

⁷²⁹Münker hadis hakkında geniş bilgiler için bkz. Muhammed Aslan, “Hadis Usûlû Kavramlarından Münker Hadisin Tarihi Süreçte Kazandığı Anlamların De”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 9/Number: 62 (01 Ocak 2017), ss. 263-274.; “Ahmet - Cerh Lafızlarından Münkerü’l-Hadis ve Farklı Ku.pdf”; Münker Kavramının anlamı ve ayrıntılı bilgi için bkz: Karadeniz, *Hadis Ilminde Münker Hadis Kavramı*.; Münker Kavramı anlamı ve bu şekilde nitelendirilen örnekler için bkz: Kaya, *Hadiste Teferrüd*, ss. 78-81.

münker lafzının tarifinde Halîlî'nin görüşüne yakınlığı bulunması sebebiyle bazı âlimlerin görüşlerini ayrıntılı olarak ele alacağız.

Hadis usûlü eserleri içerisinde münkeri ıstalahî olarak ele alan İbn Salâh, “münker” adıyla açtığı başlık altında ilk olarak Ahmed b. Hârun b. Ravh el-Berdicî'nin (v. 301/914) “münker, metni sadece kendisini nakledenle bilinen ferd hadistir.”⁷³⁰ şeklindeki sözlerine yer vermiştir. Akabinde İse kendisi lafzı şöyle açıklamıştır:

“Münker, şâz konusunda zikrettiğimiz üzere ikiye taksim edilir ki bunun birinci kısmı şâz anlamındadır. Birinci kısım, bir kişinin sika râvilere muhalif olarak rivayet ettiği ferd hadistir. Bu kısmın örneği şu rivayettir: Mâlik>Zührî>Ali b. Hüseyin> Ömer b. Osman> Üsame b. Zeyd> Rasulullah isnadıyla nakledilen “Ne müslüman kafiye, ne de kafir müslümana mirasçı olabilir.” hadisidir. Burada Mâlik, Ömer b. Osman hususunda (doğrusu Amr iken Ömer şeklinde okuyarak) diğer sika râvilere muhalefet etmiştir.

Münkerin ikinci kısmı ise, isnadında teferrüdü hoş karşılanabilecek sika ve mütkın râvilerin bulunmadığı ferd hadistir. Bu kısmın örneği Ebû Zükeyr Yahyâ b. Muhammed b. Kays> Hişam b. Urve> babası> Aişe> Rasulullah isnadıyla nakledilen “Yaş hurmayı kuru hurmayla birlikte yiyiniz; çünkü şeytan bunu gördüğünde kızar ve Ademoğlu yaratılıştaki yeni olanı eski olanla yiyinceye kadar yaşadı.” rivayetidir. Sâlih şeyh mertebesinde olan Ebu Zükeyr bu rivayetinde teferrüd etti. Müslim bu kişinin rivayetini eserinde tahriç etmiş olmasına rağmen onun teferrüdü tolere edilemez.”⁷³¹

Görüldüğü üzere İbn Salâh münkeri sikanın muhalif ferd rivayeti ve sadûk-zayıf râvinin teferrüdü için kullanmaktadır. Netice olarak İbn Salâh'ın zikrettiği sikanın muhalif ferd rivayeti, şâz ile müradiftir. Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki, bazı muhaddisler münker hadisi iki alt kategoriye ayırarak şâz hadislerle münkeri müradif manada zikretmektedir. Ancak İbn Hacer bu tarife karşı çıkarak münkeri şâz ile birlikte ele alıp şöyle ifade etmiştir:

Zayıflıkla beraber muhalefet meydana gelirse râcih olan rivayete ma'ruf denilir. Bunun mukabiline münker denilir. Bu açıklamaya göre şâz ile münker arasında umum-husus vech vardır. çünkü her ikisi de muhalefet şartında birleşmiş, ancak şâz konusunda râvisi

⁷³⁰Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 272. Ayrıca Uğur, bu tarifi Halîlî'nin şâz kavramı ile aynı manaya geldiğini ilgili başlık altında zikretmektedir.

⁷³¹İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, ss. 81-82.

sika veya sadûk olmakla,münker konusunda ise râvisi zayıf olmak kaydıyla birbirinden ayrılmıştır. Şâz ve münker kavramını müradif sayanlar büyük hata etmişlerdir.⁷³²

Halîlî ise münker kavramının manasına dair bir açıklama getirmemiştir. Ancak eserinde 31 yerde râvi ve rivayetler konusunda lafzın kullanıldığı görülmektedir. Onun lafzı kullanımları incelendiğinde ise lafzı; “Falanın hadisinde münkerdir, münkerün cidden, bu isnadla münkerdir, münker sahibi, hadis ferd münkerdir, falandan aslı olmayan münkerdir, mütabii olmayan münkerdir, falanın hadisinden onu münker kılarlar, onu inkar ederler, falan kişiden münkerler rivayet eder, münker hadisler getirir.” gibi farklı şekillerde beyan ettiği görülmektedir..

Halîlî “münker” lafzını bazen teferrüd eden ravinin rivayeti için kullanmıştır.⁷³³Bazen o derivayetin kendisine nispet edilen kişiden aslı olmadığına delalet etmek,⁷³⁴ rivayetin sıhhatinin nefyine delalet etmek,⁷³⁵ rivayetin sahîh vechini beyan etmek suretiyle illetine değinmek,⁷³⁶ va’z vasfına delalet etmek,⁷³⁷ mütabaat olmadığına delalet etmek⁷³⁸gibi farklı şekillerde zikrederek rivayetin sened veya metninde bulunan bir illete değinmektedir.

3. 11. 3. Hata

İnsan bir beşer olarak, hata ve yanılma gibi zafiyetlerden arınmış değildir. Bu nedenle alimler, hadislerdeki illetlerin insandaki bu unutma ve yanılma gibi sebeplerden meydana geldiğini ve hataya düşüldüğünü beyan etmiştir. Nitekim Halîlî de “hata” kavramına hadis taksimatında yer vererek, bir beşer olarak râvilerin hata ve yanılığa düşebileceklerini ifade etmiştir.

Lügatte “savâbın zıddı”⁷³⁹olarak tanımlanan hata lafzını Halîlî eserinde farklı tasrifatlarda 13 yerde zikretmiştir. Muhaddisler tarafından hadislerde yapılan yanlışları ifade etmek üzere sıklıkla kullanılan hata kavramı, râvinin tashif, vehem

⁷³²İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, ss. 72-73; Münker kavramının ferd-münker açısından değerlendirilmesi için bkz: Ahmet Eşer, *Teferrüdün İki Temel Kavramı: Ferd ve Garîb Hadis (İlelû't-Tirmizî Örneği)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, ss. 33-35.

⁷³³Halîlî, *el-İrşâd*. 164 ve 234 nolu örnekler.

⁷³⁴Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s. 36.

⁷³⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 177.

⁷³⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 77.

⁷³⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 141.

⁷³⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 414.

⁷³⁹H. Yunus Apaydın, “Hata”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss.437- 442.

vb. illetlerini belirtmek üzere kullanılmıştır.⁷⁴⁰ Muhaddisler nezdinde hatayı yapan râvi için *خطأ*, *فيه خطأ*, *أخطأ* gibi ifadeler kullanılmıştır.⁷⁴¹ Ayrıca ricâle dair kaleme alınan eserlerde râvinin hatasının sıklığını belirtmek için *كثير الخطأ* gibi ifadeler de yer verilmiştir.⁷⁴²

Halîlî eserinde râvi nakdinde ve metin yönünden bazı illetli rivayetlerin bulunduğunu belirtmek için “hata” lafzını kullanmıştır. Eserde lafzın kullanımı incelendiğinde rivayetin mevkuf şeklinde olması gerekirken merfu olarak rivayet edilmesi,⁷⁴³ kişinin isminin yanlış ifade edilmesi,⁷⁴⁴ isnadda olmayan bir kişinin ilavesi,⁷⁴⁵ sikanın sikadan rivayetinde hata edilmesi⁷⁴⁶ gibi illeti gerektiren sebepler içinkullanıldığı görülmektedir.. Halîlî’nin lafza yaklaşımı örnek üzerinden zikredilerek müşahhas hale getirilecektir.

Örnek:

Tarik 1: Abdussamed b. Ahmed bize rivayet etti. Hayseme b. Süleymân bize rivayet etti. Muhammed b. Yunus bize rivayet etti. Bekir b. Fırkad, Muhammed b. Amr’dan o da Ebî Seleme’den o da Ebû Hureyre’den bize rivayet etti. Ebu Hureyre, Nebi şöyle dedi: “İmâmdan önce başını kaldıran kimse, Allah’ın o kişinin başını eşek başına çevirmesinden korkmaz mı?”

Halîlî bu rivayet hakkında “hata” lafzını zikretmektedir. Akabinde ise mahfuz şekline yer vermektedir.

Tarik 2: Muhammed b. Amr, Melîh b. Abdillâh’tan o da Ebu Hureyre’den rivayet etti: “İmâmdan önce başını indirip kaldıranın perçemi şeytanın elindedir.”⁷⁴⁷

Halîlî yukarıda da görüldüğü gibi rivayetin hatalı olduğunu belirtip mahfuz şekline yer vermiştir. İlgili örneklere yer verdikten sonra ise rivayetin senedi itibariyle bazı değerlendirmelere değinmiştir. Naklettiğine göre “ Muhammed, Melih’ten rivayetinde tek kalmıştır.” Ayrıca rivayetin imamlar nezdinde, “tarik 2” de yer verdiğimiz şekliyle mevkuf kabul edildiğini beyan etmiştir.

⁷⁴⁰Mehmet Emin Tülü, *İbn Ebî Hâtim’in el-İlel Adlı Eserinde Metin Yönünden İletli Saydığı Rivayetler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 54.

⁷⁴¹İbn Hacer, *Takribu’t-Tehzib*, C. I, s. 142, 268, 352.;İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, C. I, s. 17, 27.

⁷⁴²İbn Hacer, *Takribu’t-Tehzib*, C. I, s. 98, 140.

⁷⁴³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 114.

⁷⁴⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 53.

⁷⁴⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 109.

⁷⁴⁶Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), ss. 34-35.

⁷⁴⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 110.

Yine Halîlî bu rivayetin sahih şekli şöyledir diyerek isnadına yer vermiştir. Rivayetin sahih kabul edilen senedi şu şekildedir: “Muhammed b. Ziyâd> Ebû Hureyre> Nebî” ; imamların rivayeti ise “Şu’be, Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd” şeklindedir.⁷⁴⁸

Görüldüğü üzere metin illetli bulunarak hata kavramı ile belirtilmiş ve sahîh şekli verilmiştir. Netice itibariyle Halîlî, hata kavramını râvi ve rivayetler hakkındaki illetleri açıklamak üzere kullanmıştır. Bu tür kullanımlarına bakıldığında “bu hatalıdır” diyerek dikkati nazarı celbetmiş ve akabinde hatanın nerede ve nasıl vuku bulduğunu dile getirmiştir.

3. 11. 4. Garîb

Hadis usûlünde rivayetler, metin ve sened üzerinden değerlendirilerek bazı kavramlarla nitelendirilmiştir. Bir hadis usûlü terimi olarak “herhangi bir nedenden dolayı tek kalma” anlamında kullanılan garîb lafzı da hadis ilminin pek çok konusuyla ilişkili olmuştur.⁷⁴⁹ Dolayısıyla sened ve metin yönüyle bir rivayetin sahîh veya zayıf hükmünü almasında yahut râvinin cerh-ta’dil durumunun belirlenmesinde alimlerin kullandığı ıstılahlardan olup, *İrşâd*’da zikredilen ve mana olarak incelenmesi gereken lafızlardandır. Bu bağlamda garîb lafzıyla ilişkili olması açısından teferrüd ve şâz kavramları da ele alınacaktır.

Garîb lafzı, ga-ra-be sülasi fiilinden türemiş olup kelime olarak “yabancı, kimsesiz, vatanından uzak, yalnız ve tek başına kalan kimse” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁵⁰ Bir hadis usûlü terimi olarak isehangi tabakadan olursa olsun bir râvinin tek başına rivayet ettiği hadis olarak tarif edilmiştir.⁷⁵¹ Garîb kavramını hadis ilimleri bakımından oldukça erken bir zamanda ele alıp açıklayan ilk kişi Tirmizî’dir. Tirmizî garîb lafzını şu şekilde taksim ederek açıklamıştır: 1. Bir tek tarikten rivayet edilen hadis. 2. Hadis imamlarından birinin teferrüd ettiği hadis. 3. Diğer rivayetlerde olmayıp bir ziyadeyi içeren hadis. 4. Metin bakımından meşhur olup isnadı sebebiyle

⁷⁴⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 110. Rivayet, Şu’be, Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd tarihiyle Sahîh-i Buhârî’de geçmektedir. Bkz: Buhârî, *Kitâbu’l-Ezân*, 10.

⁷⁴⁹Garîb lafzının farklı anlamları, ulemânın söz konusu lafzı kullanımı ve çeşitleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Eşer, *Teferrüdün İki Temel Örneği*, ss. 15-24.

⁷⁵⁰İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C. I, ss. 639-640.; Salâhattin Polat, “Garîb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s.375.; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 102.

⁷⁵¹Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 102.

garîb olan hadis.⁷⁵² Mütেকaddim dönem alimlerinden Hâkim en-Nisâbü'rî de kavrama eserinde yer vermiş ancak tanımlanması noktasında bir açıklamada bulunmamıştır.⁷⁵³

Muhaddisler tarafından pek çok tarifi yapılan garîb lafzını müteahhir âlimlerinden biri olan İbn Salâh şöyle tanımlamıştır: “Bazı râvilerin hadisin senedinde veya metninde başkalarının rivayet etmediği bir şeyi naklederek teferrüd ettikleri hadis türüne garîb denir.”⁷⁵⁴ İbn Hacer ise mefhumu biraz daha genişleterek şöyle tanımlamıştır: “Garîb, senedin neresinde olursa olsun râvinin rivayetiyle teferrüd ettiği hadistir.” Ona göre garîb ve ferd, eş anlamlı olup, muhaddislere göre sadece kullanım farklılıkları vardır. Ayrıca senedin, teferrüdün meydana geldiği yere göre garîb-i mutlak ve garîb-i nisbî olarak kısımlara ayırmıştır.⁷⁵⁵ Yukarıda konuyla ilgili nakledilenlerden hareketle lafzın genel olarak teferrüd manasında kullanıldığını ifade edebiliriz.

Halîlî ise mezkûr mefhumu dair bir tarifte bulunmamıştır. Ancak eserinde “hadîsun garîbun, garîbun mi hadîsi fulân, lehu garâib, sahibu garâib, yeka’u fî hadîsihi garâib, min hadîsihi garâib, yervî fulânun garâib” şeklinde lafzı 42 yerde kullanmaktadır. Bazen o, garîb kavramını zikrettikten sonra hiçbir açıklama getirmezken,⁷⁵⁶ çoğu zaman “sahîhun garîbun⁷⁵⁷/garîbun sahîhun”⁷⁵⁸; yahut hadisin ferd olduğu belirtmek için “garîbun mi hadîsihi fûlan yetefferedu”⁷⁵⁹, “lem yervihû gayr-u fûlanun”⁷⁶⁰, “lâ yutaba aleyh”⁷⁶¹ gibi ilavelerde bulunmaktadır. Bu kullanımlar haricinde o, “garîb” lafzından sonra râvinin durumuna bazı lafızlarla işaret etmektedir.⁷⁶²

Halîlî’nin “garîb” lafzını kullanımı incelendiğinde lafzın, sahîh garîb ve münker garîb şeklinde iki kısma ayrılarak incelenmesi mümkün gözükmektedir. Bu tasnifi anlaşılması için onun lafzı kullanımlarına örnekler vererek konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

⁷⁵²İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, C.II, ss. 627-643.; Hüseyin Akgün, Tirmizî’nin Kullandığı “Hadîsun Garîbun” Kavramı, *Dinbilimleri akademik Araştırma Dergisi*, 3/17, 2017, ss. 109- 113.

⁷⁵³Nisâbü'rî, *Ma’rifetü Ulûmi’l-Hadîs*, ss. 93-95.

⁷⁵⁴İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 270.

⁷⁵⁵İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, ss. 50-57.

⁷⁵⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 300, 393.

⁷⁵⁷Halîlî, *el-İrşâd*, s. 104.

⁷⁵⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 115.

⁷⁵⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 182, 302.

⁷⁶⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 169, 187, 273, 359, 379, 384, 430, 453.

⁷⁶¹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 421.

⁷⁶²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 152, 419.

Halîlî'nin kullanımına göre garîbî, ilk olarak sahîh garîb hadîs taksimi içerisinde değerlendireceğiz. O, 37 nolu râvi tercemesinde Abdullah b. İdrîs (v. 192/807-808) hakkında “Mâlik’in öğrencilerindendir. Mâlik Kufelilerden sadece ondan rivayet etmiştir. Ondan bir hadis rivayet eder. O hadiste de Ma’n tek kalmıştır ve garîbtir.”⁷⁶³ ifadelerini kullanarak garîb lafzına yer vermektedir. Halîlî râvi tercemesinde değindiği bu bilgiler akabinde râvinin rivayetine örnek vermekte ve illetine değinmektedir. Hadisin sened ve metni şu şekildedir:

“...İshâk b. Mûsâ el-Ensârî> Ma’n b. İsa> Malik b. Enes> Abdullah b. İdrîs> Şu’be b. Haccac> Sa’d b. İbrahim> babası: ‘Ömer b. Hattâb içlerinde Ebû Hüreyre’nin de bulunduğu bir grubu hapse attı ve dedi ki: Rasulullah’tan rivayeti azaltın. Ölünceye kadar onun gözetiminde kaldılar.”⁷⁶⁴

Yukarıda zikredildiği üzere Halîlî, Ma’n b. İsa>Mâlik> Abdullah b. İdrîs tarikinde Ma’n’ın İdrîs’ten rivayetiyle teferrüd ettiği garîb lafzıyla belirtilmiştir. Yani Halîlî burada garîb lafzıyla rivayetin metin bakımından değil sened bakımında garîb olduğu bilgisini vermiştir. Zira onun bu ifadelerini destekler nitelikte kendisinden önceki dönem alimlerinden İbn Adî’nin benzer ifadeleri yer almaktadır. Dolayısıyla Halîlî burada garîb lafzıyla teferrüdü kastetmiştir ve bu konuda alimlerinin genel olarak ittifakı vakidir.⁷⁶⁵

Garîbin ikinci tasnifinde ele alacağımız anlamı, münker garîb hadîstir. Halîlî’nin lafza yaklaşımı örnek üzerinden gösterilerek açıklığa kavuşturulacaktır:

“Muhammed b. Hasan b. el-Fettah onu bize rivayet etti. Abdullah b. Dâvud es-Sicistânî bize rivayet etti. El-Müseyyeb b. Vâzih bize rivayet etti. Yusuf b. Esbât, Süfyân’dan o da Muhammed b. el-Münkedir’den o da Câbir b. Abdillâh’tan Rasulullah şöyle söyledi dediğini bize rivayet etti: ‘Her iyilik sadakadır.’” Halîlî’ye göre bu rivayet, Yusuf’un teferrüdüyle garîbtir. Ayrıca o rivayetle ilgili bu bilgilere yer verdikten sonra râvinin zabt açısından bir değerlendirmesine “Yusuf zahîd bir kişidir, ancak alimler onu hıfzından razı değillerdi.” sözleri ile yer vermektedir.⁷⁶⁶ Görüldüğü üzere Halîlî rivayetle ilgili garîb lafzıyla bir teferrüde değinmektedir. Ayrıca zikretmiş olduğu bilgiyle de râvinin zabt açısından kusurunu ifade etmektedir. Onun bu kullanımına göre rivayet garîb olmakla birlikte râvideki kusur sebebiyle münkerdir, diyebiliriz. Rivayetle ilgili ulemanın görüşleri araştırıldığında Yusuf b.

⁷⁶³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 53.

⁷⁶⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 53.

⁷⁶⁵İbn Adî, *el-Kâmil*, C. I, s.82.; Şi’lal, *Menhecü’n- Nakdi’l- Hadis*, s. 518.

⁷⁶⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 97.

Esbât> Süfyân rivayetiyle gelen tarikte bir teferrüdün oluştuğunda bir ittifakın vaki olduğu ve rivayetin batıl ve asılsız olduğu bilgisine yer verildiği görülmektedir.⁷⁶⁷

Halîlî'nin eseri incelendiğine lafzın bu taksim dışında kullanımları olduğu görülecektir. Yukarıda verilen örneklerde olduğu üzere o lafzı genel olarak teferrüd manasında kullanmaktadır. Teferrüde delaletini de “lem yervihû gayru fulân, lâ yutaba aleyh, teferrede bih⁷⁶⁸” gibi lafızlarla ifade etmektedir. Ayrıca o garîb lafzını “sahibu garaîb” şeklinde 12 yerde zikretmektedir.⁷⁶⁹ Halîlî, lafzın bu şekilde kullanımında râvinin pek çok garîb/ferd hadisi olduğunu kastetmektedir. Öte yandan Halîlî'ningarîb lafzı ile sadece hadisın senedi itibarıyla ferd olmasına değil, bununla birlikte bir garipliğe işaret ettiği görülmektedir. Bununla ilgili olarak 264 nolu râvitercemesinde “yekau'fi hadîsihi garâib an şuyuhu'ş-şam”⁷⁷⁰ şeklinde meçhul bir râviden vaki olan garîblikten bahsetmiştir. zayıflığın bu kişilerden kaynaklandığını râviden olmadığını beyan etmiştir. Halîlî burada bir garîblik/ tuhafıktan bahsetmekte, zayıflığın ise açık olarak bu kişilerden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Sonuç olarak müellifin mefhum kavramı râvinin ferdliğine delalet olarak zikrettiğini söyleyebiliriz. Ancak o kavramı kullanıp herhangi bir açıklama yapmadığında, bu durum râvinin cerhine delalet edebileceği gibi, senedde vaki olan bir illete de delalet edebilir.

3. 11. 5. Hasen

Lügatte güzel ve iyi gibi anlamlara gelen hasen lafzı,⁷⁷¹ hadis ıstılahında sahîh ile zayıf arasındaki bir konumu ifade etmek için kullanılmaktadır. Hasen lafzının tanımını ilk yapan kişi Tirmizî'dir. Ona göre hasen; “İsnadında kizb ile itham edilmiş biri bulunmamakla birlikte şâz olmayan ve kendi gibi diğer kaynaklardan da rivayet edilen hadistir.”⁷⁷² Tirmizî'nin vermiş olduğu bu tarife göre onun lafzı garîb/teferrüd manasında kullanmadığı gözükmektedir. Ancak lafzın Tirmizî öncesi dönemde kullanımını incelendiğinde Ahmed b. Hanbel'in “hasen” ifadesini “garîb” anlamında kullandığı görülmektedir. Zira onun bu kullanımına Hatîb el-Bağdadî, bir hadis

⁷⁶⁷Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, Sad b. Abdullah el-Humeyd önderliğinde araştırmacı bir grup (thk), C. VI, 1427, ss. 103-104.; İbn Adi, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 487.

⁷⁶⁸ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 254.

⁷⁶⁹ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 152, 175, 177, 180, 269, 340, 392, 413, 430, 471.

⁷⁷⁰ Halîlî, *el-İrşâd*, s. 156.

⁷⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. XIII, s. 114.

⁷⁷² Tirmizî, *İlelû's-Sağir*, C. V, s. 758.

hakkında bir yerde hasen dediğini ve aynı hadis hakkında aslında garîb olduğu bilgisine yer verdiğini belirtmektedir.⁷⁷³

Halîlî, hasen lafzının kullanımına dair bir açıklama getirmemiştir. Eser incelendiğinde lafzın 4 rivayet hakkında zikredildiği görülmektedir. Onun hasen lafzıyla rivayette bulunan bir garîbliğe/teferrüde/tuhaflığa dikkat çektiğini ifade edebiliriz. Şimdi lafzın anlaşılması için örnek verilerek konu müşahhas hale getirilecektir.

“Muhammed b. Abdullah el-Hâfız bana rivayet etti (ona sordum). Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Mervezi bize rivayet etti. Muhammed b. Musa el-Bâşânî bize rivayet etti. El-Fadl b. Halid Ebu Muaz bize rivayet etti. Ebu Usame (?) Nuh b. Ebi Meryem Davud b. Ebi Hind’den, o da en-Nu’mân b. Sâlim’den, o da Ya’kub b. Asım’dan, o da Abdullah b. Amr’dan bize rivayet etti ve dedi ki: Rasulullah şöyle söyledi: ‘ Deccal ahir zamanda çıkacak. Kırk (zaman) kalacaktır. (Kırk gün mü kırk ay mı yoksa kırk sene mi dedi bilemiyorum.) Derken Allah Meryem oğlu İsa’yı gönderecektir ve o onu öldürecektir. Bundan sonra ümmetim yedi sene kalacaktır. ’”

Halîlî’nin nakline göre bu hadis, Davud’dan sadece Nuh’un rivayeti sebebiyle garîbtir, hasendir. Ayrıca El-Bâşânî dışında onu rivayet eden yoktur. Burada Halîlî, “lem yervîhu gayru fulân” senedde meydana gelen bir garîbliğe/teferrüde işaret etmektedir. Zira o el-Bâşânî’nin tercemesini ele aldığı kısımda onu “sâhibu garâib” lafzı ile nitelendirerek bu duruma dikkat çekmiştir.⁷⁷⁴ Öte yandan yukarıdaki rivayet farklı kaynaklardan araştırıldığında, bu hadisi rivayet eden ravilerin neredeyse hepsinin aynı lafızlarla naklettiği görülmektedir. Ancak sened itibarıyla bakıldığında Halîlî’den farklı olarak Davud>Nuh isimli ravilerin ve el-Bâşânî’nin yer almadığı görülmektedir. Bu da onun burada garîb, hasen lafızları ile seneddeki bir tuhaflığa işaret ettiğini düşünmemize sebep olmaktadır.⁷⁷⁵

⁷⁷³Veysel Özdemir, “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis Istılahının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, 2013, s. 77, ss. 83-84.; Fatih Gümüş, “Hasen Hadis Istılahının Gelişiminde İbnü’s-Salâh Etkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 3/25, 2021, s. 1235.

⁷⁷⁴Halîlî, *el-İrşâd*, s. 430.; Ebû Muâz Târik b. İvezullah b. Muhammed, *el-İrşâdât fî takvîyeti’l-ehâdis bi’ş-Şevâhid ve’l-Mutâbaât*, Mektebetü İbn Teymiyye (nşr), Kahire, 1417, s. 144.; Şi’lal, *Menhecü’n-Nakdi’l-Hadis*, ss. 576-577. Benzer örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 74, 386, 403.

⁷⁷⁵Müslim, *Kitâbu’l-fiten*, 52.; Nesâî, *Kitâbü’t-Tefsir*, 54.

3. 11. 6. Teferrüd

Halîlî'nin hadis taksimatında yer verdiği ferd/teferrüd kavramı ise,⁷⁷⁶ gerek isnad yönünden gerekse de cerh-ta'dîl açısından diğer ıstılahlarla ilişkili olmasından dolayı hadis ilmi ve ricâl sahasında yekûn bir konuma sahiptir. Çünkü mefhum kavram, rivayetin sahîh ve merdudluğu yönünden önemli bir rol üstlendiği gibi aynı zamanda rivayetin râvisinin sika yahut zayıf olarak adedilmesinde cerh-ta'dîl açısından da mühimdir. Bu meyanda mefhum kavramın üzerinde durularak Halîlî'nin lafza yaklaşımı analiz edilecektir.

Halîlî eserine yazmış olduğu mukaddimesinde ferd hadisi üç kısma ayırarak ele almıştır. Ona göre ferdin ilki “sika meşhur hâfız kişinin ya da imâmın hâfız ve imâmlardan yaptığı rivayette tek kaldığı hadistir. O sahîhun müttefakun aleyhtir.” Bir diğeri ise “Zayıf kimsenin imâmlar ve hâfızlara va'z ettiği rivayetiyle teferrüd ettiği hadistir.” Üçüncüsü ise zayıflığına ve sahîhliğine hükmedilmeyen, şeyhin zayıf veya tevsik edildiği bilinmeyen rivayetiyle teferrüd ettiği hadis”

Müellif ilkinе örnek olarak:

Ömer b. İbrahim b. Kesir el-Mukrî bi-Bağdat (ona sordum)'ın bize tahdis ettiği hadis ondan Abdullah b. Muhammed b. Abdulaziz el-Begavî bize tahdis etti. Ondansansur b. Ebi Muzahim> Halef b. Hişam el-Bezzâr> Muhammed b. süleyman bize tahdis etti, dediler ki: Mâlik b. Enes İbn Şihab'tan o da Enes'ten “Nebi (s. a. v) başında miğfer olduğu halde fetih günü Mekke'ye girdi. Şu İbn Hatal adındaki kişi,Kabe'nin örtüsüne yapışmış, sığınmış denildi. Nebi (s. a. v) onu öldürünüz buyurdu.”

Mâlik, İbn Şihab şöyle söyledi dedi: “rasulullah o gün ihramlı değildi. Bu Mâlik'in İbn Şihab'tan onun da Enes'ten yaptığı rivayetinde teferrüddür.”⁷⁷⁷

Görüldüğü üzere Halîlî bu rivayette sikanın sikadan teferrüdüne örnek vermiştir ve rivayeti sahîh kabul etmiştir.

Müellif ikincisine örnek olarak ise şu hadisi zikretmiştir:

“Ali b. Ahmed b. Sâlih, Muhammed b. İshâk bize tahdis etti ve dediler ki: Hasan b. Ali et-Tusî> muhammed b. Abdurrahman b. Gazvan bize tahdis etti. Mâlik b. Enes, İbrahim b. Sa'd (her ikisi de) İbn Şihab'tano da Enes b. Mâlik'ten bize

⁷⁷⁶Teferrüd kavramının tanımlanması noktasında âlimlerin görüşleri için bkz: Ayşe Güler, *İllet Sebebi Olarak Teferrüd el-İlletü'l-Kebîr Örneğinde*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul2018, ss. 15-16.

⁷⁷⁷Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s. 35.

tahdis etti.” Nebi (s. a. v) dedi ki: Kur’an ehli Allah’ın ehlidir ve ona en yakın olanlardır.”

Müellifin zikrine göre: Bu hadis bu isnadla münkerdir. Bu rivayetin ne Mâlik’ten ne de İbn Şihab’tan aslı vardır.

Bu İbn Gazvân’a hamledilir. Bilakis Ebu davud et-Tayâlisî, Basralı bir şeyhten, babasından, Enes’ten de rivayet etmiştir.”⁷⁷⁸

Müellif aynı hadisin farklı tarikine de eserinde yer vermiştir. Onun zikrine göre “muhammed b. İshâk el-Keysani> Muhammed b. Süleyman el-Famî> Hasan b. Ali et-Tusi> Muhammed b. Abdurrahman b. Gazvân>Mâlik b. Enes> İbrahim b. Sa’d> Zührî>Mâlik b. Enes “⁷⁷⁹

“Bu hadis Mâlik ve Zühri’nin hadise vaz edilmiş münkerdir. İbn Gazvân dışındakiler onu rivayet etmedi. O zayıftır.”⁷⁸⁰

Görüldüğü üzere müellif bu rivayette İbn Gazvan’ın Mâlik ve İbrahim b. Sa’d’ın rivayetinde teferrüd ettiğini ve zayıf olduğunu belirtmiştir. Ayrıca müellif İbn Gazvan’ın rivayetinin rivayetinin muhalefet olmaksızın münker olarak vasıflandırılacağına ve onun münferid olmasının sebebinin imâmlar üzerine hadis vazetmesi sebebiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir. dolayısıyla müellif, münker kavramını zayıf râvilerin rivayetlerinde tek kaldıklarına işaret etmek üzere kullanmıştır.

Halîlî’nin zikrine göre üçüncüsüne örnek olarak:

“Hüseyin b. Halbes> Osman b. Cafer> Hafs b. Amr er-Rebâlî> Ebu Zükeyr Yahya b. Muhammed b. Kays> Hişam b. Urve> babası> hz. Aişe (r. a) “Rasulullahbuyurdu ki: Koruk hurmayı kuru hurma ile birlikte yiyin. Zira şeytan bunu gördüğünde öfkelenir ve şöyle der: ‘ Ademoğlu eski ile yeniye birlikte yiyecek kadar hayatta kaldı. ’”

Müellif rivayetle ilgili şu sözleri sardetmiştir: “Bu ferd şâzdır. Hişam’dan Ebu Zükeyr dışında kimse rivayette bulunmamıştır. O Sâlih bir şeyhtir. Onun sıhhatine ve zayıflığına hükmedilmedi.”⁷⁸¹

⁷⁷⁸Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s. 36.

⁷⁷⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 139.

⁷⁸⁰Halîlî, *el-İrşâd*, s. 140.

⁷⁸¹Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), ss. 37-38.

Görüldüğü üzere bu hadis Ebû Zükeyr dışındaki râvilerin sika olduğu ve ondan başkası tarafından nakledilmediği, mütabi ve şahidi bulunmayan bir rivayettir. Söz konusu rivayete eserinde yer veren İbn Salâh, bu tarikle gelen rivayeti münkerin ikinci kısmından kabul etmiş vebu rivayeti nakleden EbûZükeyr'in, Müslim'in kendisinden gelen rivayetleri eserine aldığı sâlih bir şeyh olduğunu ancak onun teferrüdü makbul edilecek seviyede olmadığını zikretmiştir.⁷⁸²

Rivayetin sened veya metninde vaki olan bir haslet sebebiyle münferid olan râvinin diğerlerinden ayrılması olarak ifade dilen “teferrüd” kavramını el-Halîlî, mervi ve râvi için kullanmaktadır. Müellifin eserinde râvinin tek kalışına işaret etmek üzere “ferede” kökünden türetilmiş “teferrede”, “inferede”, “efrâd”, “ferdun” gibi lafızlar kullanmakla birlikte “lâ yütâbe alâ hadîsihi” (hadisine mütabaat eden kimse yoktur) manasındaki mezkûr ibareyi râvinin rivayet ettiği hadisin başka râviler tarafından nakledilmemiş olması hasebiyle tek kaldığını gösteren ifadeler kullandığı gözükmemektedir. Ayrıca yazar direkt rivayetin teferrüde işaret etmeksizin dolaylı olarak teklîge işaret etmek üzere “lem yervihi fûlan illâ fulân” şeklinde ifade de kullanmaktadır.

Halîlî teferrüd olgusuna dikkat çekerken “teferrede bihi fulân” gibi ifadeler kullandığı gibi “ferdun şâzzun”, “ferdun münkerun”, “ma'lulun ferdun” şeklindeki ibareler ile teferrüd ve diğer delillerle rivayetin hükmüne de işaret etmektedir.

3. 11. 7. Şâz

Teferrüd kavramı ile kuvvetli bir irtibatı olan şâz lafzı, hadiste vukû olan teferrüd çeşitlerinden bir tanesi olup sözlükte “kavminden ayrılan, tek kalan”⁷⁸³ gibi anlamlara gelmekte, bir hadis ıstılahı olarak ise tarifinde ulemânın ihtilaf içerisinde oldukları mefhumlardandır. Tespit edilebildiği kadarıyla şâz kavramı hicri ikinci asırda ferd ve garîb manasında kullanılmaktadır. Ancak kavramın ıstılahî anlamda bir tanımı bu dönemde yapılmamıştır. Mefhum kavramı mütekaddimun âlimlerinden ilk tanımlayan İmâm Şâfiî olmuştur. Ona göre “Şâz, sika bir râviden başkasının rivayet etmediği hadis değil, sika râvinin diğer râvilerin rivayetine zıt olarak hadisi rivayet etmesidir.”⁷⁸⁴ Bu tarife göre şâz da esas olarak muhalefet ele alınmıştır. Ancak muhalefetin mana da mı rivayette yahut metinde mi olacağına dair bir açıklaması yapılmamıştır.

⁷⁸²İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 81.

⁷⁸³ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, C.IX, ss. 423-424.

⁷⁸⁴Nîsâbü'rî, *Ma'rîfet*, s. 119.

Halîlî'nin hocası Hâkim en-Nîsâbüri ise şâz hadis hakkında müstakil bir babta şöyle demiştir: “Şâz, sikanın rivayetinde tek kaldığı ve bu rivayetinde mütâbîî de olmayan hadistir.”⁷⁸⁵ Ayrıca O, şâz hadisin ma'lul olmadığını, hadisin bünyesinde vehme delalet eden bir illetin vuku bulmaması sebebiyle muallal hadisten ayrıldığını, şâz hadiste bu türden bir illetin olmadığını da belirtmiştir.⁷⁸⁶ Onun bu ifadelerinden şâz hadiste bir illet vaki olduğu düşüncesi oluşu ancak araştırıldığında herhangi bir illetin olmadığı ve rivayette de teferüd bulunduğu için şâz olarak isimlendirildiği bir sonuç çıkarmamız mümkündür.

Hâkim, Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis adlı eserinde ilk olarak kendi tanımına yer vermiş akabinde İmâmŞâfiî'nin tarifine değinmiştir. Onun bu şekilde kendi tanımını verdikten sonra İmâmŞâfiî'nin sözlerine yer vermesi onun tanımlamasını kabul etmediğini göstermiştir. Nitekim Hâkim, şâz kavramını sikanın teferrüdü olarak tanımlarken, İmâmŞâfiî ise sikanın muhalefeti olarak kabul etmektedir.

Hâkim'den sonra şâz kavramını ele alan Halîlî ise daha farklı bir bakış açısı getirerek kavramı şöyle tanımlamıştır: “Hadis hâfızlarına göre şâz, tek isnadı olup güvenilir olsun ya da olmasın bir râvinin naklettiği hadistir. Sika olmayan râviden gelen hadis terkedilir, kabul edilmez; şayet sika birinden gelmekteyse hakkında tevakkuf edilir, hüccet olarak kullanılmaz.”⁷⁸⁷ Halîlî'nin bu ifadelerinden onun mefhum kavramı mutlak teferrüd manasında kullandığını, hocası Hâkim ile tariflerinde “râvinin tek kalması” konusunda müşterek oldukları ancak râvinin durumu hakkında ayrıldıkları anlaşılmaktadır.

Mütekaddim dönem şâz hadis ile ilgili öne çıkan üç önemli görüşe yer verdik. Şâfiî, Hâkim ve Halîlî'nin tanımlarından en kapsamlı olanı bizim de çalışmamıza konu olan *İrşâd*'ın müellifi Halîlî'ye aittir. Sahîh hadisin tanımında “şâz olmamalı” şeklindeki ibareye yer verilirken Halîlî'nin şâz hadisi mutlak teferrüd olarak açıklaması şâz kapsamına günümüzde sahîh hadislerin de girmesine sebep olmaktadır. Bu da genel kabul olan görüşe ters düşmektedir.

Müteahhir dönem âlimlerinden İbn Salâh ise şâz kavramını eserinde müstakil bir başlık altında incelemiştir. O mefhum kavramı incelerken ilk olarak mütekaddim dönem âlimlerinden bizim de yukarıda zikretmiş olduğumuz Şâfiî, Hâkim ve Halîlî'nin görüşlerini nakletmiştir. İbn Salâh'ın beyanına göre Halîlî ve hocası

⁷⁸⁵Güler, *İllet Sebebi Olarak Teferrüd*, s. 29.

⁷⁸⁶Nîsâbüri, *Ma'rifet*, s. 119.

⁷⁸⁷Halîlî, *el-İrşâd*, (müellifin önsözü), s. 38.; Ökdem, *Hadis Tenkidinde Tariklerin Karşılaştırılmasının Kuralları*, s.18.

Hâkim'in tariflerinde bir problem gözükmemektedir. Çünkü onlar "sika râvinin teferrüdünü" şâz kapsamında değerlendirmekte ve bu da her râvisi sika olmakla birlikte kendi tabakasında tek kalmış bir rivayetin (niyet hadisi gibi) ferd ve Sahîhayn'da vukuiyeti hususunda görüşlerini açıklamalarını güçleştirecektir.⁷⁸⁸ Ayrıca sika râvinin teferrüdünü şâz kapsamında değerlendirmek onu merdud hadislere dahil etmektir. Bu da sikanın teferrüdünü, Sahîhayn olmak üzere eserine almış olan ulemânın ve onu makbul kabul edenlerin görüşleriyle tezat düşmektedir.

Halîlî ve Hâkim sikanın teferrüdünden bahsetmiş ancak zabt ve hıfz sahibi kimselerin teferrüdünü değerlendirmemiştir. Onların bu görüşüne, sika ifadesini mutlak manada kullandıkları, bu nedenle de mefhum lafzın kapsamına hâfız vb. ifadelerinde dahil olacağı şeklinde cevap verilmiştir.

Şâz hakkındaki tutumun Halîlî ve Hâkim'in açıklamalarından daha tafsilatlı olduğunu ifade eden İbn Salâh, "Râvi bir rivayette teferrüd ettiğinde mevzu bahis olan rivayet incelenmelidir. Teferrüd eden râvinin rivayeti, kendisinden hıfz ve zabt bakımından daha üstün olan kişinin rivayetine muhalif olursa bu hadis şâz merdud olur.... Eğer râvi hıfz ve zabt noktasında kusurlu olup muhalefet olmaksızın teferrüd ettiği hadis ise şâz münkerdir."⁷⁸⁹ Dolayısıyla İbn Salâh, teferrüd eden râvinin rivayetini kabul edilmesinde sadece muhalefeti yeterli görmeyip kendisinden daha hıfz ve itkân sahibine muhalefet edilmesini de gerekli görmüştür. Ayrıca o Şâfiî'nin açıklamasında yer alan muhalefet şartını, râvinin kendisinden daha üstün kişilere muhalefet etmesi ile mukayyet hale getirmiştir. İbn Salâh tarifinin ikinci kısmında zikretmiş olduğu "hıfz ve zayıf olma açısından zayıf olanın teferrüdü", Halîlî'nin "sika olmayan râvinin teferrüdü" hususundaki vasıflandırmasıyla benzerlik göstermiştir.

⁷⁸⁸İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, ss. 76-77.

⁷⁸⁹İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 79.

4. EL-HALÎLÎ'NİN İBN ADÎ VE ZEHEBÎ İLE MUKAYESESİ

Rivayetin ana unsuru olan râvilerin tanınması ve cerh-ta'dil durumlarının tespitinde bir yöntem olarak kullanılan ricâl tenkid ilmi, tekâmülünü uzun bir sürede kademeli olarak gerçekleştirmiştir. Bu tekâmül sürecinin bilinmesi, ricâl tenkid düşüncesinin anlaşılmasında mühim bir konudur. Çünkü râvilerin güvenilirlik durumları ile ilgili yapılan değerlendirmeler bazen iki münekkid arasında farklılık göstermektedir. Ricâl tenkidinde meydana gelen bu farklılıklar, ilk olarak tenkidin içtihadı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca cerh-ta'dil hükümlerindeki bu farklılıklar münekkidin müteşeddid, mutedil veya mütesâhil bir tutuma sahip olmalarından da kaynaklanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde münekkidlerin râvi değerlendirmelerinde kullandıkları yöntem, tasnif ve telif üslubu, ayrıca farklı münekkidlerin bir râvi hakkındaki birbirleriyle çelişen kullanımları tespit edilerek, ricâl ilminin gelişim seyri, metot ve terimlerinin kullanılması açısından analiz edilecektir. Sürecin müşahhas bir halde sunulması için çalışmamızın ana konusunu oluşturan H. V. asır âlimlerinden biri olan Halîlî ile kendisinden önceki dönem münekkidlerinden İbn Adî'nin *el-Kâmil* ve müteahhir dönem ulemâsından Zehebî'nin *Mizânu'l-İ'tidâl* adlı eserleri mukayese edilecektir.

4. 1. Halîlî ile İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi

Hadislerin sıhhatini tespit etmede en önemli konulardan birisi, senedde yer alan râvilerin güvenilirlik durumlarını araştırmaktır. Râvilerin güvenilirlik durumuyla ilgili değerlendirmeler, Hz. Peygamber hayatta iken başlamış, sonraki nesillerde de gelişerek devam etmiştir. Özellikle H. III. asra gelindiğinde, rihlelerin artması ve bu süreçte süregelen ilmi faaliyetler, râviler hakkında edinilen bilgilerin artmasına ve neticesinde cerh-ta'dil ilminin gelişmesini sağlamıştır. Bu asır, Kütübü Sitte eserlerinin yazılmış olması gibi sebeplerden ötürü hadisin altın çağı olarak nitelendirilmiştir. Ancak H. III. asır sadece hadis metinleri için değil, cerh-ta'dil ve ricâl ilmi açısından da zirve olmuştur. Dolayısıyla bu asır, ricâl ilminin gelişmesine katkı sağlayan önemli bir dönem olmuştur. H. III. asra müteakip dönem ise, râvilerin gerek kimliklerinin gerekse güvenilirliklerinin tespitine yönelik temel ricâl kitaplarının yazıldığı dönemdir. Bu dönemde yaşamış olan âlimler arasında İbn Adî mühim bir konuma sahiptir. Zira o, râvilerin cerh sebepleri ile zayıf ve metruk râvileri ihtiva eden *el-Kâmil* adlı eserini bu dönemde ele almıştır. Onun *el-Kâmil* adlı eserinde aktardığı ricâl biyografileri ve cerh-ta'dile dair tutumları kendisinden sonra gelen âlimler tarafından dikkate alınmış ve nakledilmiştir. Bu sebeple bu sahanın

önemli isimlerinden İbn Adî ve Halîlî'nin eserleri muhteva, telif ve tasnif üslubu açısından değerlendirilecek, akabinde ise her iki çalışmada bulunan müşterek yüz râvi, terceme ve cerh-ta'dîl hükümleri açısından değerlendirilecektir.

İbn Adî'nin *el-Kâmil*'i cerh-ta'dîl alanında yazılmış önemli bir çalışmadır. Onun eseri metot, tasnif sistemi açısından olduğu gibi mütekkid münekkidlerin görüşlerine yer vermesi ve her râvi hakkında kısa bir hüküm ortaya koymuş olması konusunda değerlendirilmesi ve istifade edilmesi gereken önemli bir çalışmadır. Zira Halîlî eserinde onunla ilgili şu sözleri sarf etmektedir: “İbn Adî, hıfz ve azamet bakımından benzersiz birisiydi. Kadı ve hadîs hâfızı olan Abdullah b. Muhammed'e ‘İbn Adî'nin hafızası mı, İbn Kâni'nin hafızası mı daha güçlü?’ diye sordum. Kadı Abdullah ‘Tüh sana! İbn Adî'nin gömleğinin ilik düğmesi bile İbn Kâni'den daha güçlü bir hafızaya sahiptir. ’ dedi. “ Yine Halîlî onun hakkında şöyle söylemektedir: “Ahmed b. Ebi Müslim el-Fârisî'den dinlemiştim, şöyle diyordu: ‘Ahmed b. Adî el-Cürcânî gibisini görmedim. Hıfz bakımından ondan daha üstün biri olamaz. O Ebu'l-Kasım Taberani ve Ebu Ahmed el-Kerâbîsî ve diğer hafızlarla karşılaşmıştır. O bana dedi ki: Şu adı geçenlerin hıfzı, tekellüfe dayalı zorlama bir hafızadır. Oysa Ahmed b. Adî hiçbir zorluk çekmeksizin ezberleyip hafızasına alırdı. “⁷⁹⁰ Halîlî yukarıda yer verilen sözleri ile İbn Adî'nin hıfzına ve önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca o eserinde kendisinden istifade ederek nakilde bulunmuştur.⁷⁹¹

Halîlî ve İbn Adî'nin eserlerini ele alış biçimine değinecek olursak her iki münekkidin ayrıldığı noktalar mevcuttur. Halîlî eserini bölge esaslı tasnif ederken İbn Adî ise yarı alfabetik bir şekilde düzenlemiştir. İbn Adî bu eserinde takip ettiği metodu giriş kısmında yer verdiği kısa bir değerlendirmeye açıklamaktadır. O bu eserinde zayıf râvileri ve bazı âlimler tarafından zayıf sayılan sika râvileri bir araya getirmiştir. Halîlî ise, hakkında ihtilaf bulunan sika râvilere eserde yer verilmesi konusunda İbn Adî'nin belirttiği gibi bir ayrıma gitmeyerek, eserinin giriş kısmında zayıf ve sika râvileri içeren bir çalışma olacağından bahsetmiştir. Yani her iki münekkidin râvilerin vasıfları ile ilgili tertip usulünde tamamen aynı tutumu sergilediklerini söyleyemeyiz. Her iki münekkidin benzer noktaları ise, bir

⁷⁹⁰Halîlî ayrıca İbn Adî'nin eserinin önemine binaen şöyle söylemiştir: “Duafâ konusunda İbn Adî'nin eserinin benzeri tasnif edilmiş değildir.” bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 360

⁷⁹¹Örnekler için bkz: Halîlî, *el-İrşâd*, s. 128; 361; 405.

râvihakkında kendilerinden önce yaşamış âlimlerin görüşlerini bir araya getirmiş olmaları, râvilerin rivayetlerini ve bunlardaki illetlere değinmeleridir.⁷⁹²

İbn Adî eserine bir mukaddime ile başlamakta ve burada metodu ile ilgili açıklamalar yapmaktadır.⁷⁹³ Akabinde ise asıl metne geçerek alfabetik sıraya göre râvilerin kimliğine dair isim, nesep, lakap, künye, meslek, eser gibi bilgiler sunmaktadır.⁷⁹⁴ Bu gibi bilgilerden sonra mütekaddim münekkidlerin görüşlerini senedli bir şekilde aktarmakta, rivayetlerinden örnekler sunmakta, bazen de aktardığı bu rivayetlerin yorumunu yapmaktadır. Râvi hakkında genellikle kendi değerlendirmelerine göre hüküm vermekte, bazen ise mütekaddim münekkidlerin görüşlerine yer vererek kendi kanaatini desteklemektedir.⁷⁹⁵ İbn Adî'nin râvi hakkında yaptığı incelemelerinde yalancılık, uydurma hadis, sirkatü'l-hadîs, gaflet, fuḥş-i galât, muhalefet, ihtilat gibi râvinin adâlet ve zabt sıfatı gibi konulara dikkat ettiği görülmektedir.⁷⁹⁶

İbn Adî'nin zikretmiş olduğu cerh-ta'dîl lafızları ya doğrudan râviyle ilgili, ya da rivayetleriyle alakalıdır. Bu noktada sadûk, sika, zayıf gibi lafızlar doğrudan râviyi nitelerken münker, garîb gibi lafızlar rivayeti nitelemektedir. Ayrıca İbn Adî cerh-ta'dîl lafızlarını münferid olarak zikrettiği gibi birkaç cerh-ta'dîl lafzını bir arada da zikretmektedir.⁷⁹⁷ İbn Adî'nin cerh-ta'dîl lafızları incelendiğinde onun râvi ve mervîyyat hakkında vermiş olduğu hükümler, kabul hükümleri içeren lafızları ve red içeren hükümleri şeklinde iki kısma ayrılarak incelenmektedir.⁷⁹⁸ Kabul hükümleri içeren lafızlarına “müslümanların sikalarındandır.”, hadisi yazılabilir ve ihticâc edilebilir.”, “sadûktur.” gibi lafızları; red hükmü içeren lafızlarına ise “hakkında görüş/cerh vardır.”, “metrûkü'l-hadîstir.” gibi lafızları örnek olarak zikredilebilir. Ayrıca İbn Adî'nin eserinde “kişiliğinde boş işlerin olduğu kimse, yalanını dökmeye gerek yok, ahireti değişti” gibi gündelik dilde kullanılan ifadelere yer verildiği görülmektedir.

⁷⁹²Selman Başaran, “İbn Adî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 296-298.

⁷⁹³Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 16.

⁷⁹⁴Örnekler için bkz: İbn Adî, *el-Kâmil*, C.I, s. 269, 285, 339, 405.

⁷⁹⁵Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 18.

⁷⁹⁶Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 48; Ayrıca İbn Adî'nin râvi tenkit metodu hakkında detaylı bilgi için bkz Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, ss. 48-74.

⁷⁹⁷İbn Adî'nin kullandığı cerh-ta'dîl lafızları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz:Thamer Hatamleh, “İbn Adî ve ‘El-Kâmil Fi'd-Du'afâ’ İsimli Eserindeki Cerh-Ta'dîl Metodu”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/12, (15 Kasım 2016), 279-300.; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, ss. 562-563.

⁷⁹⁸Hatamleh, “İbn Adî ve ‘El-Kâmil Fi'd-Du'afâ’ İsimli Eserindeki Cerh-Ta'dîl Metodu”, ss. 288-294.

Yaşadığı dönem itibariyle büyük bir ilme muris olan İbn Adî, incelediği râvilerin bir çoğuyla görüşmemiş bu sebeple de hükmünü belirtirken râvilerin rivayetlerinden yahut mütekaddim dönem âlimlerinin görüşlerinden yola çıkarak hükmünü ortaya koymuştur. Ancak İbn Adî sadece bu ilmi mirasla yetinmemiş, yeni lafızlar türetmiştir. Onun bu lafızlarına izafet terkipleri örnek olarak verilebilir. Ayrıca onun kullandığı bu yeni lafızlar mütekaddim döneme göre müfesserdir.⁷⁹⁹

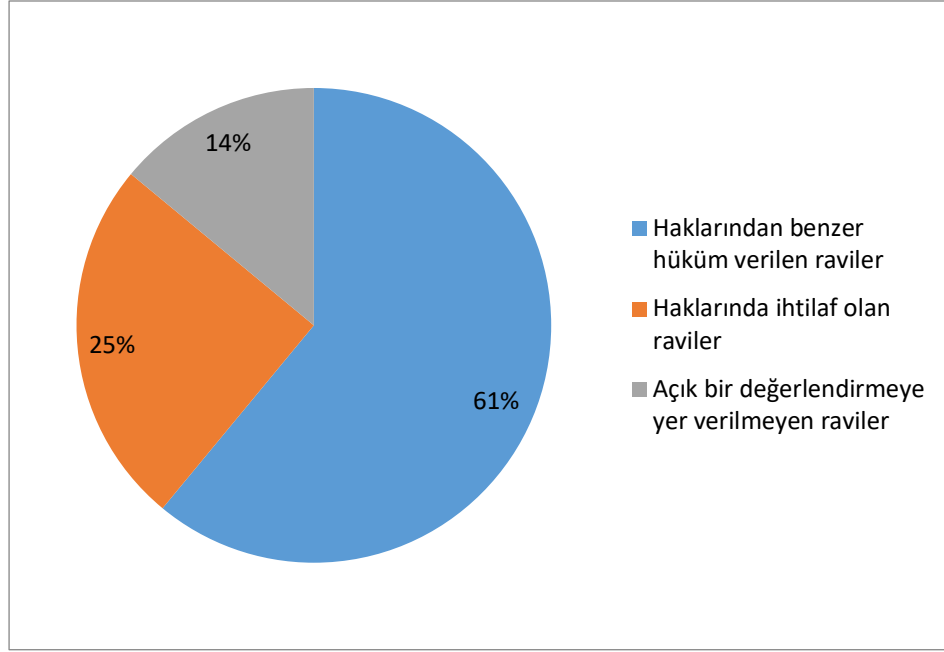
Halîlî ise hadisin altın çağı kabul edilen H. III. asır ve H.IV. asırda kullanılan cerh-ta'dîl lafızlarının kendisinden sonraki döneme inzalinde mühim bir konuma sahiptir. Çünkü o hem mütekaddim dönem lafızlarına ve âlimlerinin görüşlerine yer vermekle hem de yeni lafızlar türetmekle eserinde mürekkep bir lafız terminolojisi oluşturmuştur. Halîlî mütekaddim döneme mutabık olarak sika, sadûk, zayıf, münkerü'l-hadis, lâ yutâba' aleyh gibi lafızlar kullanmakla birlikte râvi/mervi hakkında hüküm verirken muharrec/gayr-u muharrec, müttetekun aleyh/gayr-u müttetekun aleyh gibi lafızlar da istimâl etmiştir..⁸⁰⁰

Halîlî ve İbn Adî'nin râviler hakkındaki görüşlerinin benzer ve farklı yönlerinin ortaya konulabilmesi için, her iki münekkidin eserlerinde yer alan müşterek değerlendirmede bulundukları râvilerin tespit edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı Halîlî ve İbn Adî mukayesesinde ittifak ve ihtilaf edilen râvilerin sayısını saptamak, muasır olmayan ve hadisin altın çağı kabul edilen hicri üçüncü asır tenkidlerinin her iki münekkidin dönemine intikalini tespit etmek açısından oldukça mühimdir. Dolayısıyla her bir râvi incelenerek, münekkidlerin yaklaşımları tespit edilecektir. Yapılan bu incelemede iki münekkidin haklarında fikir beyan ettiği râviler, iki münekkidden yalnızca birinin yaptığı değerlendirmeler, İbn Adî ve Halîlî'nin kendileri görüş belirtmeyerek mütekkadim dönem ulemâsının görüşlerine yer verdikleri değerlendirmeler esas alınacaktır.⁸⁰¹

⁷⁹⁹Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, ss. 254-256.

⁸⁰⁰İlgili lafızlara daha önce değinildiği için burada tekrar edilemeyecektir. İlgili bilgi için bkz:

⁸⁰¹Her iki münekkidin müşterek râviler üzerinden mukayesesini içeren tablo için bkz: Ek.1, ss. 153-167.

Şekil 3. 1. El-Halîlî ve İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi

Halîlî ve İbn Adî'nin ortak râviler üzerinden mukayeselerini içeren grafikten anşalacağı üzere her iki münekkid %61'lik oranda ittifak içerisindeyken⁸⁰² %25'lik dilimde ihtilaf etmektedir.⁸⁰³ Bu orandan geriye kalan râvilerde ise, her iki müellifin cerh-ta'dîl açısından hükmünü tespit edebilecek şekilde iki müelliften birinin yahut ikisinin açık bir değerlendirmeye yer vermedikleri görülmektedir.⁸⁰⁴ Dolayısıyla muasır olmayan her iki münekkide ait tenkidlerin, genel olarak benzemekle birlikte az bir farklılığın vaki olduğu aşîkardır.. Ayrıca çağdaş olmayan Halîlî ve İbn Adî'nin müşterek râviler üzerinden kıyaslanmasında genel bir benzerliğin bulunması, hicri dördüncü asır ve beşinci asırlara gelindiğinde cerh-ta'dîl ilminin tutarlı ve belliölçütler çerçevesinde işlendiğini ve vaki olan farklılıkların ise münekkidlerin içtihatları, cerh-ta'dîle yaklaşımları veyetiştikleri ortam gibi nedenlerden ötürü özgün bir vafa sahip olduğunu göstermektedir.

Grafikte farklılık olarak gösterilen %23'lük dilimde her iki münekkidden birinin râvinin cerh ya da ta'diline delalet eden lafızlar kullandığı isimler yer almaktadır. Örneğin Abdullah b. Nâfi es-Sâîğ (v. 206/822) hakkında değerlendirme yapan İbn Adî, ilk olarak farklı münekkidlerin görüşlerine yer vermektedir. Ona göre İbn Nâfi "İmâm Mâlik'ten ve Medine ehlinde garîbler rivayet etti. O bu rivayetlerinde

⁸⁰²Bakınız, Ek- 1, Örneğin; 2, 3,5,6, 7, 11, 13, 14, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 27, 30, 33, 34, 38, 39, 41 numaralı râviler.

⁸⁰³Bakınız, Ek-1, Örneğin;1, 4, 8, 9, 12, 15, 16, 20, 25, 28, 29, 31, 32, 36, 37, 47, 50, 54, 57 numaralı râviler.

⁸⁰⁴Bakınız, Ek-1, Örneğin; 10, 17, 35, 40, 43, 55, 59, 79, 80, 81, 84, 86 numaralı râviler.

müstakîmu'l-hadistir.”⁸⁰⁵ Yani İbn Adî münekkidlerin râvi hakkında müspet görüşlerine yer vermiş, sonra isederlendirmesini yaparak onlara mutabık tavır sergilemiştir. Halîlî ise “Ancak hâfızlar onun hıfzından razı değillerdi.”⁸⁰⁶ sözleri ile hemisim vermeksizin müphem bir şekilde münekkidlerin ifadesine yer vermekte hem de lafızdan anlaşılacağı üzere râvinin zabt açısından kusurlu olduğuna dikkat çekmektedir. Bu noktada Halîlî'nin zikretmiş olduğu kusurun râvinin rivayetinde bazı hatalar tespiti sonucunda varıldığına ve bu hataların İbn Adî'nin “müstakîmu'l-hadis”⁸⁰⁷ lafzı ile ters düşeceğinden, her iki münekkidin bu konuda ihtilafa düştüğünü söylemek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca râvi ile ilgili ulemanın değerlendirmeleri incelendiğinde, “Zehebî, onu tevsik ederler;” “Buhârî, hıfzında bir problem vardır.” “Ahmed ise hadiste bir şey değildir.” gibi değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁸⁰⁸ Ayrıca Nesaî onun hakkında bir beis yoktur,⁸⁰⁹ İbn Ebî Hâtîm ise onun hıfzında zayıflık olduğunu ancak kitaplarının daha sahîh olduğunu dile getirmektedir.⁸¹⁰ Görüldüğü üzere râvi hakkında âlimlerin hıfzının zayıflığına dair görüş birliği mevcuttur.

Bu araştırma çerçevesinde değinmemiz gereken isimlerden biri de Beşşâr b. Musa el-Haffâf (v. 228/842)'tır. İbn Adî “O hadisle meşhur birisidir. Ondan sika kimseler rivayette bulunmuştur. Ben onda bir beis olmadığını düşünüyorum. O çokca hadis yazmış, insanlar da ondan hadis yazmıştır. Ben onun hadislerinde münker bir şey görmedim. Onu tevsik edenlerin sözleri zayıf kılanların sözlerinden gerçeğe daha yakındır.”⁸¹¹ ifadeleri ile râviyitevsik ederken Halîlî ise “fih-u lîn” lafzı ile onun cerhine hükmetmektedir.⁸¹² Ayrıca İbn Adî'nin râviyi tevsik ederken hadisçiliğine değinmesi, kanaatini râvinin rivayetlerini araştırarak vermesi ve bu araştırma neticesinde onun münker rivayetleri olmadığını zikretmesi onun râviyi ta'dîl sebebini açıklamaktadır. Halîlî'nin ise râvinin tenkid gerekçesini açıklamadığı görülmektedir. Dolayısıyla da tenkid hükmünde müphemlik vaki olmaktadır. Râvi hakkında ulemanın görüşlerine bakıldığında ise Yahya b. Maîn sika olmadığını belirtmektedir.⁸¹³ Ali b. el-Medîni ise onun menfi ifadelerle anıldığını nakletmiştir.⁸¹⁴

⁸⁰⁵İbn Adî, *el-Kâmil*, C.V, ss. 398-399.

⁸⁰⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 59.

⁸⁰⁷İbn Adî'nin lafza yaklaşımı için bkz: Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 234.

⁸⁰⁸Zehebî, *Mîzân*, C.II, s. 513.

⁸⁰⁹Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C.X, s. 373.

⁸¹⁰İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C.V, s. 84.

⁸¹¹İbn Adî, *el-Kâmil*, C.II, s. 188.

⁸¹²Halîlî, *el-İrşâd*, s. 66.

⁸¹³Taş, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu*, s. 391.

⁸¹⁴Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, s. 203.

Bu bağlamda Halîlî İbn Adî'nin sözüne tezat, Yahya b. Maîn ve Ali b. el-Medînî'nin ifadelerine mutabık görüş bildirmektedir.

Süveyd b. Saîd el-Hadesânî (v. 240/855)'yi ise Halîlî “sika”⁸¹⁵ olarak değerlendirirken İbn Adî ise râvi hakkında detaylı bir değerlendirmede bulunarak diğer münekkidlerin görüşlerine yer verdikten sonra kendi görüşünü zikretmektedir. Ona göre bu râviyi Buhârî hadislerinde şüphe/tenkit vardır, İbn Ahmed ise zayıftır, diyerek tenkid etmektedir. Kendisi ise yer verdiği bu görüşlerin neticesinde mezkûr ismin zayıflığına daha yakın biri olduğunu zikretmektedir.⁸¹⁶ Netice olarak İbn Adî, Halîlî'ye muhalif olarak onun zayıflığına hükmetmektedir. Zehebî ise el-Hadesânî hakkında Müslim'in kendisiyle ihticâc ettiğini ve onun sadûk ve sahîhu'l-kitap olduğunu belirtmekte, ayrıca Ebû Hâtîm'in onu sadûk kabul ettiğini ve tedlîsi çok yaptığını zikretmektedir.⁸¹⁷ Görüldüğü üzere râvi hakkında verilen hükümlerde münekkidler farklı kanaatler ortaya koymaktadırlar.

İbn Adî, Ebû Mutî el-Hakem b. Abdullâh (v. 199/814)'ı “hadislerinde zayıf kimselerdendi. Onun rivayetlerin çoğunun ise mütabii yoktur.” sözleri cerh etmektedir.⁸¹⁸ Halîlî ise “O Mürcî'dir. Sâlihu'l-hadîs olmasına rağmen ehli sünnet ondan hadis rivayette bulunmamaktadır.”⁸¹⁹ Bu noktada Halîlî Mürcie'ye mensup olunmasını hadis rivayetinde bir cerh sebebi olarak görmemekte ve onun sâlihu'l hadîs olduğu bilgisine yer vermekle ta'diline hükmetmektedir. Ancak Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Nesâî ve İbn Hibbân gibi meşhur münekkidler Ebû Mutî'nin hadis alanında zayıf olduğunu belirtmektedir..⁸²⁰ Dolayısıyla Halîlî râvinin ta'diline yönelik bu ifadesiyle cumhura muhalif bir tutumda bulunmaktadır.

Bu bağlamda ele alacağımız diğer râvi Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe (v. 297/910)'dır. İbn Adî “Rivayet ettiği hadisi zikrettim. Abdân'ın söylediğine göre onda bir be'is yoktur... Ben onun münker hadisini görmedim.”⁸²¹ demektedir. Yani İbn Adî, Abdân'ın görüşünü destekler nitelikte bir hüküm vererek onun hadislerinde bir problem bulunmadığını ifade etmektedir. Halîlî ise İbn Adî'ye nispetle tafsilatlı bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Ayrıca o sadece râvinin zayıf kılındığını zikretmekle yetinerek cerh sebebini de açıklamamaktadır. İbn Hâcer ise İbn Ebî Şeybe'nin faydalı telifleri olan hadis ve ricâl alanında basiretli bir âlim olduğunu,

⁸¹⁵Halîlî, *el-İrşâd*, s. 67.

⁸¹⁶İbn Adî, *el-Kâmil*, C.IV ss. 496-498.

⁸¹⁷İbn Adî, *el-Kâmil*, C.II, s. 248; İbn Hacer, *Tehzib*, C.IV, ss. 272-275.

⁸¹⁸İbn Adî, *el-Kâmil*, C.II, s. 503.

⁸¹⁹Halîlî, *el-İrşâd*, s. 80.

⁸²⁰İbn Adî, *el-Kâmil*, C.II, s. 501.; İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, C.I, s. 250.

⁸²¹İbn Adî, *el-Kâmil*, C.VII, ss. 556-557.

Ahmed b. Hanbel'in onu zayıf kabul ettiğini zikretmektedir.⁸²² Netice de her iki münekkidin ihtilafının cerh-ta'dîl hükmündeki kanaatlerinin farklı olmasından kaynaklandığını söylemek mümkün gözükmemektedir.

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Saîd b. Ukde (v. 332/944), İbn Adî tarafından tafsilatlı bir şekilde değerlendirilmektedir. O, râvinin ilim ve fazilet noktasında tartışılmaz bir konumda olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca râviden rivayette bulunan kimseleri zikrederek onun tanınmış bir kişi olduğunu da belirtmektedir. Ancak râvi hakkında münekkidlerin menfi yorumları olmasına rağmen İbn Adî onu hadiste otorite kabul etmektedir. Ayrıca İbn Adî tenkide uğrayan herkesi eserine alma gayreti gereği *Kâmil*'inde râviye yer verme sebebini de zikretmektedir.

Halîlî göre İbn Ukde, "büyük hâfızlardan olup Şia şeyhidir. Ayrıca hadislerinde şüphe/tenkidvardır. Şüphesiz o, meçhul şeyhlerden bir nüsha rivayet ettive bu rivayetlerin mütaabisi yoktur." ⁸²³ Yani İbn Ukde hakkında her iki müellif farklı kanaat belirtmektedir. Bu noktada Halîlî, onun Şia şeyhi ve hadislerinde problem olmasınadikkat çekerek İbn Adî'den ayrılmaktadır. Râvi hakkında Darekutnîzayıf olduğunu ifade etmekte, İbn Hacer ise onun Kufeli bir muhaddis olduğunu, kavi olduğunu zikredenlerin olduğu gibi zayıf olarak aktaranların olduğunu belirtmektedir. ⁸²⁴ Ayrıca İbn Ukde'nin garîb ve münker hadis rivayet ettiği, meçhul kişilerden hadis aktardığı, rivayet ettiği hadisleriyle amel etmediği ve bazı ölçüsüzlüklerin bulunduğu da münekkidler tarafından ifade edilmektedir.

Ahmed b. Büdeyl el-Kûfî (v. 258/872) hakkında ise İbn Adî ve Halîlî'nin değerlendirmelerinin birbirine tezat olduğu görülmektedir. Çünkü İbn Adî bu râvinin sikalardan mütaabi olmayan hadisler rivayet ettiğini ve onun zayıflardan olmasına rağmen hadisi yazılanlardan kabul edildiğini ifade etmektedir. Onun rivayet örneğine de yer vererek Ahmed b. Büdeyl'den aktarılan bu rivayetin bu isnadla onun dışındaki kimselerden bilinmediğine işaret ederek rivayetin durumunu da değerlendirmektedir. ⁸²⁵ Dolayısıyla İbn Adî'ye göre Ahmed b. Büdeyl sikalardan mütabisi olmayan hadisler rivayet etmesi sebebiyle mecruh bir kimsedir.

⁸²²İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, C.VII, s. 340.; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C.IX, s. 155.

⁸²³Halîlî, *el-İrşâd*, s. 230.

⁸²⁴es-Safedî, *el-Vafl bi'l- Vefeyât*, C.II, s. 758.; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, C.I, s. 603.; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, C.I, s. 85.

⁸²⁵İbn Adî, *el-Kâmil*, C.I, s. 305.

Halîlî ise râvi hakkında öncelikle tafsilatlı bir açıklama yaparak üstlendiği görev ve rivayette bulunduğu kimselerden söz etmektedir. Ayrıca onun sadûk ve sâlih bir kimse olduğunu da ifade etmektedir. Yani Halîlî bu râvinin tevsikine işaret etmekte olup herhangi bir cerhe işaret etmemektedir. Râvi hakkında ulemânın farklı değerlendirmeler yaptıkları görülmektedir. Bu bağlamda İbn Hibbân onu hadiste dosdoğru,⁸²⁶ Nesaî bir beis olmadığını, Ebû Hâtim sıdk makamında olduğunu, Darekutnî ise onun gevşek olduğunu ifade etmektedir.⁸²⁷

Halîlî ve İbn Adî mukayesesinde değineceğimiz bir başka husus ise her iki münekkidin benzer hüküm verdiği râvilerdir. Bu noktada her iki münekkidin benzer hüküm verdikleri râvilerden bazılarını burada zikrederek cerh-ta'dîl hükümlerine yaklaşımları tespit edilmeyece çalışılacaktır.

Bu bağlamda değerlendireceğimiz ilk râvi Haccâc b. Ertât'tır. İbn Adî, Haccâc'ı değerlendirirken öncelikle rivayetlerinden misaller sunarak değerlendirmeler yapmıştır. Daha sonra ise bu râvi hakkındaki tedlîs ithamını dikkate almış, ancak bunu hata seviyesinde kabul ederek kasten yalan söylemediğine ve hadislerinin yazılabileceğine işaret etmiştir. Netice olarak Haccâc, İbn Adî'ye göre hadisleri alınabilecek bir râvidir.

Halîlî ise bu râvi hakkında İbn Adî'ye mutabık görüş sergilemiştir. Nitekim o da Haccâc hakkındaki tedlîs ithamını dikkate almıştır.⁸²⁸ Ancak verdiği hükümle onun tedlîsini bir cerh sebebi olarak kabul etmediği görülmektedir. Buna karşılık tedlîs sebebiyle onu zayıf kabul edenlerin olduğunu da zikretmiştir. Mamafih her iki münekkidi de tedlîsi bir cerh sebebi olarak görmemiş ve bu noktada benzer kanaat göstermişlerdir. Ancak bu her tedlîs yapanın tevsik edileceği anlamına gelmemektedir.

Burada yer vermemiz gereken başka bir râvi de Muhammed b. İshâk b. Yesâr (v. 151/768)'dir. İbn Adî'ye göre İbn İshâk, Rasulullah'ın savaşları ve bunlarla ilgili rivayetleri toplamada mühim bir konumda olup sika bir râvidir. Ayrıca ondan önde gelen muhaddisler kendisinden rivayette bulunmuştur. Ancak İbn İshâk'ta diğer râviler gibi hata yapmıştır. Onun bu hata ve yanlışlarının sayısı, onun hakkında zayıf hükmü vermek için yeterli değildir. Netice olarak İbn Adî, onun rivayetlerini araştırarak bir takım hatalara işaret etmekte ancak zayıf hükmünü

⁸²⁶İbn Hibbân, *es-Sikât*, C.VIII, s. 39.

⁸²⁷İbn Hacer, *Tehzîb*, C.I, ss. 17-18.

⁸²⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 44.

vermemekte ve bu hükmünü desteklemek için sikaların kendisinden rivayette bulunduğunu zikretmektedir. Halîlî'ye göreyse İbn İshâk, geniş bir ilme sahiptir ve sikadır. Bu bağlamda Halîlî tafsilatlı bir değerlendirmeden uzak durarak râvi hakkındaki hükmüne herhangi bir açıklama yapmadan yer vermektedir.

4. 1. 1. Değerlendirme

Muasır olmayan Halîlî ve İbn Adî, hadis ilmi açısından büyük bir ilmi mirasa sahiptir. Her iki münekkid eserlerine yazmış oldukları mukaddime noktasında benzerlik gösterse de içerik olarak farklı yönlerde değinmişlerdir. Halîlî hadis taksimatı, illet- şâz kavramları gibi usûle dair konulara değinmiştir. İbn Adî ise cerh-ta'dîl ilminin usûl ve târîh ile ilgili çeşitli değerlendirmelerini almıştır. İbn Adî'nin eserinin alfabetik olarak tertip edilmiş olması ondan istifadeyi kolaylaştırırken, Halîlî'nin eserinde bu durum biraz karmaşık olabilmektedir. İbn Adî, râvi değerlendirmelerinde genellikle aynı yöntemi kullanmakta ve Halîlî'ye göre râvileri daha kapsamlı incelemeye tabi tutmaktadır.

IV. asır münekkidlerinden İbn Adî ve Halîlî mukayesesinde, İbn Adî'nin eserinde râvilerin rivayet örneklerinin ve münekkidlere ait değerlendirmelerin daha hacimli olduğu görülmektedir. Ayrıca İbn Adî'nin Halîlî'ye nazaran hükmünü ortaya koymada daha müfesser açıklamalarda bulunduğu, ilgili hükmün gerekçesini açıkladığı görülmektedir.

Halîlî ve İbn Adî'nin ortak râviler üzerinden mukayesesini, farklı dönemlerde yaşamış olan her iki âlimin râviler hakkındaki kanaatlerinin çoğunlukla mutabık olması, cerh-ta'dîl ilminin belirli standartlar çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir. İhtilafların ise içtihat mekanizmasının açık olması, rivayetler üzerinde yapılan araştırmaların farklı yorumlanması, münekkidlerintenkide yaklaşımlarındaki -mütesaddid, mütesahil tutum gibi-farklılıklar gibi konulardan kaynaklandığı söylenebilir.

4. 2. Halîlî ve Zehebî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesini

Ricâl tenkid ilmi, yeni değerlendirme ve gelişmelere açık dinamik bir sistemdir. Çünkü geçmişte ricâl tenkidine ilişkin yapılan değerlendirmeler ve bunlara istinaden kalem alınan eserlerdeki bilgilerin bazen farklılık arz ettiği, mutlak doğrular yerine yeni ilmi araştırmaların olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu da ricâl ilminin dinamik bir yapıda olduğunu ve bir süreklilik içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Zira râvilerin biyografileri ve tenkid durumlarına ilişkin yapılan

Çalışmaların çoğunda, zamanla farklılaşan ilmi birikime dayalı olarak yeni kanatlerin oluşturulduğu ve yeni gelişmelerin meydana geldiği görölmektedir. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde H. V. asır alimlerinden Halîlî'nin *İrşâd*'ı ile H. VIII. asrın önde gelen isimlerinden kabul edilen Zehebî'nin *Mîzânu'l-İ'tidâl*'i telif, tasnif uslubu ve râvi biyografileri ve cerh-ta'dil lafızları açısından incelenecektir. Böylece bu süreçte ricâl ilminin gelişim seyri analiz edilecek ve her iki münekkidin yaklaşımları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Halîlî'nin kitabı ricâl eserlerinin önemli kaynaklarından biri olması sebebiyle bazı çalışmaların merkezinde yer almıştır.⁸²⁹ Yaşadığı dönemin ilmi hazinesi olarak kabul edilen Zehebî hakkında da pek çok çalışma yapılmıştır.⁸³⁰ Dolayısıyla her iki münekkid çeşitli vesilelerle incelenmiştir. Bu alışmada Halîlî'nin *İrşâd* ve Zehebî'nin *Mîzân* adlı eserlerinde yer alan yüz ortak râvi tespit edilerek her iki münekkidin râvi biyografileri, cerh-ta'dil ifadeleri değerlendirilerek analiz edilecektir. Bundan dolayı mezkûr eserlerde incelemekte olduğumuz râvi biyografileri, tenkid hükümleri ve müelliflerin eserlerini telif yöntemleri ve tenkid metotları ile ilgili kısa bir mukayese yapılacaktır.

H. VIII. asrın altını kabul edilen Zehebî ise eserine cerh-ta'dil terimlerini ele alarak değerlendirdiği bir mukaddime ile başlamaktadır.⁸³¹ O, eserini alfabetik olarak tertip etmekte ve 11053 râvi hakkında bilgi vermektedir.⁸³² Zehebî'nin ricâle dair kaleme aldığı önemli eserlerinden olan *Mîzân*'ı genel olarak zayıf râvileri içermekteyse de güvenilir râviler hakkında da bilgi vermektedir. Zehebî'nin hem zayıf hem de güvenilir râvileri eserine alması, onun metot olarak İbn Adî'yi takip ettiğini göstermektedir. Zehebî râvi biyografilerini paylaşırken, öncelikle râvilerin tanınan adlarına, sonra künye, baba adı yahut nisbeleriyle bilinen adlarına, doğum-vefat gibi kimlik bilgilerine yer vermektedir. Râvinin tabakasının tespit edilebilmesi için hoca- talebe ağına genellikle değinmektedir. Ayrıca Zehebî, mütekkaddim dönem âlimlerinin görüşlerine sık sık yer vermekte, bazen bu görüşlere değinmeksizin doğrudan kendi düşüncesini aktarmaktadır. Bazen orâvilere ait rivayetlere yer vermekte ve bunları metin tenkidi açısından incelemektedir.⁸³³ Onun

⁸²⁹Halîlî'nin eserinin konu edinildiği çalışma için bkz: Şi'lal, *Menhecü'n- Nakdi'l- Hadis*.

⁸³⁰Nagihan Emiroğlu, "VIII/XIV. Asırda Hadis Eğitimi: Mizzî, İbn Teymiyye, Birzâlî, Zehebî Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 17/2, 2019, s. 108.

⁸³¹Sakallı, İmâm Zehebî ve Tenkid Anlayışı, s.21; Zehebî'nin mezkûr eseri hakkında detaylı bilgi için bkz: Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, ss. 570-577.

⁸³²Azime Güleç, *Zehebî ve Mîzânü'l-İ'tidâl'deki Cerh ve Ta'dil Metodu*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 1997, s.76.

⁸³³Ceylan, *Mîzânü'l-İ'tidâl'de Metin Tenkidi*, s. 20.

râvi biyografilerinde Kütüb-i Sitte ricâlinibelirmek için kullandığı rumuzlar da değinilmesi gereken mühim konulardandır.⁸³⁴ Şimdi ise her iki eserin telif metodu açısından karşılaştırılması için bazı râvi biyografileri sunulacaktır.

Zehebî, Abdurrahmân b. Gazvân Ebû Nûh Karâd (v. 207/823) hakkında “Ondan Ahmed ve büyükler rivayet etti. Hadisleri hıfz ediyordu. Ancak onun münkerleri vardı. ‘Ahmed b. Sâlih’e Karâd’ın Leys>Mâlik> Zührî> Urve> Hz. Aişe (r. a)’dan Bir adam Rasulullah (s. a. v)’e geldi. Bana dedi ki: Kölelerinizi dövün’. şeklindeki rivayet ettiği hadis hakkında soruldu. Bunun üzerine o, bu hadis mevzûdur, cevabını verdi.”⁸³⁵

Halîlî ise râvi hakkında; “O büyüklerdendir, pek çok imam ondan rivayette bulunmuştur. Ancak o Leys>Mâlik senediyle rivayet ettiği hadiste tek kalmıştır ve bu rivayetin mütabii yoktur.”⁸³⁶

Bakıyye b. Velîd (v. 197/812) hakkında ise Zehebî, “Hicri 110 yılında doğan Bakıyye, Muhammed İbn Ziyâd el-Elhânî, Büheyr b. Sa’d, ez-Zübeydî gibi birçok âlimden hadis rivayet etmiştir, ondan da İbn Cüreyc gibi pek çok alim rivayet almıştır. Ayrıca Zehebî onun hakkında İbn Mübârek’in, sadûktur ancak herkesten hadis yazıyordu, şeklindeki ifadelerine yer vermektedir.”⁸³⁷

Halîlî ise onu “O büyüklerdendir ve İmam Mâlik ondan rivayet etmiştir. Onun hakkında alimlerin ihlâfı vardır.” şeklindeki sözleri ile değerlendirmektedir. O bu ifadelerinin akabinde ise kendisinden önceki dönem alimlerinden Ahmed ve İbn Maîn’in râvi hakkındaki

“Meşhurlardan rivayet ettiğinde bir beis yoktur. Meçhullerden rivayet ettiğinde ise hadisleri münker görülmektedir.”⁸³⁸ ifadelerine yer vermektedir.

Yukarıda aktardığımız râvi biyografi örnekleri, H.V. ve H. VIII. asır arasında bir benzerliğin olduğunu göstermektedir. Ancak dönemi gereği Halîlî’nin eseri içerik açısından Zehebî’ye göre daha sınırlı bir muhtevaya sahiptir. Ayrıca Zehebî’nin

⁸³⁴Güleç, *Zehebî ve Mizânü'l-İ'tidâl’indeki Cerh ve Ta’dil Metodu*, s. 104; Nimet Ceylan, *Mizânü'l-İ'tidâl’de Metin Tenkidi* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanma Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2002, s. 19.

⁸³⁵Zehebî, *Mizân*, C.II, s. 581.; İbn İbn Hibbân, *es-Sikât*, C.VIII, s.375.; el-Bağdadi, *Târih-u Bağdâd*, C.X, s. 252.; İbn Hacer, *Tehzîb*, C.IV, s. 223.; Râvi hakkında farklı görüşlerin derlendiği ve Zehebî’nin “ihtecce bih” lafzı için bkz: İbrahim İbrahimioğlu, “Zehebî’nin Râvi Tezkiyesinde Kullandığı ‘İhtecce Bihi Şeyhân’ Lafzının Manası (hakkında Eleştiri Olan Râvilere Dair Uygulamalı Bir Araştırma)”, *Tokat İlmîyyat Dergisi*, 9/1, 2021, s. 224.

⁸³⁶Halîlî, *el-İrşâd*, s. 67.

⁸³⁷Zehebî, *Mizân*, C.I, s. 331.

⁸³⁸Halîlî, *el-İrşâd*, s. 77.

çalışması incelenen râvi sayısı açısından daha hacimlidir. Halîlî'nin, Zehebî'ye göre, eleştirilerinde kısa ve öz bilgiler sunduğu, mütekaddim münekkidlerinin görüşlerine daha az yer verdiği ve bu ifadelerinde genellikle şahsıların ma'lum şekilde zikredilmediği görülmektedir.

Halîlî ve Zehebî'nin ricâl tercemelerinde önem verdiği diğer bir husus râvinin *Sahîhayn* ve *Sünen-i Erbaaricâl*inden olmasıdır. Bu nedenle Halîlî bu kitaplarda zikredilen râvilere “muharrec/ gayr-u muharrec, lem yuharrec, muharrecun fi's-sahîhayn” şeklinde işaret etmiştir. Zehebî ise bu kişileri belirlemek üzere râvi isimlerinin başlarına rumuzlar koymuştur.⁸³⁹ Ayrıca Zehebî “ihtecce bih” şeklindeki ifadesiyle râvinin rivayetinin *Sahîhayn*'da bulunmasına dikkat çekmiştir. Bu bağlamda her iki münekkidin râvinin *Kütüb-i Sittericâl*inden olmasını, özellikle de *Sahîhayn* ricâlinden olmasını kişinin ta'dîline işaret etmek üzere zikrettiklerini söylemek mümkün gözükmemektedir.⁸⁴⁰

Halîlî ve Zehebî'nin râviler hakkındaki görüş farklılıkların/ benzerliklerin ortaya konulabilmesi için, her iki münekkidin de ortak olarak ele aldığı râvilerden yüzü esas alınarak değerlendirme yapılacaktır. Halîlî ve Zehebî'nin değerlendirmede bulunduğu râvilerin tespit edilmesinde, her iki münekkidin görüş bildirdiği yahut iki münekkidden birinin görüş bildirip diğerinin farklı münekkidlerin görüşlerine yer verdiği ya da açık bir cerh-ta'dîl ifadesine yer vermediği kişiler dikkate alınmıştır. Ayrıca Halîlî ve Zehebî'nin râvi ile ilgili başka münekkidlerin görüşlerini naklettiği durumlarda münekkidlerin şahsi görüşleri esas alınmıştır. Her iki münekkidin veya onlardan birisinin râviyle ilgili kendi kanatlerine yer vermeyip başka bir münekkidin görüşünü naklettikleri durumlarda ise diğer münekkidin değerlendirmesi kayıt altına alınmıştır.⁸⁴¹

Müşterek râvileri oluşturan yüz râviyle ilgili verilen bilgiler incelendiğinde, her iki münekkidden birinin mutlak manada cerh-ta'dîl ifadesine yer vermediği görülmektedir. Münekkidlerden biri tarafından “sika, sadûk, zayıf” gibi râvinin cerh ya da ta'dîline işaret eden herhangi bir değerlendirme lafzına yer verilmediği durumlarda genellikle râvi ile ilgili soy, kabile, eser ve aldığı görev gibi bilgilerle yetinildiği görülmektedir.⁸⁴²

⁸³⁹Örnek için bkz. Zehebî, *Mizân*, C.IV, s. 306.

⁸⁴⁰İbrahimoglu, “Zehebî'nin Râvi Tezkiyesinde Kullandığı ‘İhtecce Bihî Şeyhân’ Lafzı”, s. 209.

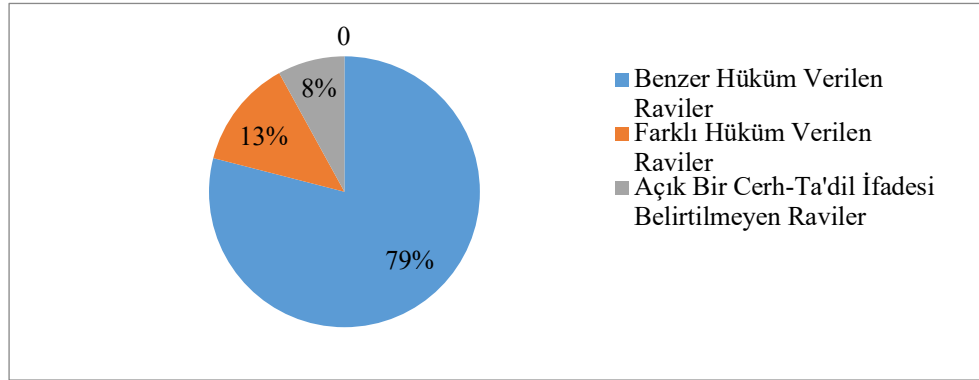
⁸⁴¹Konu ile ilgili örneklerin müşahhas halde sunulduğu tablo için bkz: Ek.2, ss. 150-171.

⁸⁴²Örnekler için bkz: Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, C.I, s.200, 212.

Halîlî- Zehebî mukayesesinde zikredilmesi gereken bir diğer konuda her iki münekkidin râviler hakkında yaptıkları değerlendirmeleri ifade etme şeklidir. Nitekim bu mukayese H. IV/V. asrın H. VIII. asra kadar devam eden süreçteki gelişim seyrine bir meşale olacaktır.

Halîlî ve Zehebî'nin ortak râviler üzerinden mukayesesinde Zehebî'nin râvileri değerlendirirken yalın ve sade bir dil kullandığı, teşbih ve temsillerden uzak durduğu görülmektedir. Onun değerlendirmeleri arasında buluna “sika, sadûk, zayıf” gibi ifadeleri buna örnek olarak verilebilir. O bu ifadelerin yanı sıra bazı teknik ifadeler de kullanmaktadır.” hata yapmak, tedlîs yapmak” gibi değerlendirmeler buna misal olarak zikredilebilir. Halîlî'nin değerlendirmeleri incelendiğinde ise, onun hem yalın bir dil kullandığı hem de teknik ifadelere yer verdiği görülmektedir. Ancak Halîlî “muharrec, müttetekun aleyh, mücevved” gibi zikrettiği ıstılahlarla okuyucuyu vehme düşürerek, tam olarak maksadının anlaşılmadığı ifadeler de zikretmektedir.

Halîlî ile Zehebî mukayesesinde tespit edilen müşterek yüz râvi ile ilgili değinilmesi gereken bir başka konu ise değerlendirilmede bulunulan râviler arasında ittifak ve ihtilaf içerisinde olunan hükümlerin ele alınması gerektiğidir. Yapılan araştırma neticesinde müşterek râvileri oluşturan yüz râvi arasından 79’unda her iki münekkidin benzer kanaatlere sahip oldukları saptanmıştır.⁸⁴³ Geriye kalan 13 râvi hususunda farklı görüşlere sahip oldukları,⁸⁴⁴ 8’inde ise münekkidlardan birinin açık bir cerh-ta’dîl ifadesine yer vermedikleri tespit edilmiştir.⁸⁴⁵

Şekil 3. 2. Râvi Değerlendirme Durumları

Grafikte görüldüğü üzere Halîlî ve Zehebî'nin râvi değerlendirmelerinin %79'lık diliminde benzer görüş halinde oldukları anlaşılmaktadır. Muasır olmayan

⁸⁴³Bakınız, Ek-2, Örneğin; 1-8 arası; 10-12 arası, 15-32 arasında yer alan râviler

⁸⁴⁴Bakınız, Ek-2, 14, 33, 38, 41, 44, 45, 46, 54, 57, 59, 65, 74, 88 numaralı râviler

⁸⁴⁵Bakınız, Ek-2, 13, 56, 78, 79, 85, 87, 99, 100 numaralı râviler.

iki münekkidin râvi değerlendirmelerinde yüksek bir dilimde ittifak halinde olmaları dikkati cezp etmektedir. Bu, râvilerle ilgili değerlendirmelerin belirli bir sistem üzerinden yapıldığını ve sistematik bir yöntem belirlendiğini göstermesi açısından mühimdir. Nitekim Halîlî ve Zehebî'nin benzer değerlendirmede bulundukları râvilerden bazılarını örnek olarak zikretmek, her iki münekkidin yaklaşımlarının ortaya konulmasında önemli olacaktır.

Bu bağlamda zikredebileceğimiz ilk isim Leys b. Sa'd (v. 175/791) olacaktır. Halîlî, Leys b. Sa'd hakkında "tartışmasız vaktinin imâmıdır, Sahîhayn'da muharrectir."⁸⁴⁶ ifadelerini kullanırken Zehebî ise "Ebü'l-Hâris, seçkin ve güvenilir imâmlardandır. O tartışmasız hüccet sikadır."⁸⁴⁷ sözlerini zikretmektedir. Saîd b. Mansûr (v. 227/842) ile ilgili Halîlî "sikadır, müttefekun aleyhtir. İmâm Mâlik'ten rivayet etti."⁸⁴⁸ ifadelerini zikrederken Zehebî "hâfız ve sikadır. . Ahmed b. Hanbel'in onu öven ifadeleri vardır."⁸⁴⁹ ifadelerine yer vermektedir. Yukarıdaki misallerde de görüldüğü üzere muasır olmayan her iki münekkidin birbirinden bağımsız şekilde hüküm verdiklerimüşterek râviler hakkında genel olarak benzer kanaatlere sahip oldukları görülmektedir. Dolayısıyla bu da ricâl ilminin artık bazı standart ve ölçütler çerçevesinde değerlendirildiğini göstermesi açısından önemli bir konudur.

Halîlî ve Zehebî'nin müşterek olarak değerlendirdiği râvilerin biyografileri incelendiğinde 13 râvi hakkında birbiriyle çelişen nitelendirmelere sahip oldukları görülmektedir. Bu bağlam da ele alacağımız ilk râvi Abdülkerim b. Ebî Muhârîk el-Muallim (v. 127/745)'dir. Halîlî; Abdülkerim hakkında "Künyesi Ebû Ümeyye olup Basra ehliindendir. O zayıftır. Mâlik ondan rivayet etmiştir, ancak onun dışında hiçbir zayıftan rivayet etmemiştir."⁸⁵⁰ Yani Abdülkerim Halîlî'ye göre zayıftır. Zehebî ise söz konusu râvi hakkında tafsilatlı bir değerlendirmeye yer vermiştir. Öncelikle o râvi hakkında rivayet aldığı ve kendisinden rivayette bulunanların adlarını zikretmiştir. Akabinde ise mütekaddim münekkidler râvi değerlendirmelerine yer vererek kendi görüşünü belirtmiştir. Zehebî kendi görüşünü "kultu" ifadesiyle belirterek şu ifadeleri kullanmıştır: "Buhârî onu ta'liken, Müslim ise mütabaat olarak tahriç etmiştir. Bu da onun atılacak(bi-Matrah) biri olmadığına delildir."⁸⁵¹ Şu

⁸⁴⁶Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, C.I, s. 248.

⁸⁴⁷Zehebî, *Mizân*, C.III, s. 423.

⁸⁴⁸Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, C.I, s. 331.

⁸⁴⁹Zehebî, *Mizân*, C.II, s. 159.

⁸⁵⁰Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, C.I, s. 214.

⁸⁵¹Zehebî, *Mizân*, C.II, s. 646.

durumda aradaki ihtilafı anlayabilmek için Abdülkerim hakkında tenkid değerlendirmelerine yakından bakmak gerekmektedir.

İbn Hibbân *el-Mecrûhîn* adlı eserinde onun fakih ancak Mürcie ile ilgili çok konuşması, hata ve vehminin fazla olması nedeniyle zayıf sayıldığını belirtmiştir.⁸⁵² Görüldüğü üzere Halîlî râvinin zayıflığını ifade etmekte ancak sebebini açıklamamaktadır. Ancak İbn Hibbân'ın ifadelerinden anlaşıldığı üzere onun mezhebinin propagandasına varacak şekilde ifadelerinin olduğunu ve bu sebeple zayıf kabul edildiğini söyleyebiliriz. Zehebî ise râvi hakkında münekkidlerin cerhe delalet eden ifadelerini zikretmiştir. Fakat ona göre Buhârî ve Müslim'in onu eserlerinde zikretmiş olmaları mezkûr kişinin cerhine delalet etmemektedir.

Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf⁸⁵³ Halîlî ve Zehebî mukayesesinde değerlendirilmesi yapılacak başka bir râvidir. Halîlî mezkûr râvi ile ilgili aslen nereli olduğu nerede konakladığı ve çoğunlukla kimlerden rivayette bulunduğu gibi bilgiler zikretmektedir. Ona göre bu râvi hadisleri yazılacak ancak rivayetiyle ihticâc olunmayacak bir kimsedir.⁸⁵⁴ Halîlî'nin burada zikretmiş olduğu "lâ yuhteccu bi hadîsîh" ifadesi ile râvinin cerhini miyoksata'dîlini mi kastettiği müphem kalmaktadır. Bu lafız İbn Ebî Hâtîm tarafından bir cerh lafzı olarak kullanılırken diğer âlimler tarafından farklı anlamlarda ifade edilmiştir. Halîlî'nin buradaki maksadının tam olarak hasıl olabilmesi için Zehebî'nin râvi hakkındaki ifadeleri zikredilecektir.

Zehebî adı geçen râvinin sadûk olduğunu dile getirmesine rağmen, Buhârî ve Nesâî'nin kuvvetli bulmadığını, Ahmed b. Hanbel'in zayıf bulduğunu⁸⁵⁵ zikretmektedir. O, görüldüğü üzere râvi hakkındaki menfî kanaatlerden haberdardır. Bu değerlendirmelerden Zehebî'nin mezkûr râvi ile ilgili hükmünü zikrettikten sonra onu destekleyen ve tearuz eden ifadelere yer vermesi, râvi ile ilgili rivayetlere yer verdiği ve cerhini gerektirecek bir sebep bulamadığı anlaşılmaktadır. Şu durumda Halîlî'nin "yuktebu hadîsîh ve lâ yuhteccu bi-hadîsîh" ifadesiyle râvinin cerhine hükmetmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Ebû Mutî el-Hakem b. Abdillâh b. Mesleme el-Belhî (v. 199/814)'de el-Halîlî'nin Zehebî'den farklı kanaate sahip olduğu râvilerden birisidir. Halîlî, râvinin

⁸⁵²İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. II, s. 144.

⁸⁵³İbn Hacer, *Ta'rifü Ehli't-Takdis bi Meratibi'l-Mevsufîne Bi't-Tedlîs (Tabakâtu'l-Müdehlisîn)*, s. 203.; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C.VII, s. 133.; İbn Hacer, *Tehzîb*, C.IV, s. 450.

⁸⁵⁴Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*, C.I, s. 252.

⁸⁵⁵Ukaylî Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *ed-Duafâu'l-Kebîr*, Abdulmut'î Emîn Kala'cî (thk), C.III, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1984, s. 77.

Mürcie'ye mensup olduğunu belirtmektedir. Ancak bu ifadelerinin akabinde, onun hadislerinde sâlih bir kimse olduğu bilgisini sunmaktadır.

Ayrıca hadis yönünden makbul bir Mürcie mensubu olmasına rağmen ehli sünnetin kendisinden rivayette bulunmadıklarını belirtmektedir. Şu durumda mezkûr kişinin Cehmiyye'ye nisbet edilmesi Halîlî'ye göre râvinin cerhini gerektirecek bir durumda değildir.

Zehebî ise râvi hakkında tafsilatlı bir değerlendirme yapmaktadır. Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Adî gibi isimlerin râviyi hadis alanında zayıf kabul ettiklerini, Ebû Dâvûd'un onu Cehmiyye'den olduğunu ileri sürerek hadislerini makbul kabul etmediğini zikretmektedir. Ayrıca râvi rivayetlerinden örnekler sunarak sıhhatleri hakkında bilgi vermektedir. Kendi görüşünü ise "o hadis uyduran bir yalancıdır." sözüyle ifade etmektedir.⁸⁵⁶ Şu durumda Halîlî'nin onu cerh etmediği sadece Mürcie olduğuna dikkat çektiği; Zehebî'nin ise diğer münekkidlerden naklettiği görüşlere göre onun Mürcie olduğundan haberdar olduğu, ancak bu duruma ayrıca değinmediği, sebebini açıklamaksızın onun yalancı olarak cerhine hükmettiği anlaşılmaktadır.

4. 2. 1. Değerlendirme

Muasır olmayan her iki münekkide ait ricâl tenkidini konu edinen *İrşâd* ve *Mîzân* adlı eserlerin telif, tasnif; ricâl biyografileri ve cerh-ta'dil lafızları açısından yaptığımız bu karşılaştırmada, münekkidlerin değerlendirmelerinin genel olarak benzerlik taşıdığı görülmekle birlikte bazı râvilerin eleştirilmesinde ihtilaf edildiği müşahade edilmiştir. Ricâl değerlendirmelerinin içtihadî bir işlem olması ve münekkidlerin eserlerini farklı metotlarla tasnif etmeleri bu hususa önemli bir etken olarak görülmektedir.

Erken dönem alimlerinden biri olan Halîlî, ricâl ve cerh-ta'dil gibi hadis ilimlerinde uzmanlaşmış seçkin isimlerden biridir. Onun en önemli eserlerinden birini, râvi tercemeleri ve cerh-ta'dil durumlarının ifade edildiği *İrşâd* teşkil etmektedir. O, bu eserinde kendi görüşleriyle birlikte farklı alimlerin görüşlerine de yer vermiş, bazen onlara mutabık tutum sergilemiş, bazen de onlardan farklı ifadeler kullanmıştır. Ayrıca onun bu eseri ricâl tenkidinin yanında muallel rivayetlere yer vermesi sebebiyle bir ilâhî kitabı olma özelliğine de sahiptir.

⁸⁵⁶Zehebî, *Mîzân*, C.I, ss. 574-575.

Müteahhir dönem alimlerinden biri olan Zehebî, hadis ve tarih alanında şöhret kazanmış, ricâl ve cerh-ta'dil alanında uzmanlaşmış ve çeşitli sahalarda pek çok eser telif etmiş mühim bir kişidir. Onun en önemli eserlerinden biri olan *Mîzân*'ı, tenkide uğrayan râvileri ihtiva etmektedir. Zehebî, bu eserinde ricâl tenkidinin yanı sıra metin tenkidine de yer vermiştir. Bu da hadislerin sadece senediyle ilgilenildiğini metinlerin ihmal edildiği yargısının asılsız olduğunu göstermektedir.

Her iki münekkidin kaleme aldıkları eserlerin genel olarak benzerlik gösterdiğini daha önce zikretmiştik. Ancak bu, iki eserin bazı farklılıklardan halî olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira H, V. asır alimi olma Halîlî'nin çalışmasının genel olarak analitik bir üslûba sahip olduğu ve râvinin hükmünün kısa ifadeler kullanılmak suretiyle oluşturulduğu görülmektedir. Ayrıca incelen râvi sayısının az, râvi değerlendirmelerinde ise mütekaddim dönem münekkidlere görüşlerine çok fazla değinilmediği müşahade edilmektedir. Zehebî'nin eserinde ise olabildiğince fazla örnek ve mütekkadim dönem münekkidlere ait değerlendirmeler bulunmaktadır. Ayrıca onun eserinde, yaşadığı dönemi de düşünecek olursak, ihtiva ettiği râvi sayısında bir artış olduğu görülmektedir. Netice olarak ricâl tenkid ilminin bir süreklilik içerisinde gerçekleştiğini ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu söylemek, yapılan mukayaseler neticesinde, yerinde bir tutum olacaktır

5. SONUÇ

Hadislerin sened ve metinlerinin tenkidine ilk dönemlerden itibaren büyük önem gösterilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra da bu durum artarak devam etmiştir. Ancak Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle birlikte başlayan süreçte yaşanan siyasi ve itikadi ihtilaflar ve bunların beraberinde yaşanan hadis uydurma problemi, âlimleri bazı ilmi ölçütler ortaya koymaya sevk etmiştir. Bu çerçevede râvilerin tanıtıldığı ve durumlarının tespit edildiği isnad tenkidi ve cerh-ta'dîl ilmi geliştirilmiştir. Başlangıçta şifahî olarak başlayan râvi ve rivayetlerin durumlarının tespit edilmesi H. II. ve III. asırlara gelindiğinde tedvin dönemiyle birlikte bir çok eserin yazıldığı ve senedlerin mukayyed hale gelerek kitaplara aktarıldığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda hadis rivayetinde yer alan râvilerin durumlarını açıklayan pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları sadece sika, bazıları sadece zayıf, bazıları da hem güvenilir hem de zayıf râvileri ele almakla birlikte bölge merkezli kaleme alınan çalışmalar da olmuştur. Hem zayıf râvileri hem de güvenilir râvileri bölge merkezli olarak ele alan eserlerden birisi de hicri IV. - V. asır âlimlerinden biri olan Halîlî'nin *el-İrşâd fî Ma'rifet-i Ulemai'l-Hadîs* adlı eseri olmuştur.

Halîlî, Kazvin şehrinde doğup, ilme düşkün bir aile içerisinde yetiştikten sonra Bağdar, Nisâbûr, Kûfe, Cürcân gibi önemli ilim merkezlerinde öğrenim görmüştür. O ailesinin de yönlendirmesiyle hadis ilmine özellikle ricâl, cerh-ta'dîl ve ricâl alanına yönelmiştir. Halîlî, çok sayıda eser yazmış olmasına rağmen bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Döneminin birçok mualliminden ders alan Halîlî, Hâkim en-Nisâbûrî'nin öğrencisi olmuştur. *İrşâd* adlı eserinde kendisinden pek çok alıntıya yer vermiştir.

İrşâd adlı eserde tekrarla birlikte 1109 zayıf ve sika râviye yer verilmiştir. Eser tâbiîn tabakasından başlanmış olup râviler belde esaslı ele alınmıştır. Halîlî, râvi tercemelerini ele alırken kimi râvileri ismen zikretmekle yetinmiş, kimi râvilere ise daha kapsamlı incelemiştir. Münekkid, râvi tercemelerinde genel olarak doğum ve vefat tarihleri, nereli oldukları, akraba ve akran bilgileri, almış oldukları devlet görevleri, mezhep bilgisi, lakap, künye ve nisbe bilgileri, eser bilgisi gibi konulara değinmiştir. Bu da incelenen râvilerin haklarında daha fazla bilgi olmasına ve tanınmasına vesile olmuştur.

Halîlî, râvilerin cerh-ta'dîl durumlarının belirlenmesinde genel olarak kendi değerlendirmesine yer vermekte, bir kısmında ise mütekkadîm münkekkidlerin

görüşlerine yer vermektedir. Ancak münekkid kendisinden önceki münekkidlerin değerlendirmelerine atıfta bulunurken bazen münekkidi ma'lum olarak zikrederken bazen meçhul kalıp kullanarak veya “onu zayıf kılarlar” şeklinde genel ifadelerle başvurmuştur. Ayrıca o incelemeye tabi tutulan râvilerle ait rivayet örneklerine yer vererek bu rivayetlerdeki illet ve kusurlara değinmekle ricâl tenkidinin gerçekleştirilmesinde önemli bir hususa değinmektedir. Dolayısıyla o râvi değerlendirmelerinde kendi görüşü, mütekkid münekkidlerin ifadeleri ve rivayet örneklerinden yola çıkarak bir yargıya ulaşmaktadır. Ancak Halîlî bezen cerh-ta'dîl değerlendirmesinde bulunurken gerekçesini belirtirken bazen de bu hususa hiç değinmemektedir.

Gerçekleştirilen cerh-ta'dîl hükümlerinde Halîlî çoğunlukla ulemâ tarafından ma'lum olan elfâza değinmektedir. Ancak o kadîm, kebîr, kesîr; muharrecun fih, müttefekun aleyh gibi lafızlara yer vermekle dönemindeki âlimlerden ayrılmaktadır. Münekkidin bu gibi ifadelerinden maksadı izah edilmediğinden müphem kalmakta ve okuyucuyu düşündürmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Halîlî kadîm ve kebîr gibi lafızları, kişinin ilk dönem alimlerinden olduğunu yahut önde gelen kişilerden olduğunu belirtmek için istimâl etmiştir. “Müttefekun aleyh” ifadesiyle râvinin adalet ve zabt vasıflarına sahip olduğunu vecerh-ta'dîl durumu açısından münekkidlerin ittifak içerisinde olduklarını ifade etmektedir. “Muharrecun fih” terkibi ile ise râviye, Buhârî ve Müslim'in eserleri başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer verilip verilmediğine işaret etmektedir. Bu da onun bu ifadeyle, güvenilir kaynaklarda bulunması sebebiyle râvinin ta'dîlini ifade ettiğinde delalet etmektedir, diyebiliriz. Saptamalarımıza göre Halîlî, râvi değerlendirmelerinde genellikle birçok tenkid lafzını beraber kullanmaktadır. Bu da onun lafızları hangi anlamda kullandığının anlaşılmasında bağlamın dikkate alınmasını ve diğer münekkidlerin görüşlerine başvurulmasını gerektirmektedir.

Eserde râvi ve rivayet hususunda kullanılan “hata, şâz, garîb, teferrüd” gibi kavramlarla ise bazı illetlere değinilerek bunlar tespit edilmeye çalışılmış ve yer yer doğru vecihleri zikredilmiştir. Böylece münekkid râvi ve rivayet hususundaki bir müphemliği ortadan kaldırmıştır. Ayrıca onun eserini sadece ricâl tenkidi çalışması olmaktan çıkararak ilâhî sahasında da önemli kılmıştır.

Bilindiği üzere ricâl tenkid ilmi, hem klasik dönemde incelenmiş hemde günümüzde de araştırılmalara konu olmuştur. Bu nedenle çalışmamızı sadece Halîlî'nin dönemi ile sınırlı tutmayarak, hicri dördüncü asır âlimlerinden İbn Adî ve

hicri sekizinci asır münekkîdlerinden Zehebî'nin eserleri ile mukayese ederek, ricâl tenkidinin gelişim sürecinde izlediği serüven tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu mukayese neticesinde söz konusu âlimlerin dönemi ile hicri beşinci asır ulemâsından Halîlî'nin eserlerinde büyük oranda ittifak olmakla birlikte bazı ihtilafların bulunduğu tespit edilmiştir. Eserlerdeki bu benzerlikler, cerh-ta'dil uygulamalarında bir tutarlılığın olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ancak benzerlik bulunmayan değerlendirmelerde ise, münekkîdlerin özgün yapıları, mütekaddim münekkîdlerin değerlendirmelerinde takip ettikleri metotların farklı olması, münekkîdlerin müteşeddîd veya mütesâhil bir tutum sergilemeleri gibi farklı sebeplerin etkin olduğu görülmektedir. Ayrıca bu farklılıkların meydana gelmesindeki en büyük sebep ricâl tenkid ilminin içtihadî olmasıdır.,

Gerçekleştirilen mukayeseler neticesinde İbn Adî ve Zehebî'nin eserlerin Halîlî'nin çalışmasına göre daha kapsamlı oluşturulduğu tespit edilmiştir. İbn Adî ve Zehebî'nin çalışmalarının gerek râvilere ait kimlik bilgilerinin verilmesinde gerekse cerh-ta'dil hükümlerinin tespitinde ve mütekaddim dönem âlimlerinin görüşlerine daha çok yer verilmesi gibi sebeplerden ötürü geniş bir muhtevaya sahip oldukları tespit edilmiştir. Halîlî ise her ne kadar bu bilgilere yer verse de onun eserinde kapsam daha dar bir muhtevayla sınırlı kalmıştır.

Sonuç olarak, ricâl tenkid ilminde birçok sonraki çalışma önceki dönemlerin derlemesi niteliğinde olmuş, bu eserlerdeki eksik ve hatalı yönleri gidermiştir. *İrşâd* adlı eser de râvî biyografileri ve râvîlerin cerh-ta'dil bilgileri hakkında birçok hükmü ihtiva etmesi açısından önemli bir çalışmadır. Yine bu eser, farklı münekkîdlerin değerlendirmesini içermekle ve râvîlerin rivayet örneklerini ve bunlardaki illetlerin tespit edilmesiyle birlikte pek çok malumatı bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca müellifin eserinin giriş kısmında hadis usulüne dair vermiş olduğu bilgiler, bu alanda çalışma yapacak araştırmacılar için önem arz etmektedir. Netice de bu çalışma, ricâl alanında araştırma yapacak araştırmacılar için başvurulması gerekli olan faydalı bir kaynaktır.

KAYNAKÇA

- Akgün, Hüseyin, “Tirmizî’nin Kullandığı “Hadîsun Garîbun” Kavramı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3/17, 2017, ss. 109- 113.
- Altıntaş, Fatma Betül, “Aşırı/Çok Zayıf Hadis: Târîhsel Bir Kavram Analizi” . *Diyanet İlmi Dergi*, 55/4, 2019, ss. 1047-1063.
- Apaydın, H. Yunus, “Hata”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss. 437-442. Erişim 26 Şubat 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/hata>
- Aslan, Muhammed, “Hadis Usûlü Kavramlarından Münker Hadisin Tarihi Süreçte Kazandığı Anlamaların De” . *The Journal of Academic Social Science Studies* 9/Number: 62 (01 Ocak 2017), ss. 263-274. <https://doi.org/10.9761/JASSS7214>
- Âşıkutlu, Emin, cerh ve ta’dîl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 394.
- , *Hadis İlmine Giriş*, İFAV, İstanbul 2007
- , *Hadiste Ricâl Tenkidi*, İFAV, İstanbul 1999.
- , “Kızb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, ss. 126-128. Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/kizb>
- , “Mütkin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 221. Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/mutkinmutkin>
- Avcı, Casim, “Şeyh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 49. Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/seyh>
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul 1987
- , “İmâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/imamimam-hadis>
- Bağdadî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatib el- Bağdadî, *Târih-u Bağdâd*, Beşşar Avvâd Ma’ruf (thk), C. I-XVI, Daru’l Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1422.
- , *el-Fakîh ve’l-Mütefakkîh*, Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el- Azzaâzî (thk), C.II, Daru İbni’l-Cevzî, Suud 1421.
- Bağdadî, Muhammed b. Abdulgani b. Ebu Bekir b. Şec’a İbn Nüket, *İkmal’ül-İkma’l*, Abdulkayyum Abdurrib en-Nebî (thk), C. I-II, Camiat-ü Ümmü’l-Kur’a, Mekke 1410.
- Başaran, Selman, “Füleyh B. Süleyman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 248. Erişim 31 Mayıs 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/fuleyh-b-suleyman>
- , “İbn Adî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 296-298. Erişim 01 Nisan 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/ibn-adi>
- Budak, Ali, *Tahrir Literatürü Ve Hadis Tenkidindeki Tavrı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *ed-Duafâ*, Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim b. Ebi’l-Ayneyn (thk), C. I, Mektebetü İbn Abbas, Taif 1426.
- , *et-Târihu’l-Kebîr*, Muhammed Abdulmuîd Hân (thk), C. I-VII, Dâiratu’l-Maârifî’l-Osmâniyye, ts.
- Cevâbî, Muhammed Tahir, *el-Cerh ve’t-ta’dil beyne’l- müteşeddîdîn ve’l-mütesâhilîn*, ed-Dâru’l-Arabiyyeti’l-kitâb, 1997.
- Ceylan, Nimet, *Mizânu’l-İ’tidâl’de Metin Tenkidi* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2002.

- Çağrııcı, Mustafa, “Sâlih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 31-32. Erişim 25 Mayıs 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/salih>
- Çelebi, Kâtib, *Keşfü’z-Zunûn an esmâi’l-kitâb ve’l-fünûn*, C. I, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1941.
- Çelik, İsmail, *Ricâl Kaynağı Olarak Şehir Tarihleri (Hicri İlk Dört Asır)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Darekutnî, Ali b. Ömer b. Ahmed, *Ed-Duaîfâ Ve’l-Metrûkin*, Abdurrahîm b. Muhammed el-Kuşkarî (thk), C. I, Mecelletü’l-Camiati’l-İslâmiyye bi’l-Medineti’l-Münevvere, Medine 1403.
- Demir, Mahmut - Özafşar, Mehmet Emin, “Zayıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 157-160. Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/zayif>
- Düzenli, Muhittin. *Rivayetlerin Sihhatinin Tespitinde Illet Ve Şâz Olgusunun Fonksiyonu* Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2008.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh, *Lemehât min târîhi’s-sünneti ve ulûmi’l-hadîs*, Mektebetü’l-matbû’ati’l-İslâmiyye, Beyrut 1429, s.94
- Ebû Muâz, Târik b. İvezullah b. Muhammed, *el-İrşâdât fî takvîyeti’l-ehâdis bi’s-Şevâhid ve’l-Mutâbaât*, Mektebetü İbn Teymiyye (nşr), Kahire, 1417
- Efendioğlu, Mehmet, “Metrûk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIX, TDV Yayınları, Ankara2004, ss. 415-416 Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/metruk--hadis>
- , “Mualllel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, ss. 312-313. Erişim 18 Şubat 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/mualllel>
- , “Münker”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 13-14. Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/munker--hadis>
- Ekici, Zeynep, *Yahyâ b. Maîn’in Târîh’inde “Sâlih”, “Sâlihu’l-Hadîs” ve “Suveylih” Şeklinde Nitelenen Râviler ve Rivayetleri*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova 2018.
- Emiroğlu, Nagihan, “VIII/XIV. Asırda Hadis Eğitimi: Mizzî, İbn Teymiyye, Birzâlî, Zehebî Örneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 17/2, 2019, ss. 95-118.
- el-İrâkî, Ebû’l-Fadl Zeynüddin Abdürrahîm b. Hüseyin, *et-Takyîd ve’l-İzâh Şerh-u Mukaddimet-i İbni’s-Salâh*, Abdurrahman Muhammed Osmân (thk), Medine 1389
- el-İrbilî, Ebû’l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî, *Vefeyatü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâi’z-zamân*, İhsân Abbâs (thk), C. VI, Dâru Sadr, Beyrut 1900, s. 142
- el-Mısırî, Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed eş-Şafîî, *el-Mükni’ fî ulumu’l-hadîs*, C. II, Abdullah b. Yusuf el-Cedî’ (thk.), Dâr-u Fevâz, Suudi 1413.
- el-Yâfîî, Ebû Muhammed Afîfüddin Abdullâh b. Es’ad b. Ali b. Süleymân, *Mir’âtü’l-cenân ve ‘ibretü’l-Yakzân fî Ma’rifeti havâdisi’z-zamân*, C. III, Muhammed el-Muntasır b. Muhammed (thk), Dâru’l-Beşâiri’l-İslamiyye, 1421.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2012.
- Erkaya, Musa, “Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat’ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Hitit Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/13, 2008, ss. 247-274.
- er-Rûmî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, C. V-VI, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.

- Ersöz, Şüle Coşkun, *Ukaylî'nin Kitâbu'-Du'aâi'l-Kebîr'i ve Cerh-Ta'dîl Metodu*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2002.
- Erul, Bünyamin, "Vedâ Hutbesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 591-593. Erişim 18 Mayıs 2022. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/veda-hutbesi>
- Es-Suyutî, Celeleddin Abdurrahman b. Bekr, *Târîhu'l- hulaîfâ*, Daru İbn Hazm, Beyrut 1424.
- , *Tedribu'r-Râvi Fi Şerhi Takribi'in-Nevevî*, Muhammed Emin Bin Abdullah eş-Şebrâvî (thk), Daru'l-Hadis, Kahire 2010.
- , *Tedribu'r-Ravî*, C. I, Daru Taybe, Riyad ts.
- Eşer, Ahmet, *Teferrüdün İki Temel Kavramı: Ferd ve Garîb Hadis (İlelî't-Tirmizî Örneği)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- Gümüş, Fatih, "Hasen Hadis İstılahının Gelişiminde İbnü's-Salâh Etkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 3/25, 2021, s. 1235.
- Gül, Recep Emin, "Hadis Ilminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43, 2015, ss. 362-368.
- Güleç, Azime, *Zehebî ve Mîzânü'l-İ'tidâl'indeki Cerh ve Ta'dil Metodu*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 1997.
- Güler, Ayşe, *İllet Sebebi Olarak Teferrüd el-İlelî'l-Kebîr Örneğinde*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî, *el-İrşâd fî ma'rîfet-i ulemâ'il-hadis*. Velid Mütevellî Muhammed (thk), el-Farukü'l-Hadise, Kahire 2010.
- , *Kitabü'l-İrşâd fî Ma'rîfet-i 'ulemâ'i'l-hadis (min tecz. et-i's-Silefî)*, Muhammed Said b. Ömer İdris (thk), C. I-III, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409.
- Hatiboğlu, İbrahim,, "rihle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2018, ss. 106-108. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/rihle--hadis> (05. 07. 2021)
- İbn Hacer el-Askalânî, Ta'rifu Ehli't-Takdis bi Meratibi'l-Mevsufine Bi't-Tedlîs (Tabakâtu'l-Müdelîsin), çev. Veysel Özdemir, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, +/8, 2014, s. 203 (15 Kasım 2016), 279-300. <https://doi.org/10.29029/busbed.328665>
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî. *El-Kâmil Fî Duafâi'r-Ricâl*, Adil Ahmed Abdülmevcûd- Ali Muhammed el-Muavvid (nşr), C. I-IX, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1418.
- İbn Ebî Hatim, Ebû Muahmmmed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Mustafa Abdulkadir Atâ (thk), C. I-III, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- , *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. I-IV, Haydarâbad ed-Deken Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Hint 1271.
- , *el-İlel*, Sad b. Abdullâh el-Humeyd önderliğinde araştırmacı bir grup (thk), C. VI, 1427,
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nuhbetu'l- Fiker fî Mustalahi Ehli'l- Eser*, Assâm es-Sabbabî- Ammâd es-Seyyid (thk), Dâru'l- Hadis, Kahire 1418.
- , *Nüzhetü'n-Nazar*, Nurettin İtr (nşr), Matbaatu's-Sabah, Dımaşk 1421.
- , *Lisânü'l-Mîzân*, Abdulfettâh Ebû Gudde (nşr), C. I-X, Daru'l-Beşa'ir el-İslâmiyye, 2002.

- , Takrîbu't-Tehzîb, Muhammed Avvame (thk), Dâru'r-Reşîd, Halep 1411.
- , Ta'rifu Ehli't-Takdis bi Meratibi'l-Mevsufîne Bi't-Tedlîs (Tabakâtü'l-Müde'llisîn), s. 203
- , Tehzîbü't-Tehzîb, C. I-VI, Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyyeti, Hint 1325.
- , Telhîsü'l-habîr, C. I, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî. *Kitâbu'l-Mecrûhîn*. Mahmud İbrahim Zeyd (thk), C. I-II, Dâru'l-Va'y, Halep 1326.
- , *es-Sikât*, C. I-X, Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1319.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, C. I-XIX, Dâru Sadr, Beyrut 1414.
- İbnu's- Salâh, Ebi Amr Osman eş-Şehrezuri, *Mukaddimeti İbn Salâh Fi Ulumu'l-Hadis*, Abdullah el-Minşavi (thk), Daru'l-Hadis, Kahire 2010.
- , *Ulûmu'l-Hadis*, Nurettin İtr (thk), Darü'l-Firki'l-Muasır, Beyrut 1406.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahman Recep el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, Nüreddîn İtr (thk), C. I, Dîmeşk 1398.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Ed-Duafâ Ve'l-Metrûkîn*, Abdullah el-Kâdî (thk), C. I, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1406.
- , el-Muntazam fî Târihi'l- Umem ve'l-mulûk, Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ (thk), C. XV, Beyrut 1412.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdulvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. VII, Ömer Abdusselâm Tedmurî (thk), Beyrut 1417.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezeratüz Zeheb Fi Ahbari Men Zeheb*, Mahmud el-Ernau't (thk), C. II, Dar-u İbn Kesir, Beyrut 1406.
- İbrahimoglu, İbrahim." Zehebî'nin Râvî Tezkiyesinde Kullandığı 'İhtecce Bihi Şeyhân' Lafzının Manası (Hakkında Eleştiri Olan Râvilere Dair Uygulamalı Bir Araştırma)", *Tokat İlmiyyat Dergisi*, 9/1, 2021, ss. 208-229.
- İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah es-Sâlih, *Târihu's-Sikât*, C. I, Dâru'l-Bâz, Mekke 1405.
- İsmail Hakkı, Ünal vd. *Hadis El Kitabı*, ed. Türcan Zişan, Grafiker Yayınları, İkinci baskı, Ankara 2017.
- Karacabey, Sâlih, *Hadis Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidietini Belirleme Yolları*, Emin Yayınları, Bayrak Matbaası, Bursa 2013.
- Karadeniz, Hatice, *Hadis Ilminde Münker Hadis Kavramı* Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova 2017.
- Karakaya, Zühal, *Cerh Lafzı Olarak Metrûk Ve Metrûkü'l-Hadîs -Ebû Dâvûd'un Sünen'i Örneğinde-*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova 2017.
- Karakaş, Ali, "Hz. Ömer'in Hadis Rivayeti Açısından Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/63, 2019, s. 1233.
- Karataş, Mustafa, *Hadis Rivayet Târîhi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2014.
- Kartal, Alparslan, "*El-İlelu'l-Mütenâhiye Fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*" Adlı Eseri Işığında İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Cerh Ve Ta'dîl Metodu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- Kaya, Mehmet Fatih, *Hadiste Teferrüd*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2019.

- Kazvini, Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim ebu'l Kasım er-Rafii, *Et-Tedvin Fi Ahbari Kazvin*, Azizullah el-Attarî (thk), C. I-IV, Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 1408.
- Kettânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi'l Feyz Ca'fer b. İdris el-Hasenî el-İdrisî, *er-Risaletü'l- Müstetrefe li- beyanı meşhur Kütüb-i's-Sünneti'l-Meşrık*. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zümzümiyyi (thk), C. I, Daru'l-Beşa'ir el-İslâmiyye, 1410.
- Koçkuzu, Ali Osman, "İbn Şâhin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 367-369. . Erişim 09 Nisan 2022. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/ibn-sahin>
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019.
- Kurt, İsmail, *Hicri Dördüncü Asır Münekkidlerinin Mukayeseli İncelenmesi*, Cinius Yayınları, İstanbul 2020.
- Kutlay, Halil İbrahim, *Hadiste Sened Tenkidi*, Elif Yayınları, İstanbul 2015.
- Kutluboğa, Ebu'l Adl Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa ibn Kutluboğa, *es-Sikat mimmen lem yeka fil kütübi sitte*, Şadi b. Muhammed b. Sâlim Ali Numan (thk), C. I-VIII, Merkezu'n-Numan lil buhusi ve'd-diraseti'i-İslâmiyye ve tahkiku't-turasi ve't-Tercemeti San'a, Yemen 1432.
- Kuzudişli, Ali, "Hadis Hırsız (Sâriku'l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, 2015, ss. 43-60.
- Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile Isnadları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- , *Hadis Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul ts.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "İmâm" . *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXII, TDV Yayınları, İstanbul 2000 Erişim 19 Ocak 2022. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/İmâimâm>
- MerâtiBi'L, Ta'Rifu Ehli'T-Takdis Bi - Bi'T-Tedlîs, Mevsûfine." Bingöl Üniversitesi", s. 34.
- Mizzî, Cemâleddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl Fi Esmâi'r-Ricâl*, Beşşâr Avvâd Ma'rûf (thk), Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1403.
- Necm, Abdulmunim es-Seyyid, *İlmu'l-cerh ve't-ta'dîl*, el-Câmiatü'l-İslâmiyyeti bi'l-Medineti'l-Münevvere (nşr), C. I, 1400.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Ed-Du'afâ Ve'l-Metrûkîn*, Mahmûd İbrâhîm Zâyed (thk), C. I, Daru'l-Va'y, Halep 1396.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, Muhammed Osmân (thk), Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1405.
- Nisâbü'rî, Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis Ve Kemmiyyeti Ecnâsihi*, Ahmed b. Faris es-Sellûm (thk), Dâru İbn Hazm, Beyrut 1424.
- , *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, Seyyid Muazzam Hüseyin (thk), Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1397.
- Ökdem, Ahmet, *Hadis Tenkidinde Tariklerin Karşılaştırılmasının Kuralları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019.
- Özaşar, Mehmet Emin, "Vekî' B. Cerrâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 8-9. Erişim 10 Haziran 2022. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/veki-b-cerrah>
- Özçelik, Fikret, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deli Metodu*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır 2017.

- Özdemir, Veysel.” Cerh-Ta’dil İlminde Müteşeddî ve Mütesâhil Âlimler Ve Değerlendirmelerinden İstifadede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar” . *Kahramanmaraş Sütçü İmâm Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 2014, ss. 128-175.
- , “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılâhının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, 2013, s. 77, ss. 83-84
- , *İsnâd Menşei Ve Doğuşu*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2020.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Rey” . *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, ss. 40-41. Erişim 06 Nisan 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/rey--iran>
- Özsoy, Abdülvahap, *Hicri I. yüzyılda Hadis Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.
- Öztürk, Uğur, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişmesi* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015.
- Polat, Salâhattin, “Garîb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 375. Erişim 28 Şubat 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/garib--hadis>
- Râmehürmüzi, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdürrahman el-Fârisî, *El-Muhaddisü'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî Ve'l-Vâî*, Mâhmut Accâc Hatîb (thk), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1405.
- Safedî, Salâhaddin Halil b. Eybek b. Abdullah es-. *el-Vaî bi'l- Vefeyât* . Ahmed el- Ernaût (thk), C. I-XXIX, Dar-u İhya'î't-Turas, Beyrut 1420.
- Sakallı, Talat, “İmâm Zehebî ve Tenkid Anlayışı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 1995, ss. 19-31.
- Saklan, Bilal, “Esed B. Mûsâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 367. (Erişim 10 Haziran 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/esed-b-musa>
- Sandıkçı, S. Kemal, “Halîlî, Ebû Ya'lâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XV, TDV Yayınları, ss. 330-331. Erişim 16 Ocak 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/Halili-ebu-yala>
- Sarı, Dursun, *Maveraünnehir Bölgesinde Hadis Çalışmaları (hicri İlk Üç Asır)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2019.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-Muğîs Bi Şerhi Elfıyyeti'l-Hadis Li'l-İrâkî*, C. I-II, Mektebetü's-Sünne, Mısır 1424.
- Şentürk, Recep, *Toplumsal Hâfıza Hadis Rivayet ağı (610-1505)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Şi'lal, Sa'mi Riyad b. Menhecü'n- Nakdî'l- Hadisi Inde'l- Hâfız En-Nakîd Ebi Ya'la El-Halîlî, Darü'n-Nevadir, 2017.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Târîhu't-Taberî Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, Dârü'l-Kütübi'l-İmiyye,, C. V, Beyrut 1433.
- Taş, Mustafa, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevrâ, *Es-Sünen*, C.V, İstanbul 1413.
- Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır*, İstanbul 2015.
- Tüccar, Zülfikar, “Ebû Ubeyd, Kâsım B. Sellâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/ebu-ubeyd-kasim-b-sellam>
- Tülü, Mehmet Emin, *İbn Ebî Hâtim'in el-İlel Adlı Eserinde Metin Yönünden İletli Saydığı Rivayetler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Birinci baskı, Ankara 1992.
- Ukayli, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *ed-Duafâu'l-Kebîr*, Abdulmut'î Emîn Kala'cî (thk), C. I, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1984.
- Ulu, Arif, "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması Ya Da Fitnenin Tarihi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, 12/3, ss. 119-166.
- Yaran, Rahmi, "Bi'dat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 129.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, ss. 49-56. . Erişim 06 Nisan 2022. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/Abbâsîler>
- Yücel, Ahmet, *Hadis İstılahlarının Doğuşu Ve Gelişimi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.
- , *Hadis İlminde Tenkid Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İFAV Yayınları, İstanbul 1998.
- , *Hadis Târîhi*, İFAV, İstanbul 2015.
- , "Cerh Lafızlarından Münkerü'l-Hadis ve Farklı Kullanımları, Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi, 13-15, 2014,. ss. 199-210.
- , "Müttefekun Aleyh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 224-225. Erişim 02 Şubat 2022. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/muttefekun-aleyh>
- , "Sadûk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 431. Erişim 18 Ocak 2022. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/sadûk>
- , "Sika", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 175-176 Erişim 18 Ocak 2022. <https://islâmansiklopedisi.org.tr/sika>
- Yücel, Elif, *Hâfız Ebû Tâhir Es-Silefi Ve Hadis Kültüründeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *Tâcü'l- Arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Kuveyt 1987, C. XXVII, ss. 91-92.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *el- 'İber fî haberi men gaber*, Ebû Hâcir Muhammed b. Saîd b. Bîsivî (thk), C. I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- , *El-Muğnî Fi'd-Duafâ*, Nurettin İtr (thk), C. I-II, Halep 1971
- , *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-kibâr ala't-Tabâkatî ve'l-a'sâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417.
- , *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Ali Muhammed Bicâvî (thk), C. I-VII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1963.
- , *Siyer-u Alemu'n-Nubelâ*, Şeyh Şuayb el-Ernâût (gözetiminde muhakkik grup), C. I-VII, Müessetü'r-Risale, 1405.
- , *Tarihu'l İslâm ve vefeyatu'l Meşahir ve'l-A'lam*, Ömer Abdusselam et-Tedmuri (thk), C. I-XXXVII, Daru'l Kütüb-i'l Arabi, Beyrut 1413.
- , *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. I-III, Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- , *Zikru Men Yu'temedu Kavluhû Fi'l-Cerh Ve't-Ta'dîl*, Abdülfettah Ebu Gudde (thk), Daru'l-Beşa'ir el-İslâmiyye, Beyrut ts.
- Zerkeşi, Bedreddin, *En-Nüket Alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, C. I Edvâu's-Selef, Riyad 1419.
- <https://islâmansiklopedisi.org.tr/ali--isnad> (01. 11. 2021)

EKLER

Ek 1. El-Halîlî ve İbn Adî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi⁸⁵⁷

Sayı	İbn Adî	C/S	Râvi Adı	C/S	El-Halîlî
1.	وقد اعتمده البخاري في صحيحه وروى عنه الكثير وقد روى عنه زيد بن أبي أنيسة، وهو عندي لا بأس به	7/144	فَلَيْحُ بْنُ سَلِيمَانَ الْمَدَنِيِّ	1&193	أَخْرَجَ أَحَادِيثُهُ الْبُخَارِيُّ فِي الصَّحِيحِ. وَأَكْثَرَ عَنْهُ، وَتَكَلَّمَ فِيهِ غَيْرُ الْبُخَارِيِّ مِنَ الْحَفَاطِ
2.	هذا ما ذكرت هاهنا من أخباره بالأسانيد التي ذكرت فلا يتابعه أحد على أسانيده، ولا على متونه وسائر أحاديثه مما لم أذكره تشبه هذه الأخبار التي ذكرتها، وهو بين في الضعفاء	1/535	إِسْحَاقُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي فَرُوه	1&194	ضَعَّفُوهُ جِدًّا تَكَلَّمَ فِيهِ مَالِكٌ وَ الشَّافِعِيُّ، وَتَرْكَاهُ
3.	إنما عاب الناس عليه تدليس، عن الزهري وعن غيره، وربما أخطأ في بعض الروايات فأما أن يعتمد الكذب فلا، وهو ممن يكتب حديث	2/527	أَبُو أَرْطَاةَ الْحَجَّاجُ بْنُ أَرْطَاةَ	1&195	عَالِمٌ ثِقَةٌ كَبِيرٌ، ضَعَّفُوهُ لِتَدْلِيْسِهِ غَيْرُ مُخْرَجٍ
4.	ولقرة أحاديث صالحة يرويها عنه رشدين وسويد بن عبد العزيز، وابن وهب والأوزاعي وغيرهم وجملته حديثه عند هؤلاء ولم أر في حديثه حديثا منكرا جدا فأذكره وأرجو أنه لا بأس به	7/184	قُرَّةُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَبِوَيْلٍ	1&200	يَرْوِي عَنْ الزُّهْرِيِّ قَدِيمٌ، لَمْ يَتَّفِقُوا عَلَيْهِ رَوَى عَنْهُ الْأَوْزَاعِيُّ أَحَادِيثَ
5.	حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَلْفٍ الْمَرْزَبَانِ، حَدَّثَنِي أَبُو الْعَبَّاسِ الْقُرَشِيُّ سَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ الْمَدِينِيِّ يَقُولُ الْمَوْقَرِيُّ ضَعِيفٌ لَا يَكْتَبُ حَدِيثَهُ	8/348	الْوَلِيدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمُوقَرِيُّ	1&201	يَرْوِي عَنْ الزُّهْرِيِّ حُمْصِيٌّ، غَيْرُ مُخْرَجٍ، ضَعَّفُوهُ
6.	حَدَّثَنَا ابْنُ حَمَادٍ، حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ، قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: قَدْ رَوَى مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ أَبِي أُمَيَّةَ، وَهُوَ ضَعِيفٌ	7/39	عَبْدُ الْكَرِيمِ بْنُ أَبِي الْمُخَارِقِ الْمُعَلِّمُ	1&214	ضَعِيفٌ رَوَى عَنْهُ مَالِكٌ، وَلَا يَرْوِي عَنْ ضَعِيفٍ غَيْرُهُ
7.	حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي بَكْرٍ، حَدَّثَنَا عَبَّاسٌ، قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: أَبُو صَالِحٍ السَّامَنِيُّ كَانَ لَهُ ثَلَاثَةُ بَنِينَ سَهِيلٌ وَعَبَادٌ وَصَالِحٌ كُلُّهُمْ ثِقَةٌ	4/523	سَهِيلُ بْنُ أَبِي صَالِحٍ	1&217	ثِقَةٌ، وَاسْمُ أَبِي صَالِحٍ نَكْوَانٌ، قَالَ الْبُخَارِيُّ: مَاتَ ابْنُ لَهُ فَحَزَنَ عَلَيْهِ، فَتَسَيَّ فِي آخِرِ عُمْرِهِ كَثِيرًا مِنْ حَدِيثِهِ، وَلَمْ يُخْرِجْهُ فِي صَحِيحِهِ، وَأَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ
8.	ولعطاء الخراساني من الحديث غير ما ذكرت وأرجو أنه لا بأس به	7/72	عَطَاءُ الْخُرَّاسِيُّ هُوَ عَطَاءُ بْنُ مَيْسَرَةَ أَيْ	221=220 1&	إِلَّا أَنَّ مَالِكًا رَوَى عَنْهُ وَقَالَ: عَطَاءُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، وَقِيلَ لَهُ الْخُرَّاسَانِيُّ؛ لِأَنَّهُ انْتَقَلَ إِلَى خُرَّاسَانَ، وَتَوَلَّى الْقَضَاءَ بِهَا، وَهُوَ غَيْرُ مُتَّفَقٍ عَلَيْهِ
9.	حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَصَمَةَ، حَدَّثَنَا أَبُو طَالِبٍ أَحْمَدُ بْنُ حُمَيْدٍ سَأَلْتُ أَحْمَدَ بْنَ حَنْبَلٍ عَنْ عَبْدِ	5/398- 399	عَبْدُ اللَّهِ بْنُ نَافِعٍ الصَّنَائِعِ	1&227	رَوَى عَنْ مَالِكٍ رَوَى عَنْهُ الشَّافِعِيُّ أَحَادِيثَ، لَكِنْ الْحَفَاطُ لَمْ يَرْضَوْا حِفْظَهُ

⁸⁵⁷Bu tablonun oluşturulmasında el-İrşâd'ın cilt ve sayfa numaralarının tespitinde esesa alınan eser için bkz: Halîlî, *Kitabü'l-İrşâd*.

	الله بن نافع المدني الصائغ قال لم يكن صاحب حديث كان ضيقا فيه وكان صاحب رأي مالك وكان يفتي أهل المدينة برأي مالك ولم يكن في الحديث بذلك. وعبد الله بن نافع قد روى عن مالك غرائب وروى عن غيره من أهل المدينة، وهو في رواياته مستقيم الحديث				
10.	قَالَ ابْنُ عَدِيٍّ، وَابْنُ زَيْلَةَ هَذَا لَهُ غَيْرُ مَا ذَكَرْتُ وَأُنْكَرُ مَا رَوَى حَدِيثُ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، فَتَحَتِ الْقُرَى بِالسَّيْفِ.	7/373	مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ زَيْلَةَ الْمُخْزُومِيُّ الْمَدَنِيُّ	1&229	رَوَى عَنْ مَالِكٍ مَنَاجِيرَ، وَهُوَ ضَعِيفٌ
11.	حَدَّثَ عَنْ مَالِكِ الْمَوِطَاءُ، وَحَدَّثَ عَنْهُ وَعَنْ غَيْرِهِ بِالْبَوَاطِلِ، وَسَمِعْتُ ابْنَ صَاعِدٍ يَقُولُ فِي حَدِيثِ حَاتِمِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ، حَدِيثِ الْحَجَّ: وَهَذَا عَدِيٌّ عَنْ شَيْخٍ لَا أَحَدٌ عَنْهُ، يَعْنِي أَبُو خُذَافَةَ هَذَا، لِيُضَعِّفَهُ عَنْهُ، ثُمَّ ذَكَرَهُ بِزُورٍ عَنْ حَاتِمٍ فِي كِتَابِ الْمَنَاسِكِ، وَلَمْ يَرْضَ أَنْ يُحَدِّثَ عَنْهُ بَعْلُغٍ.	1/287	أَبُو خُذَافَةَ أَحْمَدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ السَّهْمِيُّ الْمَدَنِيُّ	1&230	مُتْرُوكُ الْحَدِيثِ، ضَعِيفٌ، أَخْرَجَ مَنْ رَوَى عَنْ مَالِكٍ، لَمْ يَرْوِ عَنْهُ مِنَ الثَّقَاتِ إِلَّا تَقَرَّرَ دُورُ عَدِيٍّ
12.	حَدَّثَنَا عَلَانٌ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي مَرْيَمَ، قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ مَعِينٍ يَقُولُ عَبْدُ الْمَجِيدِ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنُ أَبِي رُوَادٍ ثِقَةٌ كَانَ يَرْوِي عَنْ قَوْمٍ ضَعْفَاءَ وَكَانَ أَعْلَمُ النَّاسِ بِحَدِيثِ بْنِ جُرَيْجٍ وَكَانَ يُلْعِنُ الْإِرْجَاءَ وَقَدْ كَانَ قَدْ سَمِعَ مِنْ مَعْمَرٍ	7/47	عَبْدُ الْمَجِيدِ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَبِي رُوَادٍ	1&233	ثِقَةٌ، لَكِنَّهُ أَخْطَأَ فِي أَحَادِيثَ
13.	قَالَ الشَّيْخُ: وَهَذِهِ الْأَحَادِيثُ الَّتِي لَمْ أَتَكَلَّمْ عَلَيْهَا أَنْكَرُ مِنَ الَّتِي تَكَلَّمْتُ عَلَيْهَا وَلِمَحَمَّدِ بْنِ مُعَاوِيَةَ غَيْرُ مَا ذَكَرْتُ مِمَّا أَنْكَرْتُ عَلَيْهِ، وَهُوَ بَيْنَ الضَّعْفِ يَتَبَيَّنُ عَلَى رَوَايَاتِهِ	7/533	مُحَمَّدُ بْنُ مُعَاوِيَةَ النَّيْسَابُورِيُّ	1&234	يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ وَهُوَ ضَعِيفٌ جَدًّا
14.	وَقَدْ حَدَّثَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ قُنَيْبَةَ غَيْرُ أَحْمَدَ بْنِ دَاوُدَ بِهِذِهِ الْأَحَادِيثُ عَنْ مَالِكٍ وَهَذِهِ الْأَحَادِيثُ بَاطِلَةٌ عَنْ مَالِكٍ	6/355	عَلِيُّ بْنُ قُنَيْبَةَ الرَّفَاعِيُّ الْبَصْرِيُّ	1&243	لَيْسَ بِالْقَوِيِّ، يَتَقَرَّدُ عَنْ مَالِكٍ بِأَحَادِيثَ
15.	وغيرهما وبشار بن موسى رجل مشهور بالحديث ويروي عن قوم ثقات وأرجو أن لا بأس به وأنه قد كتبت الحديث الكثير وقد حدث عنه الناس ولم أر في حديثه شيئا منكرا وقول من وثقه أقرب إلى الصواب ممن ضعفه	2/188	بِشَّارُ بْنُ مُوسَى الْخَفَافُ	1&246	فِيهِ لَبَنٌ
16.	وهو إلى الضعف أقرب	4/498	سُوَيْدُ بْنُ سَعِيدٍ الْحَذَنَانِيُّ	1&247	ثِقَةٌ
17.	=		مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ	1&249	يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ، الْمَنَاجِيرَ

18.	ال ابن عدي والبخاري إنما قال داود بن الزبير عن داود بن أبي هند مقارب الحديث وداود بن الزبير عن كل من روى مقارب الحديث وداود بن الزبير عن ثابت غير ما ذكرت.	3/566	داود بن الزبير بن بصري	1&250	دخل بغداد، وكتبوا عنه، وهو قديم، فزوى عنه مالك أحاديث، فلم يرضوا حفظه
19.	حدثنا أحمد بن علي بن بحر، قال: حدثنا عبد الله الدوري سمعت يحيى بن معين يقول عبد الوهاب بن عطاء الخفاف عجلي ليس به بأس.	6/517	عبد الوهاب بن عطاء الخفاف	1&252	أصله من البصرة، نزيل بغداد، أكثر عن مالك وعن القدماء: محمد بن عمرو بن علقمة، وغيره، يكتب حديثه ولا يحتج به
20.	ضعيف جدا يسرق الحديث ويحدث عن لم يرههم، ولا يحمل سنه ان يراهم	8/268	النضر بن طاهر المؤصلي	1&252	دخل بغداد، كتبوا عنه، قد يزوي ما لا يتابع عليه، روى عن مالك
21.	من أجله الناس ومن ثقاتهم وحديث الحجاز ومصر وما والى تلك البلاد يدور على رواية بن وهب وجمع لهم مسندهم ومقطوعهم وقد تفرد عن غير شيخ بالرواية عنهم مثل عمرو بن الحارث	5/341	أبو محمد عبد الله بن وهب بن مسلم المصري	1&255	ثقة، متفق عليه، مخرج في الصحيحين، يزوي البخاري، وأبو زرعة، وأبو حاتم، عن جماعة من أصحابه عنه
22.	هو صدوق لا بأس به	5/342	عبد الله بن يوسف النيسبي	1&262	ثقة، متفق عليه، أكثر عنه البخاري في الصحيح، وروى عنه القدماء بمصر والعراق، وأبو حاتم، ومحمد بن يحيى الذهلي
23.	يحدث عن مالك وغيره بالباطل	7/503	أبو أسلم محمد بن مخلد الرعي	1&264	يزوي عن مالك أحاديث لا يتابع عليها، يتفرد بها وهو صالح
24.	وبقية صاحب حديث ومن علامة صاحب الحديث أنه يروي عن الكبار والصغار ويروي عنه الكبار من الناس وهذا صورة بقية	2/276	بقية بن الوليد الحمصي	1&266	روى عن مالك وهو كبير، اختلفوا فيه، قال أحمد وابن معين: لا بأس به إذا روى عن المشاهير، فإذا روى عن المجتهدين فيجيء بأحاديث مناكير
25.	وهذه الأحاديث وما لم اذكره من حديث علي بن الحسن هذا فكلها باطل ليس لها أصل، وهو ضعيف جدا	6/361	علي بن الحسن السامي من ولد سامة بن لؤي	1&269	عسقلاني، يزوي عن مالك، ضعفه
26.	وليعيش غير ما ذكرت أحاديث غير محفوظة أيضا	9/189	يعيش بن الجهم	1&270	يزوي عن مالك ليس بمشهور، صاحب مناكير
27.	ضعيف جدا يسرق الحديث ويحدث عن لم يرههم، ولا يحمل سنه ان يراهم	8/268	النضر بن طاهر المزوي	1&273	روى عن مالك وضعفه
28.	وأبو مطيع بين الضعف في أحاديثه وعامة ما يرويه، لا يتابع عليه	2/503	أبو مطيع الحكم بن عبد الله	1&276	روى عن مالك وكان مرجحاً، وهو صالح في الحديث، إلا أن أهل السنة أمسكوا عن رواية حديثه
29.	ليس بالقوي	1/429	إبراهيم بن سليمان الزيات البجلي	1&276	صالح يزوي عن مالك
30.	وهشام بن يوسف هذا له أحاديث حسان وغرائب وقد روى عنه الأئمة من الناس، وهو ثقة	8/415	هشام بن يوسف	1&278	قاضي صنعاء، ثقة، متفق عليه، مخرج، روى عنه الأئمة كلهم

31.	حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي بَكْرٍ، وَابْنُ حَمَادٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ، قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ مَعِينٍ يَقُولُ بَكْرُ بْنُ الشَّرُودِ صَنَعَانِي لَيْسَ بِشَيْءٍ.	2/191	بَكْرُ بْنُ الشَّرُودِ الصَّنَعَانِيُّ	1&279	شَيْخٌ قَدِيمٌ، لَمْ يَتَّفِقُوا عَلَيْهِ، لَهُ نُسْخَةٌ عَنْ سَفْيَانَ، وَمَالِكٍ. يَنْفَرِدُ بِأَحَادِيثٍ، رَوَى عَنْهُ الْقَدَمَاءُ، رَوَى سِبْطَةُ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ الْحَسَنِ بْنُ بَكْرٍ بْنُ الشَّرُودِ عَنْ أَبِيهِ أَحَادِيثَ
32.	ولم أرَ فيهما يرويه متنا منكرًا. حَدَّثَنَا نصر بن القَاسِمِ أَبُو اللَّيْثِ، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَبِي إِسْرَائِيلَ، حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ مَعِينٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ يُوسُفَ أَنْ مَطْرَفُ بْنُ مَازَنٍ لَمْ يَسْمَعْ كِتَابَ الْحَجِّ، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ وَقَالَ سَمِعَهُ مِنِّي وَقَالَ يَحْيَى قَالَ لِي هِشَامُ خَذْ بَكْتَابَهُ وَخَذْ كِتَابِي فَعَارِضُهُ فَلَا تَرَى حَرْفًا يَغَادِرُ حَرْفًا	8/110 8/108	مَطْرَفُ بْنُ مَازَنٍ	1&280	رَوَى عَنْ مَالِكٍ لَمْ يَتَّفِقُوا عَلَيْهِ، رَوَى عَنْهُ الشَّافِعِيُّ حَدِيثَيْنِ، قَالَ هِشَامُ بْنُ يُوسُفَ: اسْتَعَارَ كُتُبِي عَلَى أَنْ يَنْتَسِخَهَا وَيَسْمَعَهَا مِنِّي، فَتَسَخَّهَا وَرَوَاهَا عَنْ شَيْوَجِي ابْنِ جُرَيْجٍ وَغَيْرِهِ، انْظُرُوا فِي كُتُبِهِ، فَإِنَّهَا تُوَافِقُ كُتُبِي
33.	وهذا الحديث مع أحاديث آخر لم أذكره هاهنا عن مالك وعن غيره وعامة حديثه غير محفوظة، وهو ضعيف على ما تبين لي من رواياته واضطرابه فيها ولم أرَ للمتقدمين فيه كلامًا فأذكره.	5/424	عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ رَبِيعَةَ الْقَدَامِيُّ الْمَصْنَعِيُّ	281=280 1&	يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ وَهُوَ ضَعِيفٌ، يَأْتِي بِالْمَنَاقِبِ، وَمَا لَا يُتَابَعُ عَلَيْهِ أَحَادِيثَ مَالِكٍ الَّتِي تَصِحُّ عَنْهُ كُلُّهَا مُخْتَجٌّ بِهَا: فَإِنَّهُ لَمْ يَرْوِ عَنْ الضُّعَفَاءِ، إِلَّا عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ أَبِي أُمَيَّةَ
34.	صاحب مغازي رسول الله صلى الله عليه وسلم مولى قيس بن مخرمة وهو لا بأس به	7/254 7/270	أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ يَسَارٍ	1&288	وَهُوَ عَالِمٌ وَاسِعُ الْعِلْمِ، ثِقَّةٌ
35.	ولعبد الله بن عمر حديث صالح وأروى من رأيت عنه بن وهب ووكيع وغيرهما من ثقات المسلمين، وهو لا بأس به في رواياته، وإنما قالوا به لا يلحق أخاه غنيد الله وإلا فهو في نفسه صدوق لا بأس به	5/273	غُنَيْدُ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ بْنِ حَفْصِ بْنِ عَاصِمِ بْنِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ	1&295	حَافِظٌ، مُتَّقٍ، ثِقَّةٌ، مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، مُخْرَجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ، رَوَى عَنْهُ الْأَيْمَةُ الْكِبَارُ، رَوَى عَنْهُ مَالِكٌ أَحَادِيثَ
36.	ولعبد الله بن عمر حديث صالح وأروى من رأيت عنه بن وهب ووكيع وغيرهما من ثقات المسلمين، وهو لا بأس به في رواياته، وإنما قالوا به لا يلحق أخاه غنيد الله وإلا فهو في نفسه صدوق لا بأس به.	5/273	وَأَمَّا أَخُوهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ	1&299	فَأِنَّهُ مُكْتَرٍ عَنْ نَافِعٍ وَلَمْ يَرْضَوْا حِفْظَهُ، وَلَمْ يُخْرِجْهُ أَصْحَابُ الصَّحَاحِ، وَرَوَى عَنْهُ أَكْثَرُ مَنْ رَوَى عَنْ أَخِيهِ
37.	حَدَّثَنَا ابْنُ حَمَادٍ، وَابْنُ أَبِي بَكْرٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا عَبَّاسُ، عَنْ يَحْيَى، قَالَ مَنْكَدَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ. بَنُ الْمَنْكَدَرِ لَيْسَ بِشَيْءٍ.	8/213	الْمَنْكَدَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْمَنْكَدَرِ	311=310 1&	لَيْسَ فِي الْحَدِيثِ بِذَلِكَ الْقَوِيُّ، لَمْ يَرْضَوْا حِفْظَهُ
38.	وعمر ضعيف بالإجماع لم يشك أحد فيه	6/12	عُمَرُ بْنُ قَيْسٍ أَخُو حُمَيْدِ بْنِ قَيْسِ الْمَدَنِيِّ	1&331	عَنْ عُمَرُو بْنِ دِينَارٍ لَا يُحْتَجُّ بِهِ؛ لِأَنَّهُمْ ضَعَفُوهُ، قَالَ عَلِيُّ بْنُ الْمَدِينِيِّ: ذَكَرَ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ حُمَيْدًا الْأَعْرَجَ فَوُثِّقَ، ثُمَّ قَالَ: أَخُوهُ أَخُوهُ وَضَعُفَ

39.	لهشام غير ما ذكرت ومع ضعفه يكتب حديثه والحديث حديث حميد بن عبد الرحمن	8/411	هشام بن سعد المديني	1&344	قالوا: إنه واهي الحديث
40.	وقد حدث عنه الناس، وأثنى عليه ابن معين وأحمد والبخاري، يحدث عنه الكثير، وهو خير من أبيه أبي أويس.	1/527	إسماعيل بن أبي أويس ابن أخت مالك	1&347	أكثر عنه البخاري في الصحيح، وجماعة من الأئمة الحفاظ قالوا: كان ضعيف العقل، وروى عن الضعفاء مثل: كثير بن عبد الله المزني، عن أبيه، عن جده أحاديث أنكروها
41.	وليحيى بن سليم عن إسماعيل بن أمية وعبيد الله بن عمرو بن خثيم وسائر مشايخه أحاديث صالحة وإفرادات وغرائب يتفرد بها عنهم وأحاديثه متقاربة، وهو صدوق لا بأس به	9/64	يحيى بن سليم	1&385	يزوي عن إسماعيل بن أمية، وعبيد الله بن عمر بن حفص وأقرانها يزوي عنه الشافعي، وأحمد بن حنبل، وأحسن بن محمد بن الصباح الزعفراني، لكنه أخطأ في أحاديث
42.	وهو عندي مستقيم الحديث إلا أنه يقع في حديثه في أسانيده ومتونه غلط، ولا يعتمد الكذب وقد روى عنه يحيى بن معين كما ذكرت	5/347	أبو صالح عبد الله بن صالح	401=400 1&	كاتب اللبث كبير غير مخرج في صحيح البخاري، يقول: تابعه أبو صالح، ولا يخرج في الرواية عنه، مع أن ابن معين قد روى عنه، لكنهم لم يتفقوا عليه؛ لأحاديث رواها يخالف فيها
43.	يعقوب بن إبراهيم الأنصاري الذي يروى عنه اللبث في هذا الحديث هو أبو يوسف ولأبي يوسف أصناف وليس من أصحاب الرأي أكثر حديثا منه إلا أنه يروى عن الضعفاء الكثير مثل الحسن بن عمار وغيره، وهو كثيرا ما يخالف أصحابه ويتبع أهل الأثر إذا وجد فيه خيرا مسندا، وإذا روى عنه ثقة ويروى هو عن ثقة فلا بأس به وبرواياته	8/468	أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم القاضي	403=402 1&	صاحب أبيخنف روى عن اللبث بن سعد فأكثر، وهو صحيح المذهب، وكان شديدا على الجهمية
44.	وهذا الذي قال السعدي لا معنى له ولم أسمع أحدا، ولا بلغني عن أحد من الناس كلاما في سعيد بن كثير بن عفير، وهو عند الناس صدوق ثقة	4/471	سعيد بن كثير بن عفير المصري	1&418	سمع مالكا قليلا، وأكثر عن اللبث وينزل إلى ابن وهب، أخرجه البخاري، وأبو حاتم، والأئمة
45.	قال الشيخ: وبعض روايات أيوب بن سويد أحاديث لا يتابعه أحد عليه	2/30	أيوب بن سويد	419=418 1&	سمع مالكا والثوري وغيرهما صالح الحديث، قديم الموت، روى عنه كبار، لم يرضوا حفظه، غير متفق عليه، آخر من روى عن اللبث بن سعد
46.	له أحاديث كثيرة غير ما ذكرت وعامة أحاديثه عن يرويه عنه ما أقل فيها ممن يتابعه أحد عليه، وهو مع ضعفه يكتب حديثه	4/85	رشدين بن سعد	1&421	في السنن من أقران اللبث، ضعفه، ولم يتفقوا عليه
47.	هذا أحاديث وأروى الناس عنه عبد الله بن يزيد المقرئ وعامة حديثه وما يرويه، لا	5/459- 460	عبد الرحمن بن زياد بن أنعم الأفرقي	422=421 1&	أدرك التابعين، منهم من يضعفه، ومنهم من يلقنه، أما البخاري فيقول: هو مقارب

الحديث				يُتَابَعُ عَلَيْهِ
ضَعْفُوهُ، وَمِنْهُمْ مَنْ يُقْوِيهِ	1&456	الْفَرَجُ بْنُ فَصَالَةَ	7/143	وقد ذكرت رواية شُعْبَةَ عن فرج بن فضالة حديث عوف بن مالك وله غير ما أُمليت أحاديث صالحة، وهو مع ضعفه يكتب حديثه
شَيْخٌ مَشْهُورٌ أَكْثَرَ عَنْ الْأَوْزَاعِيِّ وَطَعْنُوا فِي سَمَاعِهِ مِنْهُ مِنْهُمْ مَنْ يُخْسِنُ الْقَوْلَ فِيهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يُضَعِّفُهُ قِيلَ: إِنَّهُ أَنْفَذَ إِلَى يَحْيَى بْنِ مَعِينٍ جِئْنَا دَخَلَ حَرَّانَ بِدَنَائِيرٍ فَقَالَ: لَا تَكْتُبْ عَلَيَّ وَلَا تَتَكَلَّمْ فِيَّ	468=467 2&	يَحْيَى بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْبَابِلِيُّ الْقَاضِي	9/120	قال الشيخ: وليحيى البابلي عن الأوزاعي أحاديث صالحة وفي تلك الأحاديث أحاديث ينفرد بها عن الأوزاعي ويروى عن غير الأوزاعي من المشهورين والمجهولين والضعف على حديثه بين
سَمِعَ الْأَوْزَاعِيَّ وَأَقْرَأَهُ وَبِالْحِجَازِ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ وَبِالْكُوفَةِ سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ مَشْهُورٌ قَالَ الْحَفَاطُ: كَثِيرًا مَا يُخْطِئُ رَوَى عَنْهُ شَيْخُ الْعِرَاقِ وَالشَّامِ	2&470	رَوَّادُ بْنُ الْجَرَّاحِ الْعَسْقَلَانِيُّ	4/120	وَكَانَ شَيْخًا صَالِحًا وَفِي حَدِيثِ الصَّالِحِينَ بَعْضُ التَّكْرَرِ إِلَّا أَنَّهُ مِمَّنْ يَكْتُبُ حَدِيثَهُ
ثِقَةٌ مُنْفَقٌ عَلَيْهِ مَخْرَجٌ فِي الصَّحِيحِينَ	2&472	مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ الْفَرْيَابِيُّ	7/469	هو صدوق لا بأس به
سَمِعَ الْأَوْزَاعِيَّ وَالثَّوْرِيَّ سَمِعَ مِنْهُ الْكِبَارُ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الدَّهْلِيُّ وَشَيْخُ الشَّامِ يَتَفَرَّدُ بِأَحَادِيثَ	2&477	مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ الشَّامِيُّ	7/502- 503	روى عن الليث وغيره بواسطيل قال الشيخ: ومحمد بن كثير الفهري هذا كان ببغداد، وهو منكر الحديث عن كل من يروي عنه والبلاء منه ليس ممن يروي هو عنه وكان حامدا يحدث عنه
ضَعْفُوهُ	2&490	عَمْرُو بْنُ حَكَّامٍ	6/239	لعمر بن حكام غير ما ذكرت من الأحاديث عن شُعْبَةَ وغيره وعامة ما يرويه غير متابع عليه إلا أنه يكتب حديثه
وَهُوَ آخِرُ مَنْ رَوَى عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْقَطَّانِ صَدَقُوهُ رَوَى عَنْهُ مِنَ الْكِبَارِ يَحْيَى بْنُ صَاعِدٍ وَأَقْرَأَهُ وَأَدْرَكَهُ إِسْمَاعِيلُ الصَّفَّارُ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ إِسْحَاقَ الْبَغَوِيُّ وَأَقْرَأَهُمْ	509=508 2&	عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مَنْصُورٍ الْخَارِثِيُّ	5/514	يلقب كريبان حدث بأشياء لا يتابعه أحد عليه ويقال أنه آخر من حدث عن يحيى القطا
مَاتَ فِي حَدِّ الْكُفُولَةِ يُرْوَى عَنْهُ أَحَادِيثُ	2&510	مُوسَى بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَهْدِيٍّ	8/50	لا يروي عنه من الحديث إلا القليل
مِنَ الْحَفَاطِ الْمَشْهُودِ جَفَظَهُ سَمِعَ شُعْبَةَ وَالْحَمَّادِينَ وَهَشَامًا الدَّسْتَوَائِيَّ وَالثَّوْرِيَّ وَمَالِكًا وَابْنَ عُيَيْنَةَ وَأَقْرَأَهُمْ	2&511	أَبُو دَاوُدَ سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ الطَّيَالِسِيُّ	4/278	قال ابن عدي، وأبو داود الطيالسي له حديث كثير عن شُعْبَةَ وعن غيره من شيوخه وكان في أيامه أحفظ من بالبصرة مقدم على أقرانه لحفظه ومعرفة
لَمْ يَتَّقُوا عَلَيْهِ وَآخِرُ مَنْ رَوَى عَنْ مُحَمَّدٍ بِالْبَصْرَةِ أَبُو خَلِيفَةَ، وَبِالرِّيِّ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي ب	526=525 2&	سُلَيْمَانُ بْنُ كَثِيرٍ الْعَبْدِيُّ أَخُو مُحَمَّدِ بْنِ كَثِيرٍ بَصْرِيٍّ	4/290	ولسليمان بن كثير غير ما ذكرت من الحديث، عن الزُّهْرِيِّ وعن غيره أحاديث صالحة وقد روى عنه أخوه محمد بن كثير العبدي

	بأحاديث عداد وأحاديثه عندي بمقدار ما يرويه لا بأسه به				
58.	يضع الحديث، ويسرق الحديث ويلزقه على قوم آخرين ويحدث عن قوم لا يعرفون، وهو متهم فيهم ان الله لم يخلقهم	3/195	الحسن بن علي بن زكريا العدوي	530=531 2&	لضعيفهم بغداد وأقام بها وروى عن شيوخ ثقات مناكير وعمر يقال ثبت على المائة
59.	وهو مع سوء حفظه يكتب حديثه	7/399	محمد بن عبد الرحمن بن أبي ليلى القاضي	2&550	..
60.	حديث كثير وإنما بلاؤه أنه كان يتلقن ما لقن ويقال: كان له وراق يلقنه من حديث موقوف يرفعه وحديث مرسل فيوصله أو يبذل في الإسناد قوما بدل قوم	4/482	سفيان بن وكيع	2&571	وقدما الكوفة ومكة لكنهم صنعوه وكان له وراق أدخل في حديثه ما ليس له فقال له الكوفيون: ويحك أفسدت شيخنا وابن شيخنا روى عنه الحفاظ ثم تركوا حديثه
61.	وهذه الأحاديث لنصر بن مزاحم مع غيرها مما لم أذكرها عن رواها عامتها غير محفوظة	8/286	نصر بن مزاحم	572=573 2&	صنع الحفاظ جدا وقد حدث به غير أبي حاتم عن قبيصة عن سفيان عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر على الصواب
62.	وهو عندي سفيان بن عقيبة لا بأس به وبرواياته	4/475	لقبيصة أخ أكبر منه يقال له سفيان بن عقيبة	2&573	سمع مسعرا وسفيان ثقة سمع منه أبو كريب وأقرانه
63.	هو عندي ممن لا يعتمد الكذب ولعله يخطئ وله عن الثوري وعن غيره غير ما ذكرت وفي أحاديثه يشبهه عليه فيرويه حسب ما يستحسنه والزهاد والصالحون كثيرا ما يشبهه عليهم فيروونها على حسن نياتهم	2/301	ثابت بن محمد العابد	2&573	ثقة متفق عليه سمع مسعرا وسفيان أخرجه البخاري في الصحيح قال أبو حاتم: لم أر أزه من
64.	ومحمد بن عثمان هذا على ما وصفه عبدان لا بأس به وابنتي مطين بالبلدية لأنهما كوفيان جميعا قال فيه ما قال وتحول محمد بن عثمان بن أبي شيبة إلى بغداد وترك الكوفة ولم أر له حديثا منكرا فأذكره	7/557	محمد بن عثمان بن أبي شيبة	2&576	صنعوه
65.	وليحيى الحماني مسند صالح ويقال إنه أول من صنف المسند بالكوفة. وأرجو أنه لا بأس به	9/98	أبو زكريا يحيى بن عبد الحميد الجماني	2&577	حافظ سمع مالكا وقيس بن الربيع وشريكا رضي بن يحيى بن معين وضعفه غيره مخرج في الصحيحين
66.	أما فضله وعلمه فغير مدافع ولا يتورع عن الرواية عن كل أحد وقد روى عنه الحفاظ الكبار أبو علي الحافظ النيسابوري وأبو أحمد الكرابيسي وأبو بكر بن الجعابي وأبو الحسن الدارقطني وابن المظفر وعلمه في هذا الشأن لا يختلف فيه	1/138	أبو العباس أحمد بن محمد بن سعيد بن عفة الكوفي	2&579	من الحفاظ الكبار وهو شيخ الشيعة في حديثه نظر فإنه يزوي نسخا عن شيوخ لا يعرفون ولا يتابع عليها
67.	أبو عمر الطاردي الكوفي، رأيت أهل العراق مجمعين	1/313	أحمد بن عبد الجبار الطاردي	2&580	وليس في حديثه مناكير، لكنه روى عن القدماء أنهموه في ذلك، والمغازي

	عَنْ يُونُسَ بْنِ بُكَيْرٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ			على ضعفه	
68.	سَبِيحُ الْبَصْرَةِ، مَوْلَى الْأَنْصَارِ، مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ مَخْرُجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ، سَمِعَ شُعْبَةَ، وَالْحَمَّادِينَ، وَغَيْرَهُمْ عُمَرَ، وَسَمِعَ مِنْهُ الْقَدَمَاءَ، وَاجْتَمَعَ بِهِ الْبُخَارِيُّ، وَتَغَيَّرَ قَبْلَ مَوْتِهِ بِأَشْهُرٍ	2&590	عَفَانُ بْنُ مُسْلِمٍ أَبُو عُمَانَ	7/105	وعفان لا بأس به صدوق
69.	وَكَانَ الْمُهْدِيُّ يُحِبُّ الْحَمَّامَ وَيُسَنِّدُهَا فَأَدْخَلَ عَلَيْهِ غِيَاثُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ	2&593	غِيَاثُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ	7/113	وغياث هذا بين الأمر في الضعف وأحاديثه كلها شبه الموضوع.
70.	ثِقَّةٌ كَبِيرٌ كَتَبَ عَنِ الْعُلَمَاءِ قَدِيمًا وَعُمَرَ مِائَةً وَعَشْرًا سَبِينًا أَذْرَكَ الْكِبَارَ مِنْ شُيُوخِ الْبَصْرَةِ وَبَغْدَادَ هَذْبَةً بَنَ خَالِدٍ ..	2&610	أَبُو الْقَاسِمِ عَبْدِ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْبَغَوِيُّ	5/438	والبغوي كان معه طرف من معرفة الحديث ومن معرفة التصانيف، وهو من أهل بيت الحديث جده وعمه وطال عمره واحتمله الناس واحتاجوا إليه وقبله الناس
71.	الْحَافِظُ الْإِمَامُ بَغْدَادُ فِي وَفْقِهِ عَالِمٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ إِمَامٌ ابْنُ إِمَامٍ لَهُ كِتَابُ الْمَصَابِيحِ شَارَكَ أَبَاهُ بِمِصْرَ وَالشَّامِ فِي شُيُوخِهِ سَمِعَ عَيْسَى بْنُ حَمَادٍ وَأَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ الْمِصْرِيُّ وَالْأَيْبُوبُ الْعَسْقَلَانِيُّ ...	2&610	أَبُو بَكْرٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنُ سُلَيْمَانَ بْنِ الْأَشْعَثِ السَّجِسْتَانِيُّ	5/437	وهو مقبول عند أصحاب الحديث
72.	سَمِعَ هُشَيْمًا، وَابْنَ عُيَيْنَةَ، سَمِعَ مِنْهُ الْقَدَمَاءَ، وَأَذْرَكَهُ ابْنُ أَبِي حَاتِمٍ، وَأَقْرَأَهُ، طَعَنُوا عَلَيْهِ فِي أَحَادِيثَ تُعْرَفُ بِالْقَدَمَاءِ مِنْ أَصْحَابِ هُشَيْمٍ رَوَاهَا	2&621	أَبُو الْحَسَنِ حُمَيْدُ بْنُ الرَّبِيعِ اللَّخْمِيُّ الْخَرَّازُ	3/89	كان يسرق الحديث ويرفع أحاديث وروى أحاديث عن أئمة الناس غير محفوظة عنهم.
73.	سَمِعَ أَبَا نُعَيْمٍ الْفَضْلَ بْنَ دُكَيْنٍ، وَأَقْرَأَهُ مَحَلَّةَ الصَّدُوقِ وَيَزِيدُ الْغَزَائِبَ سَمِعَ مِنْهُ شُيُوخُ بَغْدَادَ لَيْسَ بِالْمُتَيْنِ	2&622	ابْنُهُ الْحُسَيْنُ بْنُ حُمَيْدٍ بْنِ الرَّبِيعِ	3/244	سمعت أحمد بن محمد بن سعيد، قال: سمعت مطين يقول ومر عليه أبو الحسين بن حميد بن الربيع فقال هذا كذاب بن كذاب بن كذاب والكسنيين بن حميد عندي متهم فيما يرويه كما قال مطين
74.	وَكُتِبَ عَنْهُ إِسْحَاقُ الْكُتَيْبَانِيُّ، وَأَقْرَأَهُ ضَعُفُوهُ جَدًّا فَسَقَطَ	626=625 2&	مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ الْمُبَارَكِ الدِّينَوْرِيُّ	7/549	وللدينوري غير هذا من الأحاديث التي أنكرت عليه
75.	حَافِظٌ، مَشْهُورٌ، ارْتَحَلَ إِلَى الْعِرَاقَيْنِ، وَإِلَى الْجَبَلِ، وَالرَّيِّ، وَإِلَى الشَّامِ، وَمِصْرَ، لَكِنَّهُ يُخَالَفُ فِي بَعْضِ مَا يَرُويهِ	2&627	أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنُ وَهْبٍ الدِّينَوْرِيُّ	5/341	وعبد الله بن وهب من أجلة الناس ومن ثقاتهم
76.	وَلَهُ أَحَادِيثٌ يَتَفَرَّدُ بِهَا قَالَ الْعُلَمَاءُ: إِنَّ مَحَلَّةَ الصَّدُوقِ	2&631	أَبُو عَمْرٍو الرَّبِيعُ بْنُ زِيَادٍ الصَّبِي	4/45	.. لم يروه عنه غير الربيع بن زياد عن غير محمد بن عمرو من أهل المدينة بأحاديث، لا يُتَابَعُ عَلَيْهِ مِنْهَا
77.	رَوَى عَنْ نَهْشَلٍ، عَنْ الصَّحَّاحِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ	2&632	أَصْرَمُ بْنُ حَوْشَبٍ أَبُو هِشَامٍ الْكِنْدِيُّ	2/101	وهو في عداد الضعفاء الذين يسرقون الحديث وأصرم بن

	حوشب عامة رواياته غير محفوظة، وهو بين الضعف				مناكير وعن الثقات مناكير روى . . عنه الأئمة وذكروا ضعفه وتركوه
78.	أحاديث لا يتابع عليها عن قوم ثقات، وهو ممن يكتب حديثه مع ضعفه	1/305	أحمد بن حنبل الكوفي	2&654	قيل قضاء همدان، عالم، فاضل، روى عن أبي بكر بن عياش، وحفص بن غياث، وأقرانهما، صدوق، صالح، أقام سنتين ثم استغفى، ورجع إلى بغداد في أيام المعتضد
79.	وهذا عن عمرو بن قيس الملائي لم أروه إلا عن مهران، عن أبي سنان عنه وكل هذه الأحاديث عن مهران إلا القليل يرويه عن مهران بن حميد، وابن حميد له شغل في نفسه مما رماه الناس ومهران على الأصول خير من	8/224	مهران بن أبي عمر	2&662	قديم، ثقة، سمع سفيان، ومالكاً، وحماد بن سلمة، وغيرهم، روى عنه يوسف بن موسى، ومحمد بن حميد، وغيرهما من أهل الري
80.	ولزافر غير ما ذكرته وكان أحاديثه مقلوبة الإسناد مقلوبة المتن وعامة ما يرويه، لا يتابع عليه ويكتب حديثه مع ضعفه.	4/206	زافر بن سليمان القهستاني	2&662	سمع مالكاً، والثوري، وشعبة، روى عنه عبيد بن موسى بالكوفة معجلاته حديثاً وإحداً، وروى عنه يحيى بن المغيرة، ومحمد بن حميد، وعبد الله بن الجرار القهستاني
81.	سمعت أبا يعلى بن المثنى يقول: سألت يحيى بن معين، عن عكرمة بن إبراهيم الأزدي قال ليس بشيء.	6/487	عكرمة بن إبراهيم الأزدي الموصلية	2&665	قيل: كان على قضاء الري، يزوي عن إدريس الأودي، والمغيرة بن زياد، وغيرهما روى عنه شيوخ الري، والعراق، ومسكين بن بكير الحراني
82.	وهذا الذي قاله علي بن المديني هو كما قال إنما أنكرت على أبي زهير هذا أحاديث يرويه، عن الأعشى لا يتابعه الثقات عليها وله عن غير الأعشى غرائب، وهو من جملة الضعفاء الذين يكتب حديثهم.	5/471	أبو زهير عبد الرحمن بن مغز	2&666	سمع يحيى بن سعيد الأنصاري، وعبيد الله بن عمر الغمري، والأعمش، وأقرانهم وهو ثقة
83.	وتكثر أحاديث بن حميد التي أنكرت عليه إن ذكرناه على أن أحمد بن حنبل قد أثنى عليه خيراً لصلابته في السنة	7/530	أبو عبد الله محمد بن حميد الرازي	2&668	من كبار المحدثين، حافظ، عالم بهذا الشأن، دخل بغداد، فرضيه ابن حنبل، وابن معين، وحرصا الناس على السماع منه
84.	له روايات غير ما ذكرته وعامة ما يرويه، لا يتابع عليه، وهو بين الأمر في الضعف وقد حدث عنه كما ذكرته الثوري ومعمّر، وابن جريج وإسرائيل وحماد بن سلمة وغيرهم ممن لم نذكرهم وأرجو أنه ممن لا يتعمد الكذب إلا أن يشبهه عليه ويغلط وعامة ما أثنى أبا	2/67	أبان بن أبي عياش	1&179	عبد الرزاق، عن معمّر، عن أبان بن أبي عياش: تكذب نسخة أبان بن أبي عياش، وتعلم أنه كذاب بضغ الحديث؟ فقال: برحمتك الله يا أبا عبد الله أكتبه حتى لو جاء كذاب يرويه عن معمّر، عن ثابت، عن أنس

	مِنْ جَهَةِ الرُّوَاةِ لَا مِنْ جَهَةِ لأنَّ أَتَانَ رَوَوْا عَنْهُ قَوْمٌ مجهولين لما أَنَّهُ فِيهِ ضَعْفٌ، وَهُوَ إِلَى الضَّعْفِ أَقْرَبُ مِنْهُ إِلَى الصِّدْقِ كَمَا قَالَ شُعْبَةُ				
85.	قال الشيخ: وهذه الأحاديث مع غيرها مما رواه أبو هذبة كلها بواطيل، وهو متروك الحديث، بين الأمر في الضعف جدا	1/343	إبراهيم بن هذبة	1&177	وَإِنْ جَمَاعَةٌ كَذَابِينَ رَوَوْا عَنْ أَنَسٍ، وَلَمْ يَرَوْهُ، كَأَبِي هَذْبَةَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هُذَيْبٍ، وَدِينَارٍ، وَمُوسَى الطَّوِيلِ، وَحُرَاشٍ
86.	ضعيف جدا، حدث عن شعبة وحمد بن سلمة وحماد بن زيد وغيرهم من الثقات بالباطيل. قال الشيخ: وإبراهيم بن البراء هذا أحاديثه التي ذكرتها وما لم أذكرها كلها مناكير موضوعة، ومن اعتبر حديثه علم أنه ضعيف جدا، وهو متروك الحديث	1/411	إبراهيم بن البراء	2&530	وَرَوَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْبَرَاءِ شَيْخٌ مَجْهُولٌ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «عَلَيْكُمْ بِالْوُجُوهِ الْمَلَحَ وَالْحَدَقِ السُّودِ فَإِنَّ اللَّهَ يَسْتَجِي أَنْ يُعَذِّبَ الْوُجْهَ الْمَلِيحَ بِالنَّارِ»
87.	وقيل: ابن أبي زياد السكوني قاضي الموصل، أظنه كوفيا منكر الحديث. قال الشيخ: وإسماعيل بن أبي زياد هذا عامه ما يرويه لا يتابعه أحد عليه، إِمَّا إِسْنَادًا، وَإِمَّا مَتْنًا	1/511	إسماعيل بن أبي زياد	1&448	وَهُوَ إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي زِيَادٍ الشَّامِيُّ صَاحِبُ التَّفْسِيرِ، سَكَنَ بَغْدَادَ فِي خِدْمَةِ الْمُهَدِّيِّ
88.	وإسحاق بن بشر الكاهلي، قد روى غير هذه الأحاديث، وهو في عداد من يضع الحديث	1/558	إِسْحَاقُ بْنُ بَشَرَ أَبِي حُدَيْفَةَ الْبُخَارِيُّ	2&690	ضَعِيفٌ جَدًّا، يُتَّبَعُ يَوْضَعُ الْحَدِيثِ، رَوَى عَنِ الثَّوْرِيِّ، وَمُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ، وغيرهما، ويروي عن ابن إسحاق كتاب المبتدأ من جمعه، يخالف روايات غيره، فيه مناكير، يُكْتَنَبُ حديثه لإغتيال
89.	قرية بمصر، روى عن ابن وهب بأحاديث مناكير وما أظنه راه	1/560	إِسْحَاقُ بْنُ وَهْبٍ الطُّهْرُمُسِيُّ	1&415	إِسْحَاقُ بْنُ وَهْبٍ الطُّهْرُمُسِيُّ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ غَمَرٍ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَرَدِّ دَانِقٍ مِنَ الْحَرَامِ أَفْضَلُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ سَبْعِينَ حِجَّةً مَبْرُورَةً»، مُتَّكَرٌ مِنْ حَدِيثِ مَالِكٍ وَمِنْ حَدِيثِ ابْنِ وَهْبٍ، إِنَّمَا الْحَمْلُ فِيهِ عَلَى الطُّهْرُمُسِيِّ
90.	حدث عن جرير والفضل بن موسى وغيرهما بأحاديث وضعها عليهم، وكان يضع الحديث لابن كرام على ما يريده، وكان ابن كرام يضعها في كتبه عنه، ويسميه أحمد بن عبد الله الشيباني	1/291	أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْمَعْرُوفُ بِالْجُبَارِيِّ الْهَرَوِيُّ	3&875	كَذَّابٌ، يَزُوي عَنِ الْأَيْمَةِ أَحَادِيثَ مَوْضُوعَةً، عَنْ مَالِكٍ، وَالثَّوْرِيِّ، وَابْنِ جُرَيْجٍ، وَغَيْرِهِمْ، وَكَانَ يَضَعُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدِ بْنِ كَرَامٍ الزَّاهِدِ الْهَرَوِيِّ، أَحَادِيثَ مَوْضُوعَةً

91.	حَدَّثَ عَنْ مَالِكِ الْمَوطَا، وَحَدَّثَ عَنْهُ وَعَنْ غَيْرِهِ بِالتَّوَاتُؤِ	1/287	أَبُو خُذَافَةَ أَحْمَدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ السَّهْمِيُّ	1&230	مَثْرُوكُ الْحَدِيثِ، ضَعِيفٌ، آخِرُ مَنْ رَوَى عَنْ مَالِكٍ، لَمْ يَزِدْ عَنْهُ مِنَ الثَّقَاتِ إِلَّا تَقَرَّرَ ذُو عَدَدٍ، كَأَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْمُحَامِلِيُّ الْقَاضِي، وَغَيْرُهُ وَلِيْمُوا عَلَيْهِ، وَهُوَ الَّذِي رَوَى عَنْ مَالِكٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ غَمَرٍ حَدِيثُ الْمُغْفِرِ، وَلَا أُصَلِّ لَهُ
92.	حدث عن أبي عاصم بأحاديث مناكير، عن ابن عون، وعن الثَّوْرِيِّ (1) ، وشعبة، وَيَسْرُقُ الحديث، ضعيف	1/324	أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ أَبَانَ الْمُصْرِيُّ	2&519	قَالَ: الْخُفَاطُ كَانَ يَضَعُ الْحَدِيثَ.
93.	يتعمد الكذب، ويلقن فيتلقن	1/330	أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ حَرْبٍ الْمَلْخَمِيُّ الْجُرْجَانِيُّ	2&707	سَمِعْتُ أَحْمَدَ بْنَ أَبِي مُسْلِمٍ الْخَافِظَ يَقُولُ: سَمِعْتُ ابْنَ عَدِيٍّ الْخَافِظَ يَقُولُ: كَانَ يَدْعِي أَوَّلًا أَنَّهُ سَمِعَ شَيْئًا مِنَ الْقَوَارِيرِيِّ، ثُمَّ رَوَى بَعْدَ ذَلِكَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَجَّجِ، وَأَقْرَبَانِهِ أَحَادِيثَ مُوضُوعَةٌ أُدْخِلَتْ عَلَيْهِ
94.	وهذه الأحاديث لأصنَّغَ غَيْرُ مَحْفُوظَةٍ يَزِيدُهَا عَنْهُ يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، وَلَا أَعْلَمُ رَوَى عَنْ أَصْنَعِ هَذَا غَيْرُ يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ	2/105	أَصْنَعُ بْنُ زَيْدٍ الْوَرَّاقُ	2&581	سَمِعَ سَعِيدَ بْنَ جُبَيْرٍ وَغَيْرَهُ، مُخَرَّجٌ فِي كُتُبِ الْأَيْمَةِ وَالْعُلَمَاءِ مِنْ أَهْلِ وَاسِطٍ يَقُولُ قَالَ هُشَيْمٌ: لَيْسَ مِنْ أَصْحَابِ الْحَدِيثِ مَنْ لَمْ يَحْفَظْ الْحَدِيثَ
95.	حَدَّثَنَا ابْنُ حَمَادٍ، حَدَّثَنَا عَبَّاسٌ، عَنْ يَحْيَى، قَالَ الْجَارُودُ لَيْسَ بِشَيْءٍ	2/430	الْجَارُودُ بْنُ يَزِيدَ أَبُو الصَّخَاكِ	2&806	مِنْ أَهْلِ ثَيْسَابُورٍ، رَوَى عَنْ الثَّوْرِيِّ، وَبُهِزَ بْنِ حَكِيمٍ، وَغَيْرَهُمَا ضَعُفُوهُ، وَتَقَمَّ عَلَيْهِ
96.	حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ حَمَادٍ، حَدَّثَنَا عَبَّاسٌ، عَنْ يَحْيَى، قَالَ عِيسَى بْنُ جَارِيَةَ يَرُوي عَنْهُ يَعْقُوبُ الْقَمِي لَا أَعْلَمُ رَوَى عَنْهُ غَيْرُهُ وَحَدِيثُهُ لَيْسَ بِذَلِكَ. وفي موضع آخر عيسى بن جارية عنده أحاديث مناكير يحدث عَنْهُ يَعْقُوبُ الْقَمِي وَعَنْبَسَةُ قَاضِي الرِّي	6/436	عِيسَى بْنُ جَارِيَةَ	2&785	رَجُلٌ مِنَ الْفُقَهَاءِ عَلَى مَذْهَبِ الْكُوفِيِّينَ اسْتَفْضَى بِهَا وَكَانَ عَارِفًا بِالْحَدِيثِ وَلَهُ تَصَانِيفٌ فِي ذَلِكَ سَمِعَ أَبَا سَعِيدٍ الْأَشْجَ، وَعَلِيَّ بْنَ الْمُنْذِرِ، وَغَيْرَهُمَا حَدَّثَنِي عَنْهُ عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ يُونُسَ الْوَرَّامِيْنِي، قَدِمَ عَلَيْنَا، وَرَوَى عَنْهُ الْعُلَمَاءُ مَجْلَهُ الصَّدَقُ
97.	وأبو طيبة هذا كان رجلا صالحا، ولا أظن أنه كان يتعمد الكذب ولكن لعله كان يشبه عليه فيغلط وقد حدث جماعة من الكبار مع ورقاء، عن أبي طيبة	6/454	أَبُو طَيْبَةَ عِيسَى بْنُ مُسْلِمٍ	2&789	لَقِيَ الْأَعْمَشَ، وَسُفْيَانَ، وَمِسْعَرًا، رَوَى عَنْهُ ابْنُهُ أَحْمَدُ وَأَحْمَدُ مِنَ الْكِبَارِ سَمِعَ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ، وَالثَّوْرِيُّ، وَغَيْرَهُمَا، وَلَهُ أَحَادِيثٌ يَنْفَرِدُ بِهَا
98.	حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ حَمَادٍ، حَدَّثَنَا عَبَّاسٌ، عَنْ يَحْيَى، قَالَ عِيسَى بْنُ جَارِيَةَ يَرُوي عَنْهُ يَعْقُوبُ الْقَمِي لَا أَعْلَمُ رَوَى عَنْهُ غَيْرُهُ وَحَدِيثُهُ لَيْسَ بِذَلِكَ.	6&436	عِيسَى بْنُ جَارِيَةَ	2&785	نَاجِيٌّ وَقَعَ إِلَيْ قَوْمٍ يَزِيدُ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيِّ، سَكَنَ قَوْمٌ رَجُلٌ مِنَ الْفُقَهَاءِ عَلَى مَذْهَبِ الْكُوفِيِّينَ اسْتَفْضَى بِهَا وَكَانَ عَارِفًا بِالْحَدِيثِ وَلَهُ تَصَانِيفٌ فِي ذَلِكَ سَمِعَ أَبَا سَعِيدٍ الْأَشْجَ،

	وَعَلَيْ بَنِي الْمُنْذِرِ، وَغَيْرُهُمَا حَدَّثَنِي عَنْهُ عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ يُوسُفَ الْوُزَامِيَّ، قَدِمَ عَلَيْنَا، وَرَوَى عَنْهُ الْعُلَمَاءُ مَحَلَّةَ الصِّدْقِ				وفي موضع آخر عيسى بن جارية عنده أحاديث منكر يحدث عنه يعقوب القمي وعنيسة قاضي الري. وَقَالَ النِّسَائِيُّ عِيسَى بْنُ جَارِيَةَ يَرَوِي عَنْهُ يَعْقُوبُ الْقَمِي مَنكَرَ الْحَدِيثِ. وَلَا نَعْلَمُ أَحَدًا حَدَّثَ عَنْهُ غَيْرَ يَعْقُوبَ وَعَنِيسَةَ.
99.	قال الشيخ: وأبو الأزهر هذا شبيه بصورة أهل الصدق عند الناس، وقد روى عنه الثقات من الناس	318/1	أَبُو الْأَزْهَرِ أَحْمَدُ بْنُ الْأَزْهَرِ	2&813	سَمِعَ أَبَا عَاصِمٍ، وَأَبَا غَامِرٍ الْعَقَدِيِّ، وَجَعْفَرَ بْنَ عَوْنٍ، وَغَيْرَهُمْ مِنْ شُيُوخِ الْعِرَاقِيِّينَ وَبَصْنَعَاءَ عَبْدَ الرَّزَّاقِ، إِلَّا أَنَّهُ رَوَى عَنْ عَبْدِ الرَّزَّاقِ حَدِيثًا أَنْكَرُوهُ عَلَيْهِ قَالَ أَبُو الْأَزْهَرِ كُنْتُ بِبَغْدَادَ فِي جَمَاعَةٍ فَاطَّلَعَ بَحْثِي أَبُو مَعِينٍ فَقَالَ: أَيُّ كَذَّابٍ فِيكُمْ
100.	قال الشيخ: ولعبد الله بن واقد هذا غير ما ذكرت وليس بالكثير، وهو مظلم الحديث ولم أر للمتقدمين فيه كلاما فأذكره	419/5	عبد الله بن واقد أبو رجاء الخراساني	3&870	مِنْ أَهْلِ هَرَاةَ، قَدِيمٌ فِي الرُّوَاةِ، قَالَ ابْنُ مَعِينٍ: وَهُوَ صَالِحٌ، وَأَذْرَكَ مِنْ التَّابِعِينَ جَمَاعَةً، مَاتَ سَنَةَ ثِيَفٍ وَبَيِّنَ وَمَائَةٍ.

Ek 2. El-Halîlî ve Zehebî'nin Ortak Râviler Üzerinden Mukayesesi

Sayı	Zehebî	C/S	Râvî	Halîfî	C/S
1.	صدوق. في حفظه شئ. روى عن نافع وجماعة. ورى أحمد بن أبي مريم عن ابن معين: ليس به بأس، يكتب حديثه	2&465	عبد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمري المدني	ثقة غير أن الحفاظ لم يرضوا حفظه، ولم يخرجوا لذلك في الصحيحين	17 3&193
2.	قال الحافظ عبد الحق: ضعيف، فهذا شئ ما سبق إليه، بل هو ثقة. احتج به مسلم. مات شابا. قال أبو حاتم: صالح.	1&348	بكر بن وائل	وهو ثقة، غير مخرج في الصحيحين	21 1&195
3.	عن نافع، والزهرى، وعدة: احتجابه في الصحيحين. وقد قال ابن معين، وأبو حاتم، والنسائي: ليس بالقوي. وقال أبو حاتم: سمعت معاوية بن صالح، سمعت يحيى بن معين يقول: فليح بن سليمان ليس بثقة ولا ابنه.	3&365	فليح بن سليمان المدني، أحد العلماء الكبار	أخرج أحاديثه البخاري في الصحيح، وأكثر عنه، وتكلم فيه غير البخاري من الحفاظ	18 1&193
4.	له عن الشعبي حديث واحد، وعن عطاء، وعمرو بن شعيب، ونافع، وطائفة كثيرة. وقال ابن معين: ليس بالقوي. وهو صدوق يدلّس.	1&458	حجاج بن أرطاة	قاضي البصرة، عالم ثقة كبير، ضعفه إندليسه غير مخرج	20 1&195
5.	[ع] السلمي، أبو معاوية الواسطي الحافظ، أحد الاعلام. سمع الزهرى، وحسين بن عبد الرحمن. وعنه يحيى القطان، وأحمد، ويعقوب الدورقي، وخلق كثير. مولده سنة أربع ومائة، وسمع من الزهرى، [وابن] عمر أيام الحج، وكان مدلسا، وهو لين في الزهرى	4&306	هشيم بن بشير	حافظ، مثقّف، مخرج، تأخر موته، أقل الرواية عن الزهرى صاعث صحيحته. وكان هشيم يزوي عن الزهرى من حفظه، وكان يدلّس	22 1&196
6.	أحد الاعلام الثقات. له أوهام معروفة. احتملت له في سعة ما أتقن. قال أبو حاتم: صالح الحديث، وما حدث به بالبصرة ففيه أغاليط	4&154	معمّر بن راشد	عالم كبير بصري، انتقل إلى صنعاء ومات بها، مخرج في الصحيحين، قديم، مات في حد الكهولة، أثنى عليه الشافعي	23 1&197
7.	إمام ثقة، وليس هو في الزهرى كمالك وعقيل	2&580	بن عمرو [ع] الأوزاعي	إمام بلا مدافعة، وزعّا، وعلمًا، ربي بمكة يركب ومالك بن أنس أخذ بركاية	24 1&198
8.	يعرف بالعوصي. عن الزهرى. وعنه يحيى الوحاظي فقط. قال محمد بن يحيى الذهلي: مجهول. وقال محمد بن عوف: يقال: إنه قتل أباه. قلت: قد خرج له البخاري في كتاب الأدب.	1&204	إسحاق بن يحيى بن علقمة الكلبي	يعرف بالعوصي. روى عن الزهرى سمع منه يحيى بن صالح الوحاظي، ينجح به البخاري في المتابعة	26 1&199

28 1&200	يُرْوَى عَنْ الزُّهْرِيِّ قَدِيمٌ، لَمْ يَتَّفِقُوا عَلَيْهِ، رَوَى عَنْهُ الْأَوْزَاعِيُّ أَحَادِيثَ	قرة بن عبد الرحمن بن حيونيل	3&388	9.	خرج له مسلم في الشواهد. وقال الجوزجاني: سمعت أحمد يقول: منكر الحديث جدا. وقال يحيى: ضعيف الحديث. وقال أبو حاتم: ليس بقوى
29 1&200	هُوَ جَدُّ حَجَّاجِ بْنِ أَبِي مَنِيعٍ الرَّقِّيِّ مِنْ أُمِّهِ، وَكَانَ كَاتِبًا لِبَعْضِ بَنِي مَرْوَانَ، سَمِعَ الزُّهْرِيَّ بِالرُّصَافَةِ، صَحِيحٌ الْكِتَابِ، غَيْرَ أَنَّ نُسَخَتَهُ لَيْسَتْ بِمَشْهُورَةٍ	عبيد الله بن أبي زياد الرصافي	3&8	10.	عن الزهري. له عنه نسخة. ماروى عنه سوى حفيده حجاج بن أبي منيع يوسف بن عبيد الله. الزهري فوجدتها صحاحا، فهذا مجهول مقارب الحديث. وقال الدارقطني: هو ثقة. قلت: وعلق له البخاري شيئا في الطلاق
31 1&200	إِمَامٌ وَقْتَهُ بِلَا مُدَافَعَةٍ، مُخْرَجٌ فِي الصَّحَابِيِّينَ	الليث بن سعد	3&423	11.	أبو الحارث. أحد الاعلام والائمة الاثبات. ثقة حجة بلا نزاع
34 1&208	مِنْ الْأَثَمَةِ بِالْمَدِينَةِ، تَابِعِيٌّ، ثَقَّةٌ، إِمَامٌ، اسْتَأْذَ مَالِكٌ، مُفَنِّي وَقْتِهِ، سَمِعَ أَنَسًا	ربيعة بن أبي عبد الرحمن	2&44	12.	ربيعة الرأي مولى آل المنكر التميمي. يكنى أبا عثمان. ويقال أبا عبد الرحمن. سمع السائب ابن يزيد، وأنسا، وسعيد بن المسيب. وعنه شعبة، ومالك، وأبو ضمرة. وثقه أحمد وغيره.
36 1&212	مِنْ قَبِيلَةِ الْعَرَبِ، رَوَى عَنْهُ مَالِكٌ	العلاء بن عبد الرحمن بن يعقوب المدني، مولى الحرقة	3&102	13.	صدوق مشهور. يروي عن أبيه، وعن أنس. وعنه مالك، والناس. قال أحمد: ثقة، لم أسمع من يذكره بسوء
40 1&214	يُكْنَى أبا أُمَيَّةَ، مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ، ضَعِيفٌ رَوَى عَنْهُ مَالِكٌ، وَلَا يَرَوَى عَنْ ضَعِيفٍ غَيْرَهُ	عبد الكريم بن أبي المخارق	2&646	14.	أبو أمية، واسم أبيه قيس فيما قيل - البصري المعلم. روى عن الحسن، وطاوس. وعنه الثوري، ومالك، وجماعة. قال معمر: قال لي أيوب: لا تحمل عن عبد الكريم أبي أمية فإنه ليس بشئ وقال النسائي / والدارقطني: متروك قلت: وقد أخرج له البخاري تعليقا، ومسلم متابعة، وهذا يدل على أنه ليس بمطرح
46 1&217	ثَقَّةٌ، وَاسَمُ أَبِي صَالِحٍ ذَكَوَانٌ، قَالَ الْبُخَارِيُّ: مَاتَ ابْنُ لَهُ فَحَزَنَ عَلَيْهِ، فَتَنَسَى فِي آخِرِ عُمُرِهِ كَثِيرًا مِنْ حَدِيثِهِ، وَلَمْ يُخْرِجْهُ فِي صَحِيحِهِ، وَأَخْرَجَهُ مُسَلِّمٌ	سهيل بن أبي صالح	2&243	15.	أحد العلماء الثقات، وغيره أقوى منه. قال ابن معين: سمى خير منه. وقال عباس، عن يحيى: ليس بالقوي في الحديث
52 1&227	رَوَى عَنْ مَالِكٍ رَوَى عَنْهُ الشَّافِعِيُّ أَحَادِيثَ	عبد الله بن نافع الصائغ	2&513	16.	صاحب مالك. وثق. وقال البخاري: في حفظه

	شئ. وقال أحمد: لم يكن بذاك في الحديث.			لَكِنَّ الْخُفَاطَ لَمْ يَرْضَوْا حِفْظَهُ	
17.	عن مالك وذويه. قال أبو داود: كذاب. وقال يحيى: ليس بثقة	3&514	محمد بن الحسين زبالة المخزومي المدني	رَوَى عَنْ مَالِكٍ مُتَّكِئًا، وَهُوَ ضَعِيفٌ	57 1&229
18.	ثقة جليل. روى عن مالك، وابن الماجشون، ونافع بن عمر الجمحي. وعنه أبو حاتم، وخلق	2&630	عبد العزيز بن عبد الله الاويسى المدني شيخ البخاري	نُسِبَ مَالِكٌ، ثِقَةٌ، مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، مُخْرَجٌ يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ	58 1&229
19.	راوي الموطأ عن مالك، وأخر أصحاب مالك وفاة. مات ببغداد يوم الفطر سنة تسع وخمسين ومائة، وآخر من حدث عنه المحاملي وابن مخلد. قال الدارقطني: ضعيف، أدخلت عليه أحاديث في غير الموطأ فرواها. وقال ابن عدي: حدث عن مالك وغيره بالبواطيل، وامتنع ابن صاعد من التحديث عنه مدة.	1&83	أحمد بن إسماعيل، أبو حذافة السهمي	نَزِيلُ بَغْدَادَ، مَثْرُوكُ الْحَدِيثِ، ضَعِيفٌ، أَخْرَجَ مَنْ رَوَى عَنْ مَالِكٍ، لَمْ يَرْوِ عَنْهُ مِنَ الثَّقَاتِ إِلَّا نَفَرٌ ذُوو عَدَبٍ، كَأَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْمَحَامِلِيِّ الْقَاضِي، وَعَبْرُهُ وَلِيْمُوا عَلَيْهِ، وَهُوَ الَّذِي رَوَى عَنْ مَالِكٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ حَدِيثَ الْمَغْفَرِ، وَلَا أَصْلَ لَهُ	59 1&230
20.	الحافظ الثقة. صاحب السنن: سمع مالكا وطبقته. أحسن أحمد بن حنبل الثناء عليه، وفخم أمره	2&159	سعيد بن منصور	ثِقَةٌ، مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، رَوَى عَنْ مَالِكٍ	60 1&231
21.	صدوق، قال أبو حاتم: يكتب حديثه، ولا يحتج به.	4&207	موسى بن طار قابو قرة الزبيدي	يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ ثِقَةً، قَدِيمٌ، رَوَى عَنْهُ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ	62 1&232
22.	صدوق مرجئ كابيه. وثقه الامام يحيى بن معين وغيره.	2&648	عبد المجيد بن عبد العزيز بن أبي رواد	ثِقَةٌ، لَكِنَّهُ أَخْطَأَ فِي أَحَادِيثٍ	63 1&233
23.	عن مالك. ضعفه أبو حاتم وغيره. وقال ابن حبان: كان يسرق الحديث	1&226	إسماعيل بن داود بن مخراق	يَتَقَرَّدُ عَنْ مَالِكٍ بِأَحَادِيثٍ، رَوَى عَنْهُ الْكَبَارُ وَلَا يُرْضَى حِفْظُهُ	65 1&234
24.	عن مالك وغيره. قال الدارقطني: متروك الحديث	1&18	إبراهيم بن إسحاق الصيني	سَيِّئُ الْحِفْظِ، اخْتَلَفَ فِيهِ	66 1&235
25.	أحد الاثبات تناكر العقيلي، وذكره في كتابه، وساق له حديثاً. وقال النباتي: ذكر لأبي عاصم أن يحيى بن سعيد يتكلم فيك. فقال: لست بحى ولا ميت إذا لم أذكر. قلت: أجمعوا على توثيق أبي عاصم، وقد قال عمر بن شبة: والله ما رأيت مثله.	2&325	الضحاك بن مخلد ، أبو عاصم النبيل	مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، مُخْرَجٌ، يَرْوِي عَنْهُ الْبُخَارِيُّ، وَيُفْتَحَرُ بِهِ، وَرُبَّمَا عَنْ رَجُلٍ عَنْهُ فِيمَا فَاتَهُ	70 1&239
26.	ثقة مشهور حافظ من علماء أهل البصرة. عن حسين المعلم، وابن	2&58	روح بن عبادة	أَكْثَرَ عَنْ مَالِكٍ، ثِقَةٌ، مُخْرَجٌ فِي الصَّحَابِيِّينَ، يَرْوِي عَنْهُ الْأَيْمَنُ	71 1&240

	عن .			وَالْبُخَارِيُّ لَمْ يُدْرِكْهُ فَيَرْوِي عَنْ رَجُلٍ عَنْهُ	
27.	عن مالك. قال ابن معين: ما كان ثقة. وقال أبو زرعة: ضعيف لا تحل كتب حديثه إلا على جهة الاعتبار.	2&133	سعيد بن داود الزنبري	يُكْثِرُ عَنْ مَالِكٍ أَيْضًا، وَلَا يُحْتَجُّ بِهِ	75 1&243
28.	الحافظ الثبت، آخر أصحاب شعبة، وابن أبي ذئب، وطائفة. تفرد بهم، وآخر أصحابه وأكثرهم رواية عنه أبو القاسم البغوي سمع منه مسلم جملة، لكن لم يخرج عنه في صحيحه شيئاً مع أنه [من] (3) أكبر شيخ لقي، وذلك لأن فيه بدعة. قال توبة: من قال القرآن مخلوق لم أعنفه. وقال الجوزجاني: يتشبث بغير بدعة.	3&116	علي بن الجعد بن عبيد الجوهري	ثَقَّةٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، مُخَرَّجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ. يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ	76 1&244
29.	قال البخاري: قد كتبت عنه، وتركت حديثه. وقال يحيى والنسائي: ليس بثقة. وقال أبو زرعة: ضعيف	1&311	بشار بن موسى الخفاف	فِيهِ لَيْنٌ	81 1&246
30.	وكان صاحب حديث وحفظ، لكنه عمر وعمرى، فربما لقن مما ليس من حديثه. وهو صادق في نفسه، صحيح الكتاب.	2&248	سويد بن سعيد، أبو محمد الهروي الحدثاني	ثَقَّةٌ	84 1&247
31.	حدث عنه أحمد والكنز. وكان يحفظ، وله مناكير	2&581	عبد الرحمن بن غزوان ، أبو نوح	وَيُعَرِّفُ بِغَزَّادٍ قَدِيمٍ، رَوَى عَنْهُ الْأَيْمَنُ رَوَى عَنْ مَالِكٍ، وَيَتَقَرَّدُ بِحَدِيثِ عَنِ اللَّيْثِ، عَنْ مَالِكٍ، لَا يَتَابِعُ عَلَيْهِ	86 1&248
32.	قال البخاري: حديثه مقارب. وقال ابن معين: ليس بشئ وقال أبو زرعة: متروك. وقال أبو داود: ضعيف ترك حديثه. وقال الجوزجاني: كذاب	2&7	داود بن الزبرقان	بَصْرِيٌّ. دَخَلَ بَغْدَادَ، وَكَتَبُوا عَنْهُ. وَهُوَ قَدِيمٌ، فَرَوَى عَنْهُ مَالِكٌ أَحَادِيثَ، فَلَمْ يَرْضَوْا حِفْظَهُ	89 1&250
33.	يكنى أبا نصر. صدوق. روى عثمان بن سعيد، وابن الدورقي، عن يحيى: ليس به بأس. وقال النسائي: ليس بالقوي. وقال الدارقطني: ثقة	2&681	عبد الوهاب بن عطاء الخفاف	أَصْلُهُ مِنَ الْبَصْرَةِ، نَزَلَ بَغْدَادَ أَكْثَرَ عَنْ مَالِكٍ وَعَنِ الْقَدَمَاءِ: مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ عَلْقَمَةَ، وَغَيْرِهِ. يُكْتَبُ حَدِيثُهُ وَلَا يُحْتَجُّ بِهِ	92 1&252
34.	روى عن سويد أبي حاتم. قال ابن عدي: يسرق الحديث، عمن لم يرهلا يحتمله سنه	4&258	النضر بن طاهر	دَخَلَ بَغْدَادَ، كَتَبُوا عَنْهُ، فَقَدْ يَرْوِي مَا لَا يَتَابِعُ عَلَيْهِ رَوَى عَنْ مَالِكٍ	93 1&252
35.	أحد الاثبات، والائمة الاعلام، وصاحب التصانيف	2&521	عبد الله بن وهب بن مسلم	ثَقَّةٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، مُخَرَّجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ. يَرْوِي الْبُخَارِيُّ، وَأَبُو زُرْعَةَ، وَأَبُو حَاتِمٍ، عَنْ جَمَاعَةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ عَنْهُ	97 1&255

36.	الثقة. شيخ البخاري. أساء ابن عدي بذكره في الكامل.	2&528	عبد الله بن يوسف التنيسي	ثَقَّةٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ أَكْثَرُ عَنْهُ الْبُخَارِيُّ فِي الصَّحِيحِ	99 1&262
37.	الملقب بأسد السنة. مولده عند انقضاء دولة أهل بيته، وسمع عن ابن أبي ذئب، وشعبة، والمسعودي، وطبقته. وصنف وجمع. قال النسائي: ثقة، لو لم يصنف كان خيرا له	1&207	أسد بن موسى	يُلقَّبُ بِحَيَّاطِ السَّنَةِ؛ لِأَنَّهُ كَانَ حَيَّاطًا الْكَفَنَ لِلسَّنَةِ، يُرَوِّي عَنْ مَالِكٍ، مِصْرِيِّ، صَالِحٍ	102 1&263
38.	عن مالك وغيره. قال ابن عدي: حدث بالإباطيل، من ذلك: عن مالك، عن أبي حازم، عن سهل - مرفوعاً: دغهم يا عمر، فإن التراب ربيع الصبيان. وهو كذب ظاهر	4&32	محمد بن مخلد، أبو أسلم الرعيني الحمصي	يُرَوِّي عَنْ مَالِكٍ أَحَادِيثَ لَا يُتَابَعُ عَلَيْهَا، يَتَفَرَّدُ بِهَا وَهُوَ صَالِحٌ	104 1&264
39.	ولد سنة عشر ومائة. قال ابن المبارك: صدوق، لكن يكتب عن أقبل وأدبر. وقال أحمد: هو أحب إلي من إسماعيل بن عياش	1&331	بقية بن الوليد الحمصي	رَوَى عَنْ مَالِكٍ وَهُوَ كَبِيرٌ، اخْتَلَفُوا فِيهِ، قَالَ أَحْمَدُ وَأَبْنُ مَعِينٍ: لَا بَأْسَ بِهِ إِذَا رَوَى عَنْ الْمُشَاهِيرِ، فَإِذَا رَوَى عَنْ الْمُجْهُولِينَ فَيُجِئُهُ بِأَحَادِيثَ مَنَاقِيرَ	107 1&266
40.	خطيب دمشق ومقرئها ومحدثها وعالمها. صدوق مكثر، له ما ينكر. قال أبو حاتم: صدوق وقد تغير، فكان كلما لقنه تلقن، فأطن هذا مما لقن	4&302	هشام بن عمار أبو الوليد.	رَوَى عَنْ مَالِكٍ أَحَادِيثَ، وَهُوَ مُخَرِّجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ	109 1&267
41.	عن ابن المبارك، وجماعة. قال أبو داود: ثقة، تغير في الأخر. وقال النسائي: ليس بالقوي. وقال أبو أحمد الحاكم: روى ما لا يتابع عليه. قلت: ومن مناكيره.	3&24	عبيد بن هشام، أبو نعيم الحلبي	يُرَوِّي عَنْ مَالِكٍ وَهُوَ صَالِحٌ	110 1&268
42.	عن عبد الله بن نمير. وثقه أبو حاتم، وقال غيره: منكر الحديث	4&458	يعيش بن اجهم	مَنْ أَهْلُ عَسْقَلَانَ، يُرَوِّي عَنْ مَالِكٍ لَيْسَ بِمَشْهُورٍ، صَاحِبٌ مَنَاقِيرَ	115 1&270
43.	وقيل دينار الزاهد أبو إسماعيل البصري. أحد الضعفاء وهو تابعي صغير، يحمل عن أنس وغيره. وهو من موالى عبد القيس.	10&1	أَبَانُ بْنُ أَبِي عِيَّاشٍ	عَنْ أَبَانِ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ: تَكْتَبُ نُسْخَةُ أَبَانِ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ، وَتَعْلَمُ أَنَّهُ كَذَّابٌ يَضَعُ الْحَدِيثَ؟ فَقَالَ: يَرْحَمُكَ اللَّهُ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ، أَكْتَبُهُ حَتَّى لَوْ جَاءَ كَذَّابٌ يَرْوِيهِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنْسٍ، أَقُولُ لَهُ: كَذَبْتَ لَيْسَ هَذَا مِنْ حَدِيثِ ثَابِتٍ، إِنَّمَا هُوَ مِنْ حَدِيثِ أَبَانٍ وَقَدْ يَكُونُ الْإِسْنَادُ يُغْلُو عَلَى غَيْرِهِ	1&179

				بِتَقْدَمُ مَوْتِ رَاوِيهِ، وَإِنْ كَانَا مُتَسَاوِيَيْنِ فِي الْعَدَدِ	
44.	تَقَفَ بِهِ أَهْلُ تِلْكَ الدِّيارِ، وَكَانَ يَصِيرُ بِالرَّأْيِ عِلَامَةً كَبِيرَ الشَّانِ، وَلَكِنَّهُ وَاهٍ فِي ضَبْطِ الْأَثَرِ. وَقَالَ الْبُخَارِيُّ: ضَعِيفٌ صَاحِبُ رَأْيٍ	1&574	الحكم بن عبد الله، أبو مطيع البلخ	رَوَى عَنْ مَالِكٍ وَكَانَ مُرْجِيًّا، وَهُوَ صَالِحٌ فِي الْحَدِيثِ إِلَّا أَنَّ أَهْلَ السُّنَنِ أَمْسَكُوا عَنْ رِوَايَةِ حَدِيثِهِ	124 1&276
45.	عن سفيان الثوري. قال ابن عدي: ليس بالقوي	1&37	إبراهيم بن سليمان البلخي الزيات	صَالِحٌ يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ	125 1&276
46.	عن هشام بن الغاز. قال العقيلي: لا يتابع على حديثه	3&163	علي بن يونس البلخي	يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ وَهُوَ ثِقَةٌ	126 1&277
47.	وثقه النسائي. وقال أبو حاتم: لا يشتغل به. قلت: هذا تحامل لأجل الإرجاء الذي فيه. وقد قال ابن حبان: ظاهره الإرجاء واعتقاده في الباطن السنة	1&76	إبراهيم بن يوسف الباهلي البلخي	رَأْسُهَا وَسَخَّهَا، وَفَعَتْ لَهُ قِصَّةً: دَخَلَ عَلَى مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ، فَقَامَ قَتْبِيَّةً بُنْ سَعِيدِ الْبَلْخِيِّ، فَقَالَ: هَذَا رَجُلٌ يَرَى رَأْيَ الْعِرَاقِيِّينَ فِي الْأَرْجَاءِ	127 1&277
48.	رجل أخذ عن سفيان الثوري وطبقته. وهو صدوق في نفسه إن شاء الله، لكنه روى عن نحو مائة مجهول. وقال الدارقطني: لا شيء	3&325	عيسى بن موسى البخاري، غنجار	رَأَاهُ لَكِنَّهُ رُبَّمَا يَرْوِي عَنِ الضُّعَفَاءِ أَحَادِيثَ، وَهُوَ قَدِيمُ الْمُؤْتِ، وَيَرْوِي عَنْ مَالِكٍ أَيْضًا	128 1&278
49.	ضعفه الفسوي. ويقال هو ابن الشرود	1&346	بكر بن شروس الصنعاني	سَخَّ قَدِيمٌ، لَمْ يَتَّقُوا عَلَيْهِ، لَهُ نُسَخَةٌ عَنْ سُفْيَانَ، وَمَالِكٍ، يَتَقَرَّدُ بِأَحَادِيثِ، رَوَى عَنْهُ الْقَدَمَاءُ	131 1&279
50.	أحد الضعفاء. أتى عن مالك بمصائب.	2&488	عبد الله بن محمد بن ربيعة بن قدامة القدامي المصيصي	يَرْوِي عَنْ مَالِكٍ وَهُوَ ضَعِيفٌ، يَأْتِي بِالْمَنَاقِبِ، وَمَا لَا يَتَّبِعُ عَلَيْهِ أَحَادِيثَ مَالِكِ الَّتِي تَصِحُّ عَنْهُ كُلُّهَا مُحْتَجٌّ بِهَا: فَإِنَّهُ لَمْ يَرَوْهُ عَنِ الضُّعَفَاءِ، إِلَّا عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ أَبِي أُمَيَّةٍ، وَقَدْ يَرْوِي عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي أَنَسٍ، وَلَا يُحْتَجُّ بِحَدِيثِهِ عَنْهُ	134 1&280
51.	ليس حديثه بشيء. حكاه الأزدي أن يحيى بن معين قاله	3&627	محمد بن عبد الرحمن بن الحارث	ثِقَةٌ، أَتَى عَلَيْهِ مَالِكٌ، وَقَالَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ: لَمْ يَكُنْ أَقُولُ بِالْحَقِّ مِنْهُ. فَقِيَهُ مِنْ أَيْمَةِ أَهْلِ الْمَدِينَةِ، مُخَرَّجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ إِذَا رَوَى عَنْهُ الْيَقَاتُ، شُبُوخُهُ شُبُوخُ مَالِكٍ، وَقَدْ يَرْوِي عَنِ الضُّعَفَاءِ، رَوَى عَنْهُ الْأَيْمَةُ	135 1&285
52.	عن الزهري، وغيره. وعنه ابنه إسماعيل بن أبي أويس. قال أحمد، ويحيى: ضعيف الحديث. وقال يحيى - مرة: ليس بثقة.	2&450	عبد الله بن عبد الله ، أبو أويس المدني.	وَهُوَ خَتَنُ مَالِكٍ أَيْضًا عَلَى أَخِيهِ، مَدَنِيٌّ، سَمِعَ نَافِعًا، وَالزَّهْرِيَّ، وَأَبَا حَازِمٍ، وَكَثِيرًا مِنْ شُبُوخِ مَالِكٍ، مِنْهُمْ مَنْ رَضِيَ	137 1&287

	وقال - مرة: لا بأس به وقال أبو داود: صالح الحديث.			حَفْظُهُ، وَمِنْهُمْ مَنْ يُضَعِّفُهُ، رَوَى عَنْهُ ابْنُ أَبِي بَكْرٍ وَإِسْمَاعِيلُ، وَأَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ، وَلَمْ يُخْرِجْهُ الْبُخَارِيُّ، وَهُوَ مُقَارِبُ الْأَمْرِ، لَيْسَ لَهُ فِي الْفَقْهِ رُتْبَةٌ، لَكِنَّهُ مَعْدُودٌ فِي الْمُحَدِّثِينَ	
53.	وهو صالح الحديث، ماله عندي ذنب إلا ما قد حشا في السيرة من الأشياء المنكرة المنقطعة والاشعار المكذوبة.	3&469	محمد بن إسحاق بن يسار	وَقَالَ ابْنُ مَعِينٍ: لَيْسَ بِهِ بِأَسٍّ، وَإِنَّمَا لَمْ يُخْرِجْهُ الْبُخَارِيُّ فِي الصَّحِيحِ مِنْ أَجْلِ رَوَاتِهِ لِلْمُطَوَّلَاتِ، وَالْمَغَارِي، وَيَسْتَشْهَدُ بِهِ، وَأَكْثَرُ عَنْهُ فِيمَا يَحْكِي فِي أَيَّامِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفِي أَحْوَالِهِ، وَفِي التَّوَارِيخِ، وَهُوَ عَالِمٌ وَاسِعٌ الْعِلْمِ، ثِقَةٌ	138 1&288
54.	عن أبيه. هالك. وقال أحمد: ليس يسوي حديثه شيئا، سمعت منه ثم تركناه، وكان ولي قضاء المدينة. أحاديثه مناكير، وكان كذابا فمزقت حديثه.	2&571	عبد الرحمن بن عبد الله بن عمر بن حفص العمري المدني	أَخْرَجَهُ النَّخَّارِيُّ فِي الصَّحِيحِ؛ لِأَنَّهُ أَثْبَتَ مِنْ أَبِيهِ، وَأَصْحَابُ الصَّحَاحِ لَمْ يَقْفُوا عَلَى عَبْدِ اللَّهِ	139 1&295
55.	أحد الثقات والعلماء. رمى بالقدر، ولم يصح عنه ذلك.	2&299	صالح بن كيسان	وَقِيلَ مَوْلَى الدَّوْسِيِّينَ، مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ، وَكَانَ خَافِظًا إِمَامًا، مُخَرِّجًا فِي الصَّحِيحَيْنِ، جَمَعَ الْفَقْهَ وَالْحَدِيثَ وَالْمَرْوَةَ	140 1&296
56.	صدوق من علماء المدينة. غيره أقوى منه. ابن المدني فقال: ثقة ثبت. وقال أبو حاتم: لا يحتج به.	2&634=633	عبد العزيز بن محمد الدراوردي	قَالَ: جَاءَ عَبْدُ الْعَزِيزِ الدَّرَّأَوْرَدِيُّ فِي جَمَاعَةٍ إِلَى أَبِي لَيْعِزٍ ضُجَّاعًا عَلَيْهِ كِتَابًا، فَقَرَأَهُ لَهُمْ الدَّرَّأَوْرَدِيُّ، وَكَانَ رَدِيءَ اللِّسَانِ، يَلْحَنُ لَحْنًا قَبِيحًا، فَقَالَ أَبِي: وَيْحَكَ يَا دَرَّأَوْرَدِيُّ، أَنْتَ كُنْتَ إِلَى إِصْلَاحِ لِسَانِكَ قِيلَ النَّظَرُ فِي هَذَا الشَّيْءِ أَخْرَجَ مِنْكَ إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ يُقَالُ: إِنَّ دَرَّأَوْرَدَ قَرِيءٌ بِخَرَّاسَانَ	144 1&302
57.	أحد العلماء الضعفاء. قال إبراهيم بن عرعة: سمعت يحيى بن سعيد يقول: سألت مالكا عنه أكان ثقة في الحديث؟ فقال: لا ولا في دينه.	1&57	إبراهيم بن محمد بن أبي يحيى الأسلمي المدني	بَنُو مُحَمَّدَ بْنِ أَبِي يَحْيَى، مَدَنِيُّونَ وَلَا يَرْوِي عَنْ إِبْرَاهِيمَ مَنْ يَرْكَبُهُ إِلَّا الشَّافِعِيُّ، فَإِنَّهُ يَقُولُ: الثِّقَةُ فِي حَدِيثِهِ، الْمُثَنُّ فِي دِينِهِ	147 1&308
58.	ن أبيه والزهرى. وعنه قتيبة، وإبراهيم بن موسى، وطائفة. اختلف اجتهد يحيى وأحمد في تضعيفه وتقويته. وقال أبو حاتم: كان رجلا	4&191=190	منكر بن محمد بن المنكر التيمي	لَيْسَ فِي الْحَدِيثِ بِذَلِكَ الْقُوَّةُ، لَمْ يَرْضُوا حَفْظَهُ	152 1&310

	صالحا كثير الخطأ. وقال النسائي: ضعيف				
59.	كلم فيه لرايه لا لحفظه فاتهم برأى الخوارج. وقد وثقه جماعة، واعتمده البخاري وأما مسلم فتجنبه، وروى له قليلا مقرونا	3&93	عكرمة، مولى ابن عباس، أحد أوعية العلم	الْأَيْمَةُ يَوْنُوهُ فِي كُنُوبِهِمْ مِثْلُ الزُّهْرِيِّ. وَمَالِكٌ، مُخْرَجٌ فِي الصَّحَاحِ كُلُّهَا، وَكَانَ ذَا عِلْمٍ وَافِرٍ	154 1&323
60.	ويقال سندل. يروى عن عطاء وغيره. ولى قضاء مكة. حدث عنه ابن وهب، وأحمد بن يونس، ومعاذ بن فضالة. تركه أحمد والنسائي والدارقطني	3&218	عمر بن قيس المكي	أَخُو حُمَيْدِ بْنِ قَيْسٍ الْمَدَنِيِّ: عَنْ عَمْرٍو بْنِ دِينَارٍ لَا يُحْتَجُّ بِهِ؛ لَأَنَّهُمْ ضَعُفُوهُ. قَالَ عَلِيُّ ابْنُ الْمَدِينِيِّ: ذَكَرَ مَالِكٌ بْنُ أَنَسٍ حُمَيْدًا الْأَعْرَجَ فَوَثَّقَهُ ثُمَّ قَالَ: أَخُوهُ أَخُوهُ وَضَعَفَهُ	155 1&331
61.	وقال ابن معين: ليس بذاك القوى، وليس بمتروك. وقال النسائي: ضعيف.	4&299	هشام بن سعد أبو عباد المدني	قَالُوا: إِنَّهُ وَاهِي الْحَدِيثِ	156 1&344
62.	محدث مكثر فيه لين وعنه صاحب الصحيح، وإسماعيل القاضي والكبار.	1&223=222	إسماعيل بن أبي أويس	أَكْثَرُ عَنْهُ الْبُخَارِيُّ فِي الصَّحِيحِ، وَجَمَاعَةٌ مِنْ الْأَيْمَةِ الْحَفَاطِ، قَالُوا: كَانَ ضَعِيفَ الْعَقْلِ، وَرَوَى عَنِ الضُّعَفَاءِ مِثْلُ: كَثِيرٌ بَنَ عَبْدِ اللَّهِ الْمُرْنِيَّ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ أَحَادِيثَ أَنْكَرُوهَا، وَعَنْ أَقْرَانِهِ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مِنَ الضُّعَفَاءِ	158 1&347
63.	أحد الثقات الاعلام، أجمعت الأمة على الاحتجاج به. وكان يلدس، لكن المعهود منه أنه لا يلدس إلا عن ثقة.	2&170	سفيان بن عيينة	مَوْلَى بَنِي هِلَالٍ، وَهُوَ هَلَالِيُّ الدَّارِ لَا هِلَالِيَّ النَّسَبِ، إِمَامٌ، مُتَّقٍ عَلَيْهِ بِلَا مُدَافَعَةٍ	159 1&354
64.	عن أبي حازم الأعرج. قال أبو حاتم: لا يحتج به. له مناكير.	3&680	محمد بن عيينة الهلالى	مَحَلُّهُمْ فِي الْعِلْمِ عَلَى قَدَرٍ، لَا يُحْتَجُّ بِحَدِيثِهِمْ	160 1&380
65.	قال أبو حاتم: يأتي بالمناكير. وقال النسائي: ليس بالقوي. قلت: روى عن أبي حيان التيمي ومسعر. وعنه يحيى بن معين وطائفة. مات قبل أخيه بعام. وحديثه صالح	1&51	إبراهيم بن عيينة الهلالى	مَحَلُّهُمْ فِي الْعِلْمِ عَلَى قَدَرٍ، لَا يُحْتَجُّ بِحَدِيثِهِمْ	161 1&380
66.	وقال ابن معين: ثقة. وقال النسائي: ليس بالقوي. وقال أحمد: رأيته يخلط في أحاديثه فتركته	4&384	يحيى بن سليم الطائفي	مِنْ أَهْلِ مَكَّةَ يَرْوَى عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أُمَيَّةَ، وَغُنَيْدٍ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ بْنِ حَفْصٍ وَأَقْرَانِهِمَا، يَرْوَى عَنْهُ الشَّافِعِيُّ، وَأَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ، وَالْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الصَّاحِاحِ الرَّغْفَرَانِيِّ، لَكِنَّهُ أَخْطَأَ فِي أَحَادِيثَ	166 1&385
67.	وقال ابن معين والمجلي والنسائي وغيرهم: ثقة.	3&252	عمرو بن الحارث	مَدَنِيٌّ سَكَنَ مَصْرَ ثَقَّةٌ، مُتَّقٍ عَلَيْهِ، مُخْرَجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ، أَكْثَرُ عَنْهُ الْإِسْنَادُ بْنُ سَعْدٍ، وَرَوَى عَنْهُ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ	170 1&403

68.	أحد الثقات والأئمة. له ما ينكر	2&155	سعيد بن كثير بن عفير المصري	سَمِعَ مَالِكًا قَلِيلًا، وَكَثِيرًا عَنِ اللَّيْثِ وَيَنْزِلُ إِلَى ابْنِ وَهْبٍ، أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ، وَأَبُو حَاتِمٍ، وَالْأَيْمَنُ	171 1&418
69.	وقال ابن معين: ليس بشئ. وقال أبو زرعة: ضعيف. وقال الجوزجاني: عنده مناكير كثيرة. قلت: كان صالحا عابدا سيئ الحفظ غير معتمد	2&49	رشدين بن سعد المهرى	فِي السَّنَنِ مِنْ أَقْرَانِ اللَّيْثِ، ضَعُفُوهُ، وَلَمْ يَتَّفِقُوا عَلَيْهِ، وَإِنَّمَا خَجَّاجٌ أَمَثَلُ مِنْهُ، وَخَفِيدَةُ أَحْمَدُ بْنُ الْخَجَّاجِ ضَعُفُوهُ جَدًّا، قَالَ ابْنُ أَبِي حَاتِمٍ، كَتَبْتُ عَنْهُ وَتَرَكْتُهِ لَا أَرْوِي عَنْهُ لَمَّا أَطْنَقَ أَهْلَ مِصْرَ عَلَى ضَعْفِهِ	174 1&421
70.	الحافظ الثبت، أحد الأعلام، أذى النسائي نفسه بكلامه فيه، ولد سنة سبعين ومائة، وحدث عن ابن عيينة وابن وهب وخلق	1&103	أحمد بن صالح المصري	ثَقَّةٌ، حَافِظٌ، أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ، وَكَتَبَ عَنْهُ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الذَّهَلِيُّ، وَأَبُو زُرْعَةَ، وَأَبُو حَاتِمٍ، وَتَكَلَّمَ فِيهِ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ النَّسَائِيُّ	177 1&424
71.	وثقه ابن معين. وقال أبو حاتم: لا أعرفه. قلت: لم أورد هذا الرجل إلا لأن النباتي ذكره في تنزيهه على ابن عدي، وما ضره عدم معرفة أبي حاتم له مع توثيق مثل يحيى له	4&204	موسى بن داود	شَيْخٌ صَدُوقٌ، سَمِعَ مَالِكًا وَالثَّوْرِيَّ وَلَهُ غَرَائِبُ، رَضِيَهُ الْخَفَاطُ	181 1&435
72.	ضعفه أبو أحمد الحاكم، وقال: لو اقتصر على سماعه! وقال الدارقطني: متروك	3&448	محمد بن إبراهيم بن زياد الطيالسي الرازي	طَعَنَ عَلَيْهِ، وَلَيْسَ بِمَرْضِيٍّ عِنْدَ الْخَفَاطِ	184 1&439
73.	أحد الاعلام، وعالم أهل الشام. عن يحيى الزماري، وثور، وابن جريج. وعنه أحمد، ودحيم، وموسى بن عامر، وخلق. وله مصنفات حسنة. قال أحمد: ما رأيت في الشاميين أعقل منه	4&347	الوليد بن مسلم ، أبو العباس	صَاحِبُ الْأَوْزَاعِ عِمَقَمٌ عَلَى جَمِيعِ أَهْلِ الشَّامِ، مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، مُخَرَّجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ، سَمِعَ شَيْوَخَ الْحِجَازِ وَالْعِرَاقِ: مَالِكًا، وَابْنَ جُرَيْجٍ، وَالثَّوْرِيَّ، وَالْيَاقِينَةَ، وَابْنَ أَبِي حَاتِمٍ، وَبَقِيَّةَ أَهْلِ الشَّامِ، وَيَنْفَرِدُ بِحَدِيثٍ	185 1&441
74.	لا يعرف. عن الليث. حديثه موضوع، رواه عبد الرحمن بن عفان، حدثنا عبد الرحمن بن إبراهيم، عن ليث، عن يزيد بن أبي حبيب، عن أبي الخير، عن عقة - مرفوعاً: حديث النفاحة التي انفلقت عن حوراء مرضية لعثمان.	2&546	عبد الرحمن بن إبراهيم الدمشقي	وَيُلَقَّبُ بِدُحَيْمٍ أَحَدُ خَفَاطِ الْأَيْمَنَةِ، مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، مُخَرَّجٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ، رَوَى عَنْ أَصْحَابِ الْأَوْزَاعِ وَأَصْحَابِ مَالِكٍ، وَرَوَى عَنْ ابْنِ عُيَيْنَةَ، وَيُعْتَمَدُ عَلَيْهِ فِي تَعْدِيلِ شَيْوَخِ الشَّامِ وَجَرَجِهِمْ	187 1&450
75.	وقال أبو حاتم: صدوق لا يحتج به، وقال ابن معين: صالح الحديث. وضعه النسائي والدارقطني.	3&344	فرج بن فضالة	ضَعُفُوهُ، وَمِنْهُمْ مَنْ يُقَوِّيه	188 1&455
76.	صدوق، له غرائب.	1&125	أحمد بن عمير بن		190

2&463	الحافظ مشهور سمع الموطأ من عيسى بن مئزود عن عبد الرحمن بن القاسم روى حديثاً خولف فيه وخطوه في روايته ذلك وهو ممن لا يسقط بمثل هذه العلة خطأ فيه أو حفظه	جوصاء	وقال الدارقطني: لم يكن بالقوي	
191 2&467	شيخ مشهور أكثر عن الأوزاعي وطلعوا في سماعه منه منهم من يحسن القول فيه ومنهم من يضعفه	يحيى بن عبد الله بن الضحاك بن بابل	قال البخاري: قال أحمد: أما سماعه فلا يدفع، وضعفه أبو زرعة وغيره	77.
192 2&468	الذي يروي عن أبي أمية حديث الخوارج لا يعد في أهل الشام إنما كان من أهل العراق وأرسل إلى الشام واسمه حزور ويقال عبد الله بن حزور	حزور، أبو غالب	عن أبي أمية. وضعفه النسائي. وقال ابن حبان: لا يحتج به. وقد صح له الترمذي.	78.
194 2&470	أبو عثمان سمع الأوزاعي وأقرانه وبالحجاز مالك بن أنس وبالكوفة سفيان الثوري مشهور قال الحافظ: كثيراً ما يخطئ روى عنه شيوخ العراق والشام	رواد بن الجراح العسقلاني	قال أحمد: لا بأس به، صاحب سنة، إلا أنه حدث عن سفيان بمناكير. وقال ابن معين: ثقة. وقال النسائي: روى غير حديث منكر	79.
195 2&470	يتردد بحديث ضعفه الحافظ في ذلك الحديث	عصام بن رواد بن الجرح العسقلاني	عن أبيه. وعنه ابن جوصاء. لينه الحاكم أبو أحمد.	80.
196 2&472	ثقة متفق عليه مخرج في الصحيحين أدركه البخاري وفاته أبو حاتم وروى عنه محمد بن يحيى الذهلي وأحمد بن حنبل وأقرانهم	محمد بن يوسف الفريابي	شيخ البخاري. أحد الاثبات. أورده ابن عدي	81.
198 2&474	إمام أهل الجزيرة في وقته بلا منازعة يروي عن شيوخ العراق والشام متفق عليه وأن أبا حاتم الرازي مع جلالته روى عنه أحاديث وله مسند ونسخة يروي عن الحجاج بن أبي منيع عن جده عبيد الله الرضا عن الرضا عن الرضا	هلال بن العلاء بن هلال بن عمر بن هلال الباهلي الرقي،	حافظ، صاحب حديث، من موالى قتيبة بن مسلم الأمير	82.
200 2&477	سمع الأوزاعي والثوري سمع منه الكبار محمد بن يحيى الذهلي وشيوخ الشام يتردد بأحاديث	محمد بن كثير بن مروان الفهري الشامي	روى عن الليث، وابن لهيعة. وعنه البقوي، وحامد بن شعيب. قال ابن معين: ليس بثقة، إساءة الثنا عليه البغوي	83.
208 2&484	ثقة لكنه صاحب غرائب	هاشم بن مرثد الطبراني	عن آدم. قال ابن حبان: ليس بشيء	84.
209 2&488	له نسخة كتاب شعبة ويقدم في الجلالة على جميع تلامذة شعبة	عباد بن عباد المهلبى	صدوق، من مشاهير علماء البصرة	85.

212 2&490	صَعَفُوهُ	عمرو بن حكام	3&254	86.	قال عبد الله بن أحمد: سألت أبي عنه، فقال: الزنجبيلي كان يروي عن شعبة نحو أربعة آلاف حديث. ترك حديثه. وقال البخاري: عمرو بن حكام ليس بالقوي عندهم. وضعفه علي
218 2&503	سَمِعَ مِنْهُ الْمُتَأَخِّرُونَ مِثْلُ أَبِي بَكْرٍ الشَّافِعِيِّ وَأَقْرَأَهُ	موسى بن سهل الوشاء	4&206	87.	الذي حديثه في الغيلانيات في السماء علوا. هو آخر من روى عن ابن عليه. وروى عن علي بن عاصم والقدماء. وضعفه الدارقطني.
219 2&504	لَا يَرْوِي عَنْهُ إِلَّا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ قَالُوا: اسْمُهُ مَالِكُ بْنُ قَهْطَمٍ وَيُقَالُ اسْمُهُ غَطَارْدُ رَوَى عَنْهُ سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ وَشُعْبَةُ وَأَبِرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ .	أبو العشراء	4&551	88.	يقال أسامة بن مالك. ويقال عطاردي ابن مجلز. قال البخاري: في حديثه واسمه وسماعه من أبيه نظر. قلت: ولا يدري من هو ولا من أبوه.
220 2&509	الْبَصْرِيُّ تَأَخَّرَ مَوْثُهُ وَهُوَ أَجْزَأُ مَنْ رَوَى عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْقَطَّانِ صَعَفُوهُ رَوَى عَنْهُ مِنَ الْكِبَارِ يَحْيَى بْنُ صَاعِدٍ وَأَقْرَأَهُ وَأَنْزَكَهُ إِسْمَاعِيلُ الصَّقَّارُ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ إِسْحَاقَ الْبَغَوِيُّ وَأَقْرَأَهُمَا	عبد الرحمن بن محمد بن منصور الحارثي	2&587	89.	لم يتابع عليها، قاله ابن عدي، وهو آخر من حدث عن يحيى القطان. قال ابن عدي: وكان موسى بن هارون يرضاه. وقال الدارقطني، وغيره: ليس بالقوي.
222 2&511	مَاتَ وَهُوَ شَابٌ لَا يُعْرَفُ لَهُ إِلَّا أَحَادِيثُ ثَوْنٍ عَشْرَةٍ وَيَرْوِي عَنْهُ جَعْفَرُ بْنُ عَبْدِ الْوَّاجِدِ الْهَاشِمِيُّ أَحَادِيثُ أَنْكَرُوهَا عَلَى جَعْفَرٍ وَهُوَ مِنَ الضُّعَفَاءِ	إبراهيم بن عبد الرحمن بن مهدى	1&45	90.	قال ابن عدي: يروى عن الثقات مناكير، يمكن أن تكون من الراوي عنه. روى عن جعفر بن سليمان وطائفة. قلت: مات قبل الكهولة.
223 2&511	مِنَ الْخَفَاطِ الْمَشْهُودِ حَفْظُهُ سَمِعَ شُعْبَةَ وَالْحَمَّادَيْنِ وَهَشَامًا الدَّسْتَوَائِيَّ وَالثَّوْرِيَّ وَمَالِكًا وَابْنَ عُيَيْنَةَ وَأَقْرَأَهُمْ سَمِعَ مِنْهُ مُسَدَّدٌ وَالشَّاذِلِيُّ وَبُنْدَارٌ وَأَبُو مُوسَى، وَكَثِيرٌ مِنْ أَقْرَأَهُ.	سليمان بن داود ، أبو داود الطيالسي	2&203	91.	ثقة أخطأ في أحاديث. قال إبراهيم بن سعيد الجوهري الحافظ (3) : أخطأ أبو داود في ألف حديث.
224 2&512	ثُمَّ مَنْ صَنَّفَ كَانَ تَبَعًا لَهُمَا سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مُحَمَّدٍ الْخَافِظَ يَقُولُ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ إِبْرَاهِيمَ الشَّافِعِيَّ يَقُولُ: سَأَلْتُ جَعْفَرَ بْنَ أَبِي عُثْمَانَ الطَّبَّالِسِيَّ عَنِ الْكُدَيْمِيِّ فَقَالَ: دَخَلْنَا الْبَصْرَةَ سَنَةً عَشْرَ وَمِائَتَيْنِ وَكَانَ جَمَاعَةٌ قَدْ أَكْثَرُوا كَتَبَ الْحَدِيثَ مِنْهُمْ الْكُدَيْمِيُّ	عبيد الله بن موسى العبسي	3&16	92.	شيخ البخاري. ثقة في نفسه، لكنه شيعي متحرق (2) . وثقه أبو حاتم، وابن معين. وقال أبو حاتم: أبو نعيم أئقن منه، وعبيد الله أثبتهم في إسرائيل.

				وَلَكِنْ أَهْلُ الْبَصْرَةِ يُحَدِّثُونَ بِكُلِّ مَا سَمِعُوا وَهُوَ ثَقَّةٌ	
93.	وقال أبو حاتم: إمام فقيه، عادل ثقة /، حافظ، ما رأيت في يده كتاباً قط	4&301	هشام بن عبد الملك الطيالسي	مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ فِي الصَّحَّةِ مُخْرَجٌ فِي الصَّجِيحَيْنِ	225 2&513
94.	عن ابن عيينة، وطبقته. وعنه الجماعة. ولحقه المحاملي. وثقه ابن معين، وغيره. وقال الذهلي: حجة.	4&24	محمد بن المثنى الحافظ أبو موسى العزيز	مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ سَمِعَ مِنْهُ الْإِثْمَةُ مَا فَاتَهُمْ عَنْ أَصْحَابِ شُعْبَةَ وَحَمَادٍ مِثْلُ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى الذَّهْلِيِّ وَالْبُخَارِيِّ وَأَبِي زُرْعَةَ وَأَبِي حَاتِمٍ وَمُسْلِمٍ وَإِسْمَاعِيلَ الْقَاضِي وَمُحَمَّدَ بْنَ إِسْحَاقَ الصَّغَانِيَّ	226 2&516
95.	عن الزهري. وعنه أخوه محمد بن كثير، وجماعة. قال ابن معين: ضعيف. وقال النسائي: ليس به بأس، إلا في الزهري	2&220	سليمان بن كثير العبدى	لَمْ يَنْفَقُوا عَلَيْهِ وَآخِرُ مَنْ رَوَى عَنْ مُحَمَّدٍ بِالْبَصْرَةِ أَبُو خَلِيفَةَ، وَبِالزَّيِّ مُحَمَّدُ بْنُ أَيُّوبَ	232 2&525
96.	وهو ضعيف، وقد ذكره ابن حبان في كتاب الثقات وقال: يعتبر بحديثه إذا روى عن ثقة. وقال ابن مندة: تكلم فيه	3&550	محمد بن زكريا الغلابي	حَافِظَانِ صَاحِبَا أَخْبَارٍ وَأَشْعَارٍ وَلَهُمَا رَوَايَاتٌ كَثِيرَةٌ لَكِنَّهُمَا ضَعِيفَانِ مُتَّكَلِّمٌ فِيهِمَا	235 2&528
97.	تكلم فيه الدارقطني، وحكى الحاكم عن الدارقطني أنه متروك.	4&205	موسى بن زكريا التستري	حَافِظَانِ صَاحِبَا أَخْبَارٍ وَأَشْعَارٍ وَلَهُمَا رَوَايَاتٌ كَثِيرَةٌ لَكِنَّهُمَا ضَعِيفَانِ مُتَّكَلِّمٌ فِيهِمَا	236 2&528
98.	قال الدارقطني: متروك، وفرق بينه وبين سميه العدوي، فأما ابن عدي فقال: الحسن بن علي بن صالح أبو سعيد العدوي البصري يضع الحديث.	1&506	الحسن بن علي بن زكريا بن صالح، أبو سعيد العدوي	الضَّعِيفُ قَدِيمَ بَغْدَادَ وَأَقَامَ بِهَا وَرَوَى عَنْ شَيْبُوخَ ثِقَاتٍ مَنَاقِيرَ وَغَمَزَ يُقَالُ نَبِيتٌ عَلَى الْمَائَةِ	239 2&530
99.	ن جده، وسعيد ابن جبير، وعكرمة. وعنه عمه محمد بن عبد الرحمن، وشعبة، والثوري، وعدة. قال ابن معين: ثقة، يتشيع. وقال النسائي: ثقة ثبت.	2&470	عبد الله بن عيسى بن عبد الرحمن بن أبي ليلى	قَالَ ابْنُ عُيَيْنَةَ: كَانُوا يَقُولُونَ إِنَّهُ أَفْضَلُ مَنْ عَمِلَ بِهِ	251 2&550
100.	أبو محمد أحد الاثمة الثقات، عداده في صغار التابعين، ما نقموا عليه إلا التذليل.	2&224	سليمان بن مهران الأعشى	مَوْلَى لِبَنِي كَاهِلٍ مِنْ كِبَارِ عُلَمَاءِ الْكُوفَةِ يُقَارَنُ بِالزُّهْرِيِّ فِي الْحِجَازِ وَلِدَ سَنَةَ إِحْدَى وَسِتِّينَ وَرَأَى أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ وَكَلَّمَهُ وَلَكِنْ لَمْ يُزِرْقْ لَهُ السَّمَاعَ وَمَا بِزَوِيهِ عَنْ أَنَسٍ فَهُوَ إِنْ سَأَلَ أَخَذَهُ عَنْ أَصْحَابِ أَنَسٍ، وَرَوَى عَنْ ابْنِ أَبِي أُوْفَى حَدِيثًا وَاحِدًا، قَالَ ابْنُ مَعِينٍ: سَأَلْتُ يَحْيَى بْنَ سَعِيدٍ،	257 2&561

				عَنْهُ فَكَتَبَ عَلَيْهِ إِسْرَافُ لَكِنَّهُ لَقِيَ مِنْ كِبَارِ التَّابِعِينَ الْأَجْلَاءِ وَالْمُخَضَّرِمِينَ	
--	--	--	--	--	--

ÖZ GEÇMİŞ

Büşra BEDİR Amasya Anadolu İmâm Hatip Lisesi’ni 2013 yılında bitirdikten sonra aynı yıl Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni kazandı. 2018 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun olan Bedir, aynı yıl OMÜ SBE Temel İslâm Bilimleri/Hadis Yüksek Lisans programına kabul edildi.

İletişim Bilgileri

ORCID ID : 0000-0002-8875-8822

Yayınlar:

1. Büşra BEDİR, “Hicri Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi Kitabının İncelemesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 19, 31. 12. 2021, s. 391-397.